

ღმრთა ზეგზეგება

ნაწერების სრული ქრებული

ტომი V

ერი ღა ისტორიკი

ცვილინი

1927 წ.

Ն Ո Ռ Ե Մ Ա Ն

(1889)

ა ი ის ტ ო რ ი ა.

წერილი პირველი

წლევანდელ თებერვლისა და მარტის ნომრებში რუსულმა ჟურნალმა „Северный Вестник“-მა დაჰბეჭდა ორი წერილი, რომელთათვისაც ავტორს დაურქმევია საერთო სახელი „Письма о Грузии“. რა აზრი ჰქონია ავტორს, როცა ამ წერილებისათვის ხელი მიუყვია, თითონვე მოგვითხრობს.

იგი წერილების თავშივე გვეუბნება, რომ განვიზრახეო გაკვრით (бегло) ვაცნობო მკითხველებს სურათი ქართველთა სულიერის და ნივთიერის ცხოვრებისა ისე, როგორც იგი გამოიხატა ქართველთა ისტორიასა, ლიტერატურასა და ეხლანდელ ყოფა-მდგომარეობის ფორმებშიაო. ამ ჩემის სუსტის ღვაწლით მსურსო განვუღვიძო რუსეთის ინტელიგენციას წყურვილი უფრო ღრმად და ზედმიწევნით შეისწავლოს ეს ბევრგვარად საინტერესო ერი, რომელიც, ავტორის ფიქრით, სხვა ამიერ-კავკასიის ტომებზედ უმრავლესია, უფრო განვითარებული მოქალაქობრივად (граждански) და რომლის ჩამომდინარობა და ენა დღესაც უცნაურ საგნად მიაჩნიათ უუმეცნიერესს ანტროპოლოგებსა და ლინგვისტებსაო.

ამას ამბობს ავტორი 49 გვერდზედ თებერვლის ნომერში და ამნაირად გვაუწყებს თავის განზრახვასა და ნიშანში ამოღებულ საგანსა. ხოლო მარტის ნომრის 57 გვერდზედ იგივე ავტორი თავის განზრახულს საგანს ამრიგად გვიხსნის: მე მინდოდა მეცნობებინაო,—„საქართველოს ერი მართლა დაბერდა, დაიცალა თავის ღონისაგან, თუ ჯერაც დღეს-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალ-ღონე მერმისისათვისაო. თუ ჩვენმა წერილებმა ამ ძირეულს და თავ-და-თავს საკითხს საკმაოდ ცხადი პასუხი მისცა, ჩვენ ჩვენს განზრახულს საგანს შესრულებულად ჩავთვლით“. აქედამა სჩანს, რომ თავი-და-თავი საგანი ავტორისა ისა ყოფილა, რომ ამ ძირეულს საკითხს საბუთიანი პასუხი მოუპოვოს.

ჩვენ იმის გამოძიებაში არ შევალთ,—რამოდენად ეთანხმება თავში განზრახული საგანი ბოლოში გამოთქმულსა. ჩვენ მარტო ის გვიკვირს, რომ მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ამისთანა საკითხს იძლევიან ისტორიის მკვლევარნი. რომ ეს ჩვენი გაკვირება ცუდ-უბრალო გამოკიდებად არავინ არ ჩამოგვართვას, საჭიროა გამოვწლათ ასო-ასო იგი თავი-და-თავი საგანი, რომელიც ავტორის ნიშანში ამოუღია და რომლის მისაღწევად აუღია კალამი ხელში. გვეშინიან, გადასხვაფერება სიტყვისა ან აზრისა არ მოგვივიდეს თარგმანში და ამიტომაც ავტორის სიტყვებს რუსულადაც მოვიყვანთ. ავტორი, ათაგებს-რა თავისებურ გამოკვლევას საქართველოს ერის ძველის-ძველ ცხოვრებისას, ამბობს:

„Без ясного знакомства с этими доисторическими условиями, читатель не мог бы верно судить ни о его (грузинского народа) литературе, ни о бытовых яв-

ниях его современной жизни и для него (для читателя) не был бы решен самый главный вопрос, действительно-ли грузинский народ стар (!) и износил свои силы (!), или-же он до сих пор не начинал еще жить полною интенсивною (?) жизнью и сберег свои силы для будущего (!). Если письма наши дали достаточно ясный ответ на этот основной (!) вопрос, мы считаем цель нашу достигнутою“.

თუ ამას დავიჯერებთ, ისიც უნდა დავიჯეროთ, რომ ყველაზედ ძირეული და თავი-და-თავი საგანი რომელისაჲმე ერის ისტორიის მკვლევარისა ისა ყოფილა, რომ გამოარკვიოს,—დაბერდა იგი ერი და ღონისაგან დაიცალა, თუ ჯერ არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ღონე მერმისისათვის. ჯერ ქვეყანაზედ ამ აზრით არავინ შესდგომია ისტორიას და პირველობა ამაში ჩვენს ავტორს უნდა დავულოცოთ.

აშკარაა, ავტორს, ცოტად თუ ბევრად, უწამებია უკვე დაძველებული და ბევრთაგან გამტყუნებული აზრი დრეპერისა იმის თაობაზედ, რომ ერსაც, როგორც თვითოეულს ცალკე ადამიანს, თავისი ასაკები აქვს: ბავშობა, ყრმობა, ჭაბუკობა, ვაჟკაცობა და ბოლოს სიბერე, რომელსაც სიკვდილი მოსდევს აუცილებლად. დრეპერის აზრით, ეს ყველა ერისათვის გარდაუვალი კანონია, როგორც ცალკე ადამიანისათვის: ამას ვერც ეზოთი ერი ვერ წაუთვა, ვერ გადასცდებო.

ჩვენს ავტორსაც ეს აზრი უნდა ჰქონდეს, როცა თავის-თავს ჰკითხავს,—დაბერდა საქართველოს ერი, თუ არაო. უამისოდ მისი საკითხი მომცდარის კაცის ჩხირკედლობა იქნება, ცუდ-უბრალოდ მოცდენა მთქმელისა-ცა და მსმენელისაც.

ან რა აზრი აქვს ერის სიბერეს? რას გვიქვიათ ერის სიბერე? აიღეთ ეხლანდელნი ერნი ინგლისისა, საფრანგეთისა, გერმანიისა, ამერიკელ --- ინდოელისა, აფრიკის ზანგისა, აბაშის ეთიოპელისა და გვითხარით, ამათში რომელი ვიგულისხმობთ ბებრად და რომელი ახალგაზრდად? მართალია, ამათში არიან ძველნი და ახალნი, და ეს სულაც იმ სიბერეს და სიყმაწვილეს არა ჰნიშნავს, რომ ერთს სიკვდილის მეტი არა დარჩენოდეს რა, როგორც ცალკე კაცს, სიბერეში ჩავარდნილს, და მეორე-კი ზრდაში იყოს, მინამ დაბერდებოდეს და სიბერეს თან გადაჰყვებოდეს. ეგ ძველ-ახლობა მარტო იმას მოასწავებს, რომ ერთი ერი ადრე გამოსულა საისტორიო სარბიელზედ და მეორე გვიან.

თუ ბევრი მაგალითია ისტორიაში, რომ ერი სრულიად აღგვილა დედამიწის ზურგიდამ, სიბერეს კი არ აბრალებენ ეხლანდელნი მეცნიერნი, არამედ შინაურ საქმეთა მოუწყობლობას, ურიგობას და გარეშე მიზეზებს, მაგალითებრ, მტერთაგან ძლევასა, აკლებასა და აოხრებას. დაბერება ერისა რომ მართალი იყოს, მაშ თავის დროზედ ანგლისის, საფრანგეთის და გერმანიის ერნიც სიბერეს გადაჰყვებიან, დაიხოცებიან, ამოსწყდებიან. ეს შესაძლოა მოხდეს, თუმცა ძნელად წარმოსადგენი-კია, მაგრამ, თუ მოხდა, აქ სიბერე არაფერს შუაში იქნება, იმიტომ უფრო, რომ სიბერე ერისა არამც თუ ბუნებური მოვლენაა, არამც თუ არსებობს, წარმოდგენითაც-კი ყოველად შეუძლებელია. ამაზედ სიტყვის გაგრძელება მეტი იქნება. თითონ რუსულ ლიტერატურაშიაც-კი საბუთიანად გამოძიებულია ეს საგანი და ჩვენ არ გვახსოვს, რომ რომელსამე დაწინაურებულს მეცნიერს რუსეთისას არ გაეცილვოს, ასე თუ ისე, ღრეპერის აზრი ამის თაო-

ბაზედ. ჩვენ გვიკვირს, რომ ავტორს, ვითარცა კაცს ასეთის ჭეჭა-ჭეჭილით მოუბარს „о свободном и широко-
льющемся потоке света и знания, о связи с могучим, глубоким родником общечеловеческой мысли“*, ზურგი შეუქცევია იმ поток-ისათვისაც და იმ родник-ისათვისაც და, არამც თუ რაშიმე გამოუყენებია, ყურიც არ უთხოვებია; მაშ, რალა აზრი უნდა ჰქონდეს ამისთანა ყალბზედ შეყენებულ ფრაზებს, თუ თითონ მთქმელს საჭიროდ არ დაუნახავს არც ის поток-ი света и знания, არც ის родник-ი общечеловеческой мысли და მარტო ორიოდ კაცის ნათქვამს უანგარიშოდ, ბრმად გაჰყოლია, თითქო იმ მთელ კაცობრიობის აზრთა წყაროში, იმ ნათელისა და ცოდნის ნიაღვარში, მარტო დრეპერისა და მის მიმდევართა აზრი იყოს და სხვისა არავისი.

„სიბერე ერისა“, ჩვენის ფიქრით, უქმი სიტყვაა, მისი საგანი არ არსებობს და წარმოუდგენელიც არის. თუ ესეა, რის მაქნისია კაცმა ეგ უქმი, არაფრის მომასწავებელი, სრულებითაც არ-არსებული საგანი იძიოს, ან მსოფლიო ისტორიაში საზოგადოდ, ან საქართველოსაში ცალკე. რაც არ არის და არც ოდესმე იქნება, იმისი ძებნა ტყუილი მოცდენაა, წყლის ნაყვაა და, რასაკვირველია, ყველას ნება აქვს, როგორც სურს, ისე შეიქციოს თავი. ეს კიდევ არაფერი. რაც უნდა იყოს, აქ დრეპერს მაინც იმოწმებს ავტორი თავის გასამართლებლად და ჩვენდა გასამტყუნებლად, თუმცა, ვიმეორებთ, მინამ ამას დაგვმართებდეს, ავტორმა ჯერ უნდა იკისროს, რომ მის მიერ ქმნილ დიდებული родник-ი общечеловеческой мысли, ის поток-ი света и знания მისთვის (კარიელი ფრაზაა, მის-

*) ავტორის სიტყვებია.

თვის არ არსებობს. აკი ვამბობთ, ამ „ერის სიბერის“ გა მო ავტორს კიდევ ხელმოსაჰიდებელი ხავსი აქვს თავის გადასარჩენად; საქმე მეორე წინადადებაა:

„დაიცალა (ქართველი ერი) ღონისაგან (?), თუ ჯერ დღეს-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალ-ღონე მერმისისათვისაო“ — (износил свои силы, или-же он до сих пор не начинал еще жить полною интенсивною жизнью и сберег свои силы для будущего?).

აბა, ერთი გვითხარით, ეს „сберег свои силы для будущего“ რა ჭკუაში მოსასვლელი საკითხია? ყველა-ყველა და ამისთანა საკითხს-კი არ მოველოდით არავისაგან. ვინც ამისთანა საკითხს იძლევა და ამ-რიგად, იმას ორი რამ უნდა რწმენად მიღებული ჰქონდეს, ერთი მეორეზედ უფრო საოცარი, უფრო საკვირველი, რომ სხვა არა ვსთქვათ რა; ერთი ისა, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ღონისაგან სკლის ერსა, ესე იგი ასუსტებს, აუძლურებს, და მეორე — არა-ინტენსიური ცხოვრება-კი ანახვინებს ღონეს მერმისისათვის. დააკვირდით ზემო მოყვანილს სიტყვებს ავტორისას და დაინახავთ, რიამ, თუ ამ სიტყვებში რაიმე ლოლიკაა, მისი საკითხი სწორედ ამ ორგვარ რწმენისაგან მომდინარეობს. სხვა სათავე არა აქვს მის საკითხსა. გაგონილა ეს სადმე და ვისგანმე? მაშ რა ლაზედ იხოცვენ თავს ევროპიელნი „სრულის ინტენსიურ ცხოვრებისათვის“, თუ იგი ღონეს არა ჰმატებს და ღონისაგან სკლის! სულელები!.. მოსულიყვნენ და ჩვენგან ჭკუა ესწავლათ!.. ის არა სჯობია — ჩვენ, ქართველებს, მოგვბაძონ *, ინტენსიურ ცხოვრებას ჩვენსავეთ თავი არი-

*) ავტორი მერე დაგვიმტკიცებს, რომ ჩვენ სრულის ინტენსიურის ცხოვრებით არ გვიცხოვრია და (გვიხაროდეს!) ღონე შეგვიანახავს მერმისისათვის.

დონ და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის. აი, ესეც თქვენი ახალი ამბავი! მოდით და ამას იქით ინატრეთ „სრული ინტენსიური“ ცხოვრება!.. დღეს-აქამომდე გვეგონა, რომ ხსნა ერისა სწორედ მაგ ინტენსიურ ცხოვრებაში და, თუ რამე ნუ იტყვით, დასარჩობი ფონი-კი სწორედ ეგ ინტენსიური ცხოვრება ყოფილა. ღონისაგან არდაცლა, ღონის შერჩენა ხომ ბედნიერებაა და, მაშასადამე, ბედნიერი ერი ისა ყოფილა, ვინც ამ ინტენსიურ ცხოვრების მაცდურებას არ აპყოლია, მისგან არ გაბრიყვებულა და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის. ამაზე ბედნიერი უფრო დათვები და მგლები უნდა იყვნენ, ზადგანაც ამათ გუშინდელი დღეც არ ახსოვთ და, მაშასადამე, ადამიანზედ უფრო მეტი ღონე შეუნახავთ მერმისისათვის. გაგონილა ასეთი სასაცილობა! გაგონილა ასეთი მოთხრა და გაბიბრუება ისტორიისა! ჰოი, поток-ო света и знания, ჰოი, родник-ო общечеловеческой мысли! „რაზედ გატუდდნენ ძალნი თქვენნი მომჯადოებნი“?

„ინტენსიური ცხოვრება“ ერთსა და იმავე დროს სათავეც არის და შედეგიც კულტურისა, რომელიც ათასის წლობით შენებულა, აგებულა, მართალია კაცობრიობის დაუღალავ და დაუძინებელ ჯაფით, გარჯითა და მხნეობით, მაგრამ იმისთვის კი არა, რომ ღონისაგან დაიცალოს, არამედ იმისთვის, რომ უფრო გაღონიერდეს, გაძლიერდეს, გამოფოლადდეს, გამოჯიქდეს არსებობისათვის საჭიდაოდ. ამიტომაც კულტურა და მასთან განუყოფელი ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედაბოძია, ქვაკუთხედია. იგია თითონ დაუშრობელი სათავე ღონისა, იგი ღონის-ღონეა ერისა, თუ ასე ითქმის,—იგი ფარია და ხმალი არსებობისათვის ჭიდილში. თუ კულტურა, ინტენსიური ცხოვრება ერს არ

აღონიერებს, არ აძლიერებს და, პირიქით, ღონისაგან სცლის, ვილა ოხერი იქნება ინატროს და თავი გამოიღოს კულტურულ, ინტენსიურ ცხოვრებისათვის.

ღონე შეინახება მერმისისათვისაო, გვანუგეშებს ავტორი. კაი ნუგეშია, კაცმა პური აღარა სჭამოს, რომ კბილები არ გაუცვდეს და მერმისისათვის შეინახოს. რა ოხრობისათვის-ღაა საჭირო, რიღას მაქნისია ის შენახული ღონე, თუ არ იმავე ინტენსიურ ცხოვრებისათვის. თუ ესეა, ან თითონ ინტენსიური ცხოვრება რის მაქნისია, თუ ღონისაგან სცლის ერსა, ასუსტებს, აუძლურებს! ეს რა ბაბილონის გოდოლია, არ გვესმის, და იქნება ავტორმა შემდეგს წერილებში აგვიხსნას.

ეხლა-კი უსაბუთოდ ჰკილავს ავტორი ჩვენებურ ინტელიგენციას 54 გვერდზედ, რომ ტყუილად აბნევს აქ (საქართველოში) მზე თავის ბრწყინვალე და სიცოცხლის სასიხარულო სხივებსაო. იგი თითქო არც ათბობს, არც ანათებს და მარტო თვალს ახამხამებსო. რათ არის ესე, ჰკითხულობს გულშემატკივარი ავტორი: კაცს აქ სული რათ უგუბდება და რატომ ნათელი არა ნათობსო. პევრიო ამისი მიზეზი და უპირველესი, თავი-და-თავი ის არისო, რომ აქაურ ინტელიგენციას თავი შეუუკეტნია, „потеряв связь с могучим и глубоким родником общечеловеческой мысли“.

ჩვენ გვგონია, რომ ავტორი არ უნდა უწყებოდეს ჩვენებურს ინტელიგენციას ამისათვის, თუ თავისი დედა-აზრი, თავისი მოძღვრება „ღონის შენახვაზედ“ მართლა სწამს. ავტორს, წყრომის მაგიერ, უნდა გახარებოდა, რომ ჩვენებური ინტელიგენცია მისის რეცეპტით იქცევა ამ შემთხვევაში: ღონეს ინახავს მერმისისათვის და ამიტომაც

თავი შეუკეტნია, რომ კაცობრიობის „ინტენსიურმა აზროვნებამ“ ღონე არ შემოახარჯვინოს.

აი, სადამდე მიჰყავს კაცი უთავბოლო ფრაზებსა. ის თავი-და-თავი საგანი, რომლის გამოსარკვევადაც აუღია ავტორს კალამი ხელში და რომელიც გამოთქმულია ზემო-მოყვანილ რუსულ ციტატაში, აშკარად გვეუბნება, რა განძის პატრონი ყოფილა ჩვენი ავტორი. მას სწამებია ჯერ ისა, რომ ერის ცხოვრებაში სიბერეს თავისი ადგილი აქვს; მეორე ისა, რომ „ინტენსიური ცხოვრება“ ერისა ღონის გამომცლელია და, მაშასადამე, დამაუძლურებელი; მესამე ისა, რომ რომელს ერსაც ინტენსიური ცხოვრება არა ჰქონია, ჰკვა უხმარია და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის და, მაშასადამე, წინ უნდა იყოს იმ ერზედ, რომელიც მისცემია ინტენსიურ ცხოვრებას და ამობაში ღონისაგან იცლება. ესეც გამოვიდა სლავიანოფილების მოძღვრება, მერე მარტო იგი ნაწილი ამ მოძღვრებისა, რომელიც ღიდისა და პატარისაგან სასაცილოდ აგდებულა.

ამას გვეუბნება კაცი, რომელიც ჰკიცხავს ჩვენებურ ინტელიგენციას, თავი შეგიკეტნიათ და არ ეწაფებით კაცობრიობის აზრთა ყოვლად-შემძლებელ წყაროსაო! უმეცრებას ის კაცი უკიჟინებს სხვას, რომელსაც „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ერის ღონისაგან დამცლელი ჰგონია და არა-ინტენსიური ცხოვრება კი—ღონის შემნახველი.

ეხლა, აბა ნახეთ, სხვა ადგილას იგივე ავტორი ისავე ინტენსიურ ცხოვრებას რა ფრაზებით, რა ბუკითა და ნაღარით აქებ-ადიდებს: „всесильная современность, могучий и глубокий родник общечеловеческой мысли, свободный и широколюющийся поток света и знания, общечеловеческая сокровищница слова и мысли“ და

სხვანი და სხვანი. ახლა ერთი ჰკითხეთ ავტორს, საიდან არის ყოველივე ეს, თუ არ „ინტენსიურ ცხოვრებისაგან“. რამ შეჰქმნა ეს ყოვლად-შემძლებელი ეხლანდებლობა, ეს ღონიერა და ღრმა წყარო კაცობრიობის აზროვნებისა, ეს თავისუფალი და განიერად მომდინარე ნიაღვარი ნათლისა და ცოდნისა, ეს კაცობრიობის საღარო სიტყვისა და აზრისა, თუ არ „ინტენსიურმა ცხოვრებამ“?

ნუთუ ყოველივე ეს ერთად და თვითოეული ცალკე უტყუარი ნიშანი და მაგალითი არ არის „სრულის ინტენსიურის ცხოვრებისა“? თუ ესეა, ამის მთქმელს განაღდა შეეძლო ბოლოს ეს გკითხნა:

„Грузинский народ стар (?) и износил свои силы (?), или он до сих пор не начинал еще жить полностью интенсивною (?) жизнью и сберег свои силы для будущего (?)“.

ორში ერთი: ინტენსიური ცხოვრება ან ღონეა, ან ღონისაგან დამცლელი. რომელი ერთი დაფუჯეროთ ავტორსა. აქ ბევრი ლაპარაკი საჭირო არ არის. ან ზემოხსენებული ქება-დიდება ცუდ-უბრალო ფრაზებია მტვერის ასაყენებლად, ან ეს უკანასკნელი ლათაიად მოყვანილია. თუ ერთიცა და მეორეც მართლა ცარიელი ფრაზები არ არის და აზრი რამა აქვთ, ძნელად დასაჯერია, რომ ერთისა და იმავე კაცისაგან იყოს ნათქვამი.

ეხლა ჩვენ ხომ ვიცით, რა ღრმა აზრი და საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავისის წერილებისათვის ხელი მიუყვია. საგანი, როგორც ჰხედავთ, ურიგო არ არის, რადგანაც აქედამ ერთი კარგი რჩევა გამოდის: ვერიდნეთ ინტენსიურს ცხოვრებას ერთი ათასიოდ წელიწადი კიდევ და ამით ღონე შეგვენახება უფრო შორეულ მერმისისათვის. და თუ ეს ღონის შენახვა კარგია, ჩვენს

შემდეგთაც ვუანდერძოთ, ესევე ჭკუა იხმარონ, იმათაც ზურგი შეაქციონ ინტენსიურ ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის და ეგრე ერთი შთამომავლობა მეორეს მიჰყვეს ქვეყნის დასასრულამდე. ახლა დაიჟინებთ და იკითხავთ,—ეგ ღონე რაღა ეშმაკად უნდა ერსა, თუ ყოველთვის ზანდუკში შენახული ექნებაო? ამისი კი რა მოგახსენოთ. ხოლო ეხლა-კი ადვილად გასაგებია, ველურნი ერნი რათ უფრთხიან, როგორც ჭირს, ინტენსიურს ცხოვრებას? თურმე ნუ იტყვიოთ, არ იხარჯებიან და ღონეს ინახავენ მერმისისათვის. შეტი ჭკუა-ლა გინდათ! რომ სწორედ ამ ჭკუაზედ გვივლია ჩვენც, ამას ავტორის ცდილობს თავის წერილებში დაამტკიცოს. ეს ახალი მეცნიერება დღეს-აქამომდე არავინ იცოდა და მადლობა ღმერთს, „Северный Вестник“-მა, ქვეყანას შეატყობინა, ჩვენის ავტორის შემწეობით. რა თქმა უნდა, ინგლისი, საფრანგეთი, გერმანია და ერთობ მთელი ევროპა თავს დაანებებს ინტენსიურ ცხოვრებას და ღონეს შეინახავს მერმისისათვის ჩვენებურადა, ქართველურადა. მაგრამ ვაი თუ გვიანლა იყოს ევროპისათვის ეს ახლად ნაპოვნი წამალი „ლონის შენახვისა“.

ყოველივე ესეც საკმაო საბუთს გვაძლევს ამაზედ გაგვეთავებინა ჩვენი საუბარი. ვინც ისტორიაში იმას ეძებს,—აცა, ვინ არ მიეცა ინტენსიურს ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახა მერმისისათვისაო, იმასთან ლაპარაკი მეტია. მაგრამ ჩვენ მაინც ამით არ ვათავებთ ჩვენს საუბარსა, იმიტომ რომ ერთს ადგილას (53 გვერდზედ) ავტორი ამბობს, მე იმისთანა მხარეს ქართველთა ცხოვრებისას უნდა შევებოო, რომელსაც ჯერ არავინ შეჰხებია ქართულს ლიტერატურაში და ამაში პირველობა მე

შემხედანო. მოდით და წყურვილი ნუ აგეშლებათ, ბოლომდე მიჰყვეთ ავტორსა.

შემდეგში გავსინჯავთ, რა გზით, რა „ინტენსიურ ცოდნით“, ერთის სიტყვით — რა საგზლით უვლია ავტორს თავის ძირეულ და თავ-და-თავ საგნამდე მისალწევად და რა საკვირველებანი აღმოუჩენია გზა-და-გზა მსოფლიო ისტორიისათვის საზოგადოდ და ჩვენისათვის ცალკე.

წერილი მეორე

ჩვენა ვნახეთ, რომ ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ თავ-და-თავ საგნად წინ დაიყენა — შეგვატყობინოს, — „დაბერდა საქართველოს ერი და დაიწალა ღონისაგან, თუ ჯერ-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და თავისი ძალ-ღონე შეუნახავს მერმისისათვის“. რა პასუხს მისცემს ავტორი ამ საკითხს, ამაზედ ბოლოს ვიტყვით. ჯერ მოგვკლიოთ — რა სამცნო მეთოდით მიჰმართა თავის ახირებულ საგნის გამოკვევასა.

თითონ ავტორი ამაზედ არას ამბობს პირდაპირ. არც საჭირო იყო; თითონ წერილები ავტორისა ამ შემთხვევისათვის „მოდი მნახე“. თუნდ ეგეც არ იყოს, რაკი ავტორი უკიჟინებს ჩვენს ლიტერატურას, არ იცის — რა არის „შედარებითი მეთოდი კვლევისა“-ო (сравнительный метод) და კრიტიკით არ შეჰხებია საქართველოს ისტორიასაო, — უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თითონ ამისი მოკიჟინე ავტორი ამ მეთოდს და ამ კრიტიკას იხმარებს.

ძალიანა ვწუხვართ, რომ კარგა ხანს თავი უნდა დავენებოთ ავტორსა და შევუდგეთ იმის ახსნას, თუ რის მომასწავებელია „შედარებითი მეთოდი“ და რასა ნიშნავს. ეს საჭიროა იმისათვის, რომ გავიგოთ, — რის არ-ცოდნა უკიჟინებია ავტორს ჩვენის ლიტერატურისათვის. ესე იგი, რა მოუთხოვნია ჩვენგან, რომ იგივე მოვსთხოვოთ თითონ მას, რადგანაც — როგორც ეტყობა — იგი ამ მეთოდისათვის

თავგამოდებულია და თავგადადებული. რა თქმა უნდა, ვრცლად ამის ახსნას ვერ გამოვუდგებით, რადგანაც ამისათვის არც დროა და არც ადგილი პატარა გაზეთში. ამის ახსნას ჯონ სტუარტ მილმა რამდენიმე დაბეჭდილი თაბახი მოანდომა თავის სახელოვან თხზულებაში, რომელსაც „სისტემა ლოლიკისა“ ჰქვია.

ამ ჟამად ჩვენთვის საკმაოა მარტო თავი-და-თავი ძარღვი გაეფოთ ამ მეთოდსა, ისიც იმ საგნების მიხედვით, რომელნიც ერთად კრებულად შეადგენენ ისტორიის მთელის მისის ვრცელის მნიშვნელობითა. რა თქმა უნდა, აქაც ისე ვერ გადავურჩებით, რომ სიტყვა არ გაგვიგრძელდეს. თითონ საგანია იმისთანა რთული და მრავალფესვ-შტოიანი, თუმცა ჩვენი სურვილი კია, რომ მარტო დედაძარღვს მეთოდისას მივაგნოთ, და სხვას ყოველს, მის მეტ-ნაკლებობას და გარემოცულობას, გზა ავუქციოთ.

ჩვენ წინათვე ბოდის ვიხდით ჯერ ჩვენის პირდაპირის საგნიდამ გადახვევისათვის და მერე იმისათვის, რომ აქ იძულებულნი ვიქნებით ბევრი იმისთანა სიტყვები—ქართული თუ უცხო—ვიხმაროთ, რომელთაც ჯერ ადგილი არ დაუჭერიათ ჩვენს ენაში. ტერმინების უქონლობა ამ შემთხვევაში მეტის-მეტად აბრკოლებს კაცსა და, იმის გარდა, რომ აძნელებს გაგებას ნათქვამისას, სიტყვასაც ძალაუფლებურად აგრძელებს, თითონ ენასაც აჭრელებს, ამძიმებს. ეს აჭრელება და დამძიმება არ უხდება არც წერასა, არც ლაპარაკსა და ამიტომაც, როგორც საკითხავად, ისეც სასმენლად, მოსაწყენია. ჩვენი ნუკეში ამ შემთხვევაში ის არის, რომ ვინც სიტყვაში აზრს ეძებს და არა მარტო გართობასა და სიამოვნებას, ის არ შეუშინდება ამ მოწყენასა და გაირჯება ძალაუფლებური სიმძიმე ენისა აიტანოს აზრის გაგების სურვილით.

არის იმისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, სადაც მჭრელი და გამომძიებელი გონება ადამიანისა თავ-გამოდებული იბრძვის—შეიტყოს სასურველი, გაიგოს, აიხსნას უტყუარად და შეუცდომლად, მაგრამ ამისათვის ვერაფრითარს გარეგანს საბუთს ვერ ჰპოულობს დასაბუჯნად და ფეხის მოსაკიდებლად. ამისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, ყველა მიჯნაში არის და, სხვათა შორის, ისტორიაშიაც. ისტორიაში ეგ სფერა პირველყოფილი, პირველდაწყებითი მდგომარეობაა თვითოეულის ერისა და აქედამ მთელის კაცობრიობისაც. ეს მდგომარეობა იმ ხანას ეკუთვნის, რომელსაც ისტორიის წინადასაწყისს ღვთისმეტყველები ეძახიან, ესე იგი იმ დროს, რომლის ხსენება არა აქვს ისტორიასა და მოუხსენარი, ცოდნის ხარბი გონება ადამიანისა კი სცილობს, რაც ისტორიას არ დაუხსომებია, იგი თითონ გვიამბოს, გვაცოდინოს. საიდან და როგორაო?—იკითხვენ. მართლა-და საიდან და როგორ, მაშინ როდესაც არავითარი პირდაპირი მთხრობელი, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ არსებობს?

პროგრესიო, —ამბობს ფილოსოფოსი ბეკონი,—არის გაუთავებელი შორს გადგმა არ-შესაძლებელის საზღვრებისაო. მართალიც არის: ვის ეგონა, რომ შესაძლებელია უშველებელ მანძილზედ კაცი კაცს გამოელაპარაკოს თვალის დახამხამების უმაღლეს? ვის ეგონა, რომ შესაძლოა ორთქლმა სახლების ოდენა ვაგონები გააქან-გამოაქანოს გაქნებულ ცხენზედ უფრო სწრაფად? დღეს ყველა ეს არის და, ამ სახით, საზღვარი არ-შესაძლებელისა ამაგების შესახებ, წინად ახლო მდგარი, დღეს შორს გადადგმულია, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, საზღვარმა შესაძლებელისამ ადგილი გადაინაცვლა და შორს გაიწია.



ესევე არ-შესაძლებელი შესძლო ადამიანის გონებამ, როცა შეუდგა იმის გამოძიებას და გაგებას, თუ რა მდგომარეობაში იყო კაცობრიობა საზოგადოდ, ან თვითოეული ერი ცალკე—იმ დროს, როდელიც ისტორიის არ დაუხსომებია, ან თვალი არ შეუსწვრია. აქ ის მდგომარეობა იგულისხმება, რასაც „ცივილიზაციას“ ეძახიან. ცივილიზაცია, ანუ წარმატებულობა ადამიანისა, მიზეზი-კი არ არის, არამედ შედეგია ყოველ იმ ძალ ღონისა, რომელნიც ერთად კრებულად მოქმედობენ კაცობრიობაში საზოგადოდ და თვითოეულ ერში ცალკე. ამგვარს ძალ-ღონეს სოციალურ ძალ-ღონეს ეძახიან. ცოდნა, გონებრივი და ზნეობრივი აღმატებულობა, მრეწველობის სიმდიდრის მეტნაკლებობა, რწმუნება * იმ საგნების მიმართ, რომელიც ადამიანისათვის უდიდესად მისაჩნევია, მმართველობა, წესწყობილება ოჯახებური, საზოგადოებური, სამოქალაქო, კანონები, ჩვეულებანი, ზნე ხასიათი და სხვა ამისთანა სულ ერთად და ერთს დროს მომქმედნი, ჰმქნიან იმას, რასაც რომელისამე დროის მდგომარეობას ერისას, თუ კაცობრიობისას, ეძახიან, ანუ ცივილიზაციას თავისის მეტნაკლებობით.

ყოველივე ეს, თუ ისტორიის წინად-ყოფილ დროს ავიღებთ, ცხრა კლიტით დაკეტილი სალაროა და გასაღები ზღვაშია გადაგდებული. ადამიანის გონებამ მაინც იპოვა ეს გასაღები და ამ სალაროს კარი გაგვიღო ცოტად თუ ბევრად.

ეს გასაღები ზოგში იგი ამბებია, რაც ადამიანს დაუხსომებია ზღაპრულად. ეს ზღაპარ-ნარეწნი ამბები, თქმულობანი, რა თქმა უნდა, მოწმად და საბუთად მოსატანნი

*) Верования.

არ არიან რომელისამე ყოფილბს საქმისა. ამ მხრით იგინი ძალიან ცოტად დასაჯერნი და სანდონი არიან, მაგრამ ხშირად ამისთანა ამბებში ეპოულობთ ბევრს მართალს აღწერას ზნე-ჩვეულებისას. სასაფლაონი და სამარხი ნაშთნი აკლდამებსა და კუბოებში ძველის-ძველის დროებისანი — ესენიც მეცნიერებამ გამოიყენა იმ ცხრა კლიტით დაკეტილის გასაღებად. თითონ ენა ადამიანისა, მისი სიტყვიერება, მთელი ხელთუქმნელი ისტორიაა ერისა ცალკე და კაცობრიობისა საზოგადოდ. ეთნოლოგიური აღწერა კაცთა ნათესავისა, ყოველის ცალკე თესლისა მთელს დედამიწის ზურგზედ, ბევრს რასმე მოგვეთხრობს მასზედ, თუ ვინ და რა საიდან წამოსულა, როგორ უვლია და სადამდე მისულა.

რამოდენადაც ზედმიწევნით გამოვიკვლევეთ ენას, მითოლოგიას, ზნე-ჩვეულებას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიურსა და ეთნოლოგიურს ნაშთსა და კვალსა, იმოდენად ძლიერ ვრწმუნდებით, რომ აზრი დღევანდელის ველურის კაცისა იმ მდგომარეობაშია, როგორც პირველდაწყებითი სადღეე შემდეგისა. ამავე დროს დავინახავთ, რომ განათლებულის კაცის ჭკუას დღესაც საკმაოდ აჩნევია კვალი, ნიშანი იმ წინანდელის მდგომარეობისა, რომლის მიხედვით ველური კაცი წარმოადგენს სულ უმცირესს და განათლებული კაცი — სულ უდიდესს პროგრესსა*.

ყოველ ამბებში — ენა, როგორც გასაღები დაკეტილისა, ყველაზედ უფრო შემძლებელია და ყველაზედ სანდო მოწამეა ცივილიზაციის ისტორიისათვის, რადგანაც უფროს-ერთს შემთხვევაში ერთობა ენისა მოასწავებს ერთობას კულტურისას. მაგალითებრ, გამოცნობილია, რომ

*) ტეილორი.

რამდენადაც ბევრია საერთო სახელები ენაში და ახლოა ერთმანეთზედ მათი მნიშვნელობა, იმოდენად შესაძლოა გამოვარკვიოთ ცოდნა ეპოქისა *. ენის მკვლევარი მეცნიერება—ფილოლოგიაა და ამიტომაც მართაღს ამბობენ, რომ ფილოლოგია და ისტორია მხარ-და-მხარ დადიან, ერთმანეთს ჰშველიან, რადგანაც ცხოვრება ერისა გადაშლილია, გამომზევებულია მის ენაში, რომელიც უტყუარი სარკეა ყოველის მისის თავგადასავალისა და ყოფაცხოვრების ცვალებადობისაო **.

აქედამა სჩანს, ენის გამოკვლევა რა დიდი ღონეა ადამიანის გონებისათვის და ფილოლოგია, როგორც ენის მკვლევარი მეცნიერება, რა სამსახურს უწევს ისტორიასა მის წინა-დროთა აღსადგენად და საცნობელად. ეს ღონე გამოიჩინა ფოლოლოგიამ უფრო მაშინ, როცა ადამიანის გონებამ მიაგნო ერთს გვარს გზას კვლევისას, რომელსაც „შედარებითი მეთოდი“ — ჰქვია. ამ მეთოდმა, სიფრთხილითა და ცოდნით ხმარებულმა, ისეთი უტყუარობა, ისეთი ზედმიწევნოილობა აღმოიჩინა, ისეთი სახელი დაიგდო, რომ არ არის მეცნიერება, რომელიც, საცა საჭიროა, ამ მეთოდს არა ხმარობდეს. ამ მეთოდით ბევრს წყვედიადსა და ბნელს ნათელი მოეფინა, ბევრი დაფარული გამომზევდა. ამიტომაც ამბობს ერთი მეცნიერი ***, რომ „შედარებითი მეთოდი ერთი უდიდესი ძლევამოსილობაა გონებითად ჩვენის საუკუნისაო“. მისის სიტყვით, ამ მეთოდმა იმისთანა გზა გაგვიჭრა, რომლის შემწეობითაც დღეს

*) ჯონ-სტუარტ მილლი.

**) ეიჭოფი.

***) ედუარდ ფრიმანი, ინგლისელი, კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორი.

შესაძლოა მთლად და უეჭვოდ დავრწმუნდეთ იქ, საცა უწინ მარტო ამოცანებით და ეჭვით ლაპარაკი იყო. ამ მეთოდმა მოგვცაო, ამბობს იგი, ლონე და სახსარი შინაგანის საბუთებით დავამტკიცეთ უფრო ცხადად და უტყუარად ის, რასაც გარეგანი საბუთები არა აქვსო.

პირველი, რომელმაც ეს მეთოდი იშვილა, ფრიმანის სიტყვით, არის ფილოლოგია, და მას აქეთ ფილოლოგია, ანუ უკეთ ვსთქვათ--შედარებითი ფილოლოგია, ისეთს მაგარს საფუძველს დაეძგინა, რომ ვერა ძალი ველარ შეარყევსო. თუმცა იმ ხანასი, რომელსაც შედარებითა ფილოლოგიამ თავისი ნესტარი გაუბნია, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ დარჩენილა, არავითარი პირდაპირი გეში, მაგრამ, ამბობს იგივე ფრიმანი, საბუთები შედარებითის ფილოლოგიისა უფრო საიმედონი არიან, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. ამ გზით ჩვენ იმისთანა ამბებს ვცნობულობთ, რომელთ შესახებ შეუძლებელია გარეგანი საბუთი, მაგრამ შინაგანი საბუთი-კი, რაკი ერთხელ ნაპოვნია და დადგენილი, შეუწყვეელია და ყოველს ექვს უკარგავს ადამიანსაო.

ეს ჩვენი ნათქვამი თუმცა გვეუბნება, რის მომასწავებელაა და რა ღირსებისაა შედარებითი მეთოდი, მაგრამ ჯერ კიდევ საკმაოდ არა ხსნის, თითონ მეთოდი რაში მდგომარეობს. თუ აქ, ვიდრე ამას ავხსნიდით, უფრო შედარებითი ფილოლოგია ვახსენეთ, მარტო იმისთვის, რომ თვით მეთოდის ახსნა გავიადვილოთ, იმიტომ რომ სხვა სამეცნიერო სფერაში ეს მეთოდი ისე საკუთრად, მარტივად და შეუჩვენელად დასანახი არ არის, როგორც ფილოლოგიაში.

თითონ სიტყვა „შედარება“, ცოტად თუ ბევრად გვამცნევს—რა უნდა ვიგულისხმოთ, როცა ვამბობთ „შედარებითი მეთოდი“. შედარება იმ მოქმედებას გონებისას ჰქვია, როცა ორს ანუ რამდენსამე საგანს ერთმანეთს წაუყენებს, დაუპირისპირებს, რომ აღმოჩნდეს, რაში აქვთ მსგავსება, ერთნაირობა, და რაში სხვაობა და სხვანაირობა. შედარების საგნად შესაძლოა რამდენიმე სხვადასხვანაირი შემთხვევაც იყოს ერთისა და იმავე მოვლენისა, ხოლო იმისთანა შემთხვევანი-კი, რომელშიაც გამოსაძიებელი მოვლენა თავს იჩენს ასე თუ ისე.

სწორედ რომ ესთქვათ, სიტყვა „შედარება“ სრულიად არ უხდება, სრულიად არ შეეფერება იმ-გვარს კვლევას საგნისას, რომელსაც ამ სიტყვით ჰხატავს მეცნიერება ყველა ენებში. ეს-გვარი კვლევა—შედარება კი არ არის, სწორედ ის არის, რომ კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსა-მე საგანს, ანუ მოვლენას, რომ ან სათავედამ ბოლომდე ჩამოაყვეს, თუ სათავე ვიციტ და ბოლო არა, და ან ბოლოდამ სათავემდე ააყვეს, თუ ბოლო ვიციტ და სათავე არა, და ამისათვის კიბედ გაიხადოს ყოველივე შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი, სადაც კი ან საგანს, ან მოვლენას თავი გამოუჩენია. ესთქვათ, შეგვხვდა ქართული ბავშური სიტყვა „აჩუა“. საიდან არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებელია და ნიშნავს იმას თუ არა—რასაც ბავში ამ სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასახსნელს ვერაფერს ვიპოვნით. თუ კვალში ჩაუდგებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოეჩხრეკთ, დავინახავთ, რომი სანსკრიტულად * აცვა, ზენდურად ** აჰრა,

*) ძველის-ძველი ენაა.

**) ძველის-ძველი სპარსული.

ლათინურად equus, ირლანდიურად eín, ლიტოვურად aszwa — ცხენსა * ნიშნავს და ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებული „აჩუა“. ცხადი არ არის ეხლა, რის ნაშთია და საიღამ წარმომავალია ეს სიტყვა „აჩუა“, რომელსაც დღეს ჩვენი მარტო ბავში ჰხმარობს, ან ბავ-შისათვის ვხმარობთ ცხენის მავიერ?

რა თქმა უნდა, ეს ამბავი, ასე ცალკედ, ასე ობლად და მარტოდ აღებული, იმოდენად არა არის რა, რომ კაცმა ნის-და მიხედვით რაიმე გადაწყვეტილი აზრი შეადგინოს ან ერ-თა შთამომავლობასა და ნათესაობაზე, ან რაიმე მანლო-ბელობაზე. ხოლო ყოველივე ამისთანა ამბავი, ცალკე თუ სხვებთან ერთად, ისტორიის მკვლევარისათვის ანგარიშ-გასაწევია იმოდენად, რამოდენადაც იგი ანიშნებს ზედგავ-ლენას, დამოკიდებულებას ერთმანეთზე სხვადასხვა ერები-სას, რომელნიც, რაკი ამისთანა საბუთია, უეჭველია, ერთმა-ნეთს ოდესღაც შეჰხვედრიან ისტორიის გზაზე და ისე თუ ასე. ფრიმანი უფრო დიდს ავალას აძლევს ამისთანა ამბავსა, თუმცა ზოგიერთნი ამაში უცილობელად ბევრს არას უთმობენ ამ მეცნიერს.

ფრიმანს მოჰყავს, მაგალითად, სიტყვა mill, molar, რუსული молот, და ამბობს, რომ ერთგვარ ენების ჯგუფში ყველგან ეს თავდაპირველი ძირი სიტყვისა ისმის, ზოგან უცვლელად და ზოგან ცვლილებით, იმ მოქმედების აღსანი-შნავად, რომელსაც „ფქვა“ ჰქვია. აქედამ წარმომდგარია თვით წისქვილის სახელიცაო ამ სხვადასხვა, ერთმანეთზე იმოდენად დაშორებულ ენებში, რომ ერთის მიერ მეო-რისაგან შემოღება რისამე საზოგადოდ და სიტყვისა ცალ-კედ ყოვლად შეუძლებელია ისტორიულის საბუთით კაც-

*) შრადერი.

მა წარმოიდგინოსო. ნუთუ ეს ამბავი 'შემთხვევას უნდა მიეწეროს და არა იმას, რომ ეს სხვადასხვა ენები ოდეს-ღაც ერთი და იგივე ენა ყოფილაო. შეიძლება, რომელმაც ცალკე ერმა ცალკე თავისგნით მოიგონოს ხელობა ფქვისა, მაგრამ რომ ამ მოქმედებას ერთი და იგივე სახელი დაარქვას ერთმანეთზე და მოუკიდებლად — ეს კი ყოველად შეუძლებელიაო. თუ ესეა, როცა სახეში გვაქვს მარტო ერთი ცალკე სიტყვა, რაღა ითქმის მაშინ, როცა ამისთანა მსგავსებით სხვა ბევრი სიტყვაც აღმოჩნდება სხვადასხვა, ერთმანეთზე დაშორებულ ენებშიო. როცა ამისთანა საბუთები წინ გვედება, შეუძლებელია კაცმა ის დასკვნა არ გამოიყვანოს, რომ ყველა ამ-გვარად შედარებული ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ყოფილა და ერნი, რომელნიც ამ ენებს ლაპარაკობენ, ერთისა და იმავე შთამომავლობისააო, ხოლო განაწილებულან და გაყრილან მას შემდეგ, როცა უკვე ერთობაში მიუღწევიათ იმ ცივილიზაციის ხარისხამდე, რომ წისქვილის ხმარება სცოდნიათო, — ამბობს ბოლოს ფრიმანი. აი, როგორ ჰშევილის შედარებითი ფილოლოგია ისტორიას.

ან, მაგალითად, ავიღოთ ჩვენი ჩვეულება, რომელიც გვიშლის, რომ მონაკვეთი ფჩხილი, ან თმა არ გადავაგდოთ ცუდ-უბრალოდ, და გვაგვალებს უსათუოდ ცეცხლში დავსწვათ, ან მიწაში ჩავფლათ. სად არის ამისი მიზეზი, სათავე? რის მომასწავებელია ეს ჩვეულება? აშკარაა, აქ რაღაც მიზეზს დაუდგენია ეს ჩვეულება, და რა მიზეზს — ეს-კი აღარ დაგვხსომება. რომ მოგჩხრიკოთ, ყოველს დროს, ყოველს ადგილას, ყოველს შემთხვევაში, საცა-კი დედამიწის ზურგზედ ამ ჩვეულებას თავი უჩენია, ენახავთ, რომ ეგ ჩვეულება ერთნაირ რწმენისაგან არის წარმომდგარი. უწინ სჯერებიათ, რომ ადამიანის კუთუ-

ნილს რასმე, საცმელს, სამოსელს, ნაკეთს ფჩხილს, თმას და სხვას ამისთანას, განუწყვეტელი კავშირი და დამოკიდებულება აქვს პატრონთან მაშინაც, როცა პატრონი ერთგან არის და მისი კუთვნილი მეორეგან, თუნდა ძალიან შორსაც. ამის საბუთს დღესაც ვხედავთ, როცა ჩვენებურს მკითხავენ აკითხვინებენ ხოლმე, ან ბედს შეაყვარებინებენ და გაახსენებინებენ მარტო იმით, რომ ხელსახოცზედ აკითხვინებენ, ან ხელსახოცს შეალოცვინებენ იმ კაცისას, რომელიც მკითხავეზე შორს არის. ამ რწმენის პირდაპირი შედეგი ის არის, რომ რასაც ადამიანის კუთვნილს შეამთხვევთ, ის პატრონსაც შეემთხვევა. რადგანაც ესეა, შესაძლოა პატრონს მონაკვეთისას, მონარჩენისას, ან კუთვნილისას — ჯადო რამ გაუკეთონ, ბედი შეუკრან და ბოროტი შეამთხვიონ. ამის შიშით ყველა თავისას უფრთხილდება, რომ უალაგო ალაგას არა დარჩეს-რა, თორემ მავნე სული, ან მტერი ვინმე იპოვნის, მოაჯადოებს და აქედამ ჯადო პატრონს ეწვევა.

ყველგან, საცა კი ეს ჩვეულება ითვალთვალემა, მაგალითებრ — ავსტრალიის, პოლინეზიის, გვინეის ხალხში, — ნახავთ, რომ შიშითა თრთიან დღესაც, ჩვენს კუთვნილს რასმე ჯადო არ გაუკეთონ და იქიდან ჩვენ არ გადმოგვედოსა. რა თქმა უნდა, რომ თუ ეს შიში ასე მოქმედობს მაშინ, როცა ლაპარაკი იმის თანა კუთვნილებაზეა, რომელიც ადამიანის ნაწილს არ შეადგენს, მაგალითებრ — ხელსახოცი და სხვა ამისთანა, მაშინ რაღა უნდა ითქვას, როცა კუთვნილი მონაკვეთი ნაწილია ადამიანისა, როგორც ფჩხილი და თმა. ძველის-ძველს სპარსებს მთელი წესი და რიგი აქვენდათ დანიშნული მონაკვეთის ფჩხილისა და თმის მიწაში დასამარხად, რომ მავნე სულებმა არა შეამთხვიონ რა მათ გამო პატრონსა. შორს რათ წავიდეთ, დღესაც ევროპაში

ერიდებიან ფჩხილისა და თმის გადაყრას ამავე შიშით. გერმანიის გლეხი ღლესაც თურმე ყმაწვილის დაბადების დღიდან ნათლობამდე სახლიდან არაფერს გააცემინებს, რომ გაცემულს არავინ შეულოცოს და იმის გამო ბავშს ბედი არ შეეკრას*.

ეს მაგალითი, სულ სხვა სფეროს მოვლენიდან ამოღებული, რა თქმა უნდა—შედარებულ ერთა ნათესაობის და ერთობის მომასწავებელი არ არის. იგი მარტო იმას გვაუწყებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ერთისა და იმავე გზით უვლია თავის წარმატების გზაზედ, ერთნაირს შიშსა და საფრთხეს ერთნაირი წამალი მოჰყოლია და ერთნაირ მიზეზს ერთნაირად გადუხრია, ერთნაირად გაუტაცნია გონება. გარდა ამისა, ეს მაგალითი შუქსა ჰფენს იმ წყვილადსა, რომელიც ღლეს გარს ახვევია ჩვენგან მოყვანილს ჩვეულებას, გვშეგლის აღვადგინოთ ის, ეხლა დავიწყებული, აზრი ჩვეულებისა, რომელიც ოდესღაც ასულდგმარებდა თითონ ჩვეულებას. ამ გზით იგი ხელს უწყობს გაგებას და ახსნას ეხლანდელისას, რომელიც თუმცა შერჩენია ცხოვრებას, მაგრამ არც თავი უჩანს, არც ბოლო, და სასაცილოდ-ღა ასაგდეები გაგებდომია, მაშინ როდესაც ერთს დროს თავისი შესაწყნარებელი მიზეზი ჰქონია და, მაშასადამე, საპატიო ყოფილა. ისტორია სხვა რაა, თუ არ გამოორკვევა, თუ არ ახსნა აწმყოსი წარსულისაგან.

აშკარაა, ამით ვერ ამოვწურეთ მთელი და რთული მნიშვნელობა „შედარებითის მეთოდისა“. ჩვენ შეგვეძლო ამ მეთოდის მაგალითები მოგვეყვანა სხვა მეცნიერებიდა-

*) ზანგების მოგვებმაც ასე იციან: როცა ავადმყოფს არ შეუძლიან მათთან მისვლა, მაშინ იმის ტანისამოსსა, თუ სხვას რასმე ამის მსგავსზედ შეულოცვენ ხოლმე.

მაც, მაგალითებრ—შედარებითის მითოლოგიიდან, შედარებითის პოლიტიკიდან და სხვა ამისთანადამ, რომელნიც ერთად შევლიან ისტორიას მის ქვემდებარე საძიებელში, მაგრამ ეს შორს წაგვიყვანდა. ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ რაცა ვსთქვით, ისიც საკმაოა დედაძარღვს ამ მეთოდისას კაცმა მიაგნოს. ამაზე მეტი სურვილი არც ჩვენა გვქონია. თუ მართლა ამ წინად თქმულმა ეს დედაძარღვი მეთოდისა გვაუწყა, ჩვენ ხელთა გვექნება სასწორი განკითხვისა.

როცა ამ სასწორზედ დავაყენებთ ავტორს „Письма о Грузии“-სას თვითოეულ ცალკე შემთხვევაში, მაშინ გავიგებთ, ეს შედარებითი მეთოდი მის ხელთ,—ამბად გავგონილი, ახალ-მოდური ფრაზაა მტერისა და ბუქის ასაყენებლად,—თუ მართლა მის მიერ შეთვისებული გზაა კვლევისა. ავტორმა უკიჟინა არ-ცოდნა ამ მეთოდისა ჩვენს ლიტერატურას. ეს იქნება მართალიც იყოს, ხოლო კაცი, როცა მეორეს უკიჟინებს—შენ ეს საქმე არ იციო და თითონ ჰკიდებს ხელს ისევე, როგორც დაწუნებული კაცი, მაშინ მოკიჟინე ან ცუდ-უბრალო ბაქიაა, ან თითონაც არ იცის, რას ამბობს.

წერილი მესამე

ახლა გავსინჯოთ, თავის ურარაო და ფუჭის საგნის გამოსაკვლევად რა წყაროები და მასალები ჰქონია ავტორს „Письма о Грузии“-სას. ესეც საჭიროა ვიცოდეთ იმისათვის, რომ შევიტყოთ—რა კბილის ისტორიაა ის მი-თამ-და ისტორია, რომელსაც მოგვითხრობს ავტორი.

იგი სჩივის, რომ ტფილისში ამისათვის თითქმის არავითარი წყარო და მასალა ვერ ვიპოვეო, ვერც ევროპიული, ვერც რუსულიო*, თითონ ქართველებსაც ამის შესახებ არა გაუკეთებიათ რაო. მთელს მათს ეხლანდელს ლიტერატურაში ერთი ნაწერიც არ არის, რომელსაც განეზრახოს კრიტიკულად გარჩევა და გამოკვლევა საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურისაო. თუმცა ხანდისხან პაწია წერილები იბეჭდებოდა შესახებ ამ საგნებისაო, მაგრამ ისეთის მიდგომით არიან დაწერილნი**, ან, უკეთ ვსთქვათ, ისეთი უვიცობაა შედარებითის მეთოდისა, რომ არაფრად ღირანო, მასალადაც გამოსადეგნი არ არიანო ***.

*) ჩვენში რომ ვსთქვათ, ან სხვაგან სად იპოვიდა იმის მასალასა და წყაროს, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ღონისაგან სცლის ერსაო?

**) „სანდალას“ ნაჯღაბნი მაინც წაეკითხა, მაგრამ მიდგომა „ჰოს“ თქმაშიაც შესაძლოა და „არას“ თქმაშიაც. ამის მაგალითის თითონ ავტორი. მოგვცემს, როგორც თავის ადგილას დავინახეთ.

***) შემდეგში ვნახავთ, რომ ავტორს აქ ნათქვამი დავიწყებია და წამდაუწუმ ჩვენის მწერლების ნაწერებს იმოწმებს, ესე იგი იმას,

აქეთ ერთი რაღაც მატიანე, „ქართლის ცხოვრება,, და ისიც იმ ყოფაშია, რომ პირველყოფილი სახე არ შე-რჩენია, რადგანაც მე-XVIII საუკუნეში ვახტანგ VI-ემ გადა-აკეთებინა რაღაც კომისიას, რომლის ღირსება და ჯეროვა-ნება ამ საქმისათვის ისე არავინ იცისო, როგორც არავინ იცის—რა იქმნენ ის სიგელები და მატიანენი, რომელნიც ამ კომისიას უნდა შეემოწმებინაო. ავტორი სწამებს ამ კომისიას—არ ვიცი თუ კი რა საბუთით,—რომ ტყუილი მეც-ნიერობა გასწიაო და, მითამ-და შესასწორებლად და შესა-მოწმებლად—მეტად ხელგაშლით იხმარა სპარსული და სომ-ხური წყაროებიო. ამის გამო ჩამოაცალა თვითყოფილი ფერი, რომელიც თანა სდევს ხოლმე ყოველ გულუბრყვი-ლო წერას თანამედროვე კაცისასაო. ეს საქართველოს მა-ტიანე ამ ეხლანდელის სახით მოგვითხრობს უფრო უცხო ერთა ზედმოქმედობას საქართველოზედ, ვიდრე იმას თუ—რა თავისებური და განსაკუთრებული ყოფა-ცხოვრება, მდგომარეობა ჰქონია და გამოუვლია საქართველოს ერსაო.

საიღამ ამოიკითხა ავტორმა ეს ასეთი მკვახე გან-საკითხველი ჩვენის მატიანისა და რა საბუთით ამბობს ყო-ველს ამას,—ავტორი გულში ინახავს, და ამისთანა ქცე-ვას, ასე ალალ-ბედად ლაპარაკს—იგი კრიტიკით გარჩე-ვას თუ ეძახის, ან შედარებითს მეთოდს. სხვაში არ ვი-ცი თუ და ამ შემთხვევაში—ჩვენი, მის მიერ კიჟინად ავღე-ბული, ლიტერატურა ცოტაოდნად მაგალითს აჩვენებდა—

რაც—მისივე სიტყვით—მასალადაც გამოსადგენი არ არიან და ზო-გან ამაზე ზორსაც მიდის; მაგალითებრ, მის მიერვე დაწუნებულის „ქა-რთლის ცხოვრების“ მოწმობით, იმასაც კი უარჰყოფს, რაც მსოფლიო ისტორიაში მეცნიერებისაგან შეურყეველად დადგენილია. როგორ მოგ-წონთ ჯერ ესეთი მწვარში გახვევა ჩვენის საისტორიო მასალებისა და მერე ესე ბრმად განდიდება ერთისა და იმავე კაცისაგან.

რა არის კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი, თუ რომ ავტორი თავის ახირებულს გუნებას არ გაჰყოლოდა და წაეკითხა ბ-ნ ბაქრაძის წერილი „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“. დავარწმუნებთ ავტორს, რომ ეს ბ-ნ ბაქრაძის წერილი — თუმცა ქართულის ლიტერატურისაა — არამც თუ მასალად გამოსადეგია, ჭკუის მასწავლებელიც არის ახირებულთათვის.

თითქმის უფროს-ერთი სიტყვა, თითქმის უფროს-ერთი ასო ზემო-მოყვანილ განკითხვისა, რომელიც ეგრე ალალ-ბედობაზე ენაზე მოსდგომია ავტორს „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ, თავს არ დაიჭერს, თუ კრიტიკამ ოდნავ მაინც კლანჭი გამოჰკრა, არამც თუ თავიდან ბოლომდე გამოჰშიგნა.

აქ ჩვენი ავტორი, „კრიტიკისა და შედარებითი მეთოდის“ ასეთი ტრფიალი, ყოვლად უკრიტიკოდ, ყოვლად „შეუდარებლად“, სხვის ფეხის ხმას თვალდახუჭული აჰყოლია, სახელდობრ — პროფესორ პატკანოვისას, უკვე საბუთიანად შენიშნულს ბ-ნ ბაქრაძისაგან მიდგომასა და ტყუილში. ამის მომქმედი კაცი სხვას უკიჟინებს კრიტიკის არ-ხმარებას! მოდი და ნუ ეტყვი: ჯერ დაჯე და მერე სამართალი ისე ჰქმენო.

ამ სახით, ავტორი გვარწმუნებს, რომ თითქმის არავითარი მასალა და წყარო ხელთ არა ჰქონია არც ევროპიული, არც რუსული და არც ქართული*. მაშ საიდან-ღა შეგვიდგინა თავისი მითამ-და ისტორია? ისტორია ხომ ალალ-ბედად მოსაგონი და მოსაქსოვი არ არისო — ამბობს

*) გვიკვირს, ქართულს მაინც ამისთანა ცილს რათა სდებს? იმისათვის, რის გამორკვევაც თავ-და-თავ საგნად ჰქონია, ხომ „სანდალას“ ნაწერებიც საკმაოა.

თითონვე ავტორი, და ჩვენ იმას ვაძლევთ მკითხველს, რაც მიგვიღიაო *. თუ ამ შემთხვევაში ამნაირი თავის გამართლება ჭკუაში მოსასვლელია, დღეს აქამომდე არ ვიცოდით. ეს ახალი თეორია გამართლებისა რომ მიეუბრუნოთ ავტორს, სასაცილო რამ გამოდის. სჩივის, მასალა და წყარო არა მქონდა-რაო, სჩანს არაფერი მიუღია-რა და, ნურას უკაცრავად, თუ არაფერსვე გაძლევთო. ჩვენ კი ასე გვგონია, რომ, თუ ჩვენის ისტორიის დასაწერად არაფერი არ მიუღია, რადგანაც ამისათვის თითქმის არც მასალა ჰქონია, არც წყარო, არც უნდა ზელი მიეყო ისტორიის წერისათვის; ლოდიკა საქმისა ამას ითხოვს, რადგანაც „არარაისგან არ იქმნების არარაიცა“, შექსპირისა არ იყოს. ნეტა ძალას ვინ ატანდა, მაგრამ არა: საღერდელი წერისა აშლია და თითქო ამით ჰმართლულობს თავს, რომ არა მიმიღია-რა და არას ვაძლევთო. მერე მკითხველისა რა ბრალია, რომ ავტორს არა მიეღოს-რა, არც ამ მთისა, არც იმ მთისა.

ამისთანა შენიშვნას ცუდ-უბრალოდ გამოკიდებაში, ცუდ-უბრალოდ ახირებაში ნურავინ ჩამოგვართმევს. ჩვენ ბევრგან სხვაგანაც ვნახავთ, რომ ამისთანა თვალ-ხუჭუნა ნახტომები უცაბედად-კი არ მოსდის ავტორს, არამედ მისი მანერაა, მისი თვისებაა, მისი ხასიათია, მისი ზნეა წერისა. კრეშინსკისებური „составлю“ ერთხელ ეპატიება კაცს, ორჯერ, და ყოველ ნაბიჯზედ რომ საამისიტყვოდ გაუზდეს საქმე, ხელ-ჩასაჭიდებელი საბუთია ავტორის ღირსების ასაწონად და იმის გამოსაცნობად, თუ რას უნდა მოველოდეთ ამ ზნის პატრონისაგან.

*) ნახე 53 გვერდი № 2 „Сев. Вѣстник“: „Истории не сочиняют,—и мы даем читателю то, что получили сами“.

მართალია, ავტორი გვეუბნება, რომ საცა-კი ხელი მიმიწვდებოდა, ყველგან მოეჩხრიკე და გამაოცა ასეთმა სიღარიბემ მასალისამაო *, მაგრამ, თურმე ნუ იტყვით, მა-სალა ცხვირ-წინა სდებია, მერე ისეთი მასალა, რომლის გა-მო ფრიმანი ამბობს, რომ იმისათვის, ვინც იცის შედა-რებითვის მეთოდის გამოყენება, უფრო საიმედოა, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ის-ტორიისაო. რაღა თქმა უნდაო! ამბობს ავტორი „Письма о Грузии“-სა, ამ საისტორიო მასალების სიღარიბეში გა-მორკვევა და შესწავლა საქართველოს ერის ეხლანდელ ცხოვრების ფორმებისა დიდს სამსახურს გაუწევს საქარ-თველოს ისტორიასაო, რადგანაც, არა მგონია სხვა იმის-თანა ერი, რომლის წარსული ჯერ კიდევაც ისე ცოცხ-ლად იყოს აწმყოში, როგორც ქართველებსა აქეთო **. ამ მხრით ქართულს ლიტერატურაში არავინ სცდილა შეჰ-ხებიყო ამ საგანსაო და მე პირველს შემხვდა შეგვხო ჩემს წერილებშიო. ქება და დიდება!

ცხადია, რომ ავტორს ჰსურვებია ჩვენის ეხლანდელის ცხოვრების ფორმები გამოეძია, და მარტო ეს გვიკვირს— რაღასა სჩივის უმასალობას, უწყაროობას, როცა ამისთანა ცოცხალი მასალა და წყარო თვალ-წინა სდებია. ნუ-თუ აწმყოში ცოცხალი წარსული საკმაო და უკეთესი. მა-სალა არ არის მეისტორიისათვის? სხვა, მართალი მეის-ტორიე, სიხარულით ფეხზე არ დადგებოდა, რომ ამისთანა-

*) ბ-ნ ბაქრაძის წერილამდინაც რომ ავტორს ხელი ვერ მი-უწვდენია, ძალიან ხელ-მოკლე უნდა იყოს.

**) აი თითონ ავტორის სიტყვები: „Чет, кажется, народа, у которого прошлое было так еще живо в настоящем, как у грузин“. Вам и книги в руки,—ეტყოდა ამახედ ავტორს რუსი.

ნა სარკე წარსულისა ხელთა ჰქონოდა და ესე ცხვირ-წინ, და ჩვენი ავტორი-კი მაინც გაიძახის — მასალების სიღარიბემ გამაოცაო. სხვა რაღა მასალა უნდა ამაზედ მდიდარი, როცა წარსული ცოცხალია აწმყოში, როცა, მაშასადამე, ცოცხალი მთხრობელი და მოწამე გვყავს? აქ რაღაც უთავბოლო ლაპარაკია ავტორისა, თორემ ჯერ იმის თქმა რა არის, არა ვიპოვე რაო, და მერე იმისა, რომ საქართველოს ერის აწმყოში წარსული ისე ცოცხლად არისო, როგორც, მგონია, არსადაო.

თუ ეს რაღაცნაირი „იყო და არა იყო რა“ არ არის, მაშ, უნდა ვიგულოვოთ, რომ ავტორი ან ტყუილადა სჩივის მასალის უქონლობას, ან პირიქით, ხელთა ჰქონია იმისთანა მასალა, რომელიც ყველა სხვა მასალას აღემატება სისრულით, უტყუარობით და ზედმიწევნილობით. რომელი ერთი დაუუჯეროთ? ჩვენის ფიქრით, არც ერთი, იმიტომ რომ არც ერთია უეჭველი და არც მეორე და; თუ ავტორი ხან ერთს ამბობს, ხან მეორეს, და ორივე ერთი ჰგონია, — ეგ მისი განსაკუთრებული მანერაა, რომელსაც იმის წერილებში თითქმის ყოველ ნაბიჯზედ ხან ბოლო უჩანს, ხან თავი.

ესლა ვიციტ, — რა საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავის წერილებისათვის ხელი მიუყვია, რა მეთოდს კვლევისას უნდა მოეცოდეთ მისგან და რა მასალები ჰქონია. ამის შემდეგ თვით მის შეთხზულს ისტორიას შევუდგებით და ფეხ-და-ფეხ მივყევით, რომ გავიგოთ — რა ისტორიაა ის მისი ისტორია. ნუ დაგვემდურებით, რომ ასე შორიდან და გრძლად მოვუარეთ. ჩიტი ბრდღენად არა ჰლირდა, უკან დევნა მეტი იყოო. მართალია ეს, მაგრამ ასე სასაცილოდ ავდება ყველაფრისა, ასეთი შელახვა და შებლაღვა ლოლიკისა, ცოდნისა, მეცნიერებისა, ლიტერატუ-

რისა, ნამყოსი, აწმყოსი, მერმისისა, ასეთი „იყო და არა იყო რა“, მარტო იმისათვის, რომ კაცმა ბოლოს და ბოლოს გვითხრას, სრული ინტენსიური ცხოვრება ღონისაგან სცლის ერსა და არა-ინტენსიური კი ძალ-ღონეს უნახავს მერმისისათვისაო,—რაც გინდა სთქვიტ—ბრდღენა-დაცა ჰღირს და დევნადაც.

წერილი მეოთხე

ავტორი „Письма о Грузии“-სა თავის მეორე წერილის ბოლოში ამბობს, რომ თუ ისტორიის წინადაყოფილი დრო საქართველოსი არ გამოგვერკვია, ვერას გავიგებდით ვერც ქართველების ლიტერატურისას, ვერც ეხლანდელის მათის ყოფა-ცხოვრების ვითარებასაო და ამიტომაც უპირატესი ყურადღება მივაქციეთ ისტორიის პირველყოფილ დროს საქართველოსასაო.

სჩანს, სწორედ ამ აზრით მიჰყოლია ავტორი ჩვენის ძველის-ძველ ვითარების მოთხრობას, სჩანს, რომ ეს აზრი უკვე შეუსრულებია კიდევ, თორემ არ იტყოდა, — უამისოდ ვერას გავიგებდითო. ჯერ-ხანად, მეტი რაგზაა, უნდა დავუჯეროთ ავტორსა, რომ მითამ-და ჩვენს ხბოს მგელი დაუჭერია. ხომ ესეა, მაგრამ ნუ-კი გგონიათ, რომ ავტორი მართლა რასმე განუწყვეტელს ძაფს გააბამს იმ დროდამ დღევანდლამდე, ან რომელსამე ვითარებას დღევანდელისას აგვიხსნის წარსულითა. სრულებითაც არა, თუ არ მივიღეთ სახეში თავი-და-თავი და, ჩვენის ფიქრით, განგებ აკვიატებული აზრი ავტორისა, რომ ქართველებს თავისი არც არა ჰქონიათ-რა თითქმის წინად და არც არა აქვთ-რა ეხლაო. აქედამ გამოჰყავს, ნუგეშად ჩვენდა, თავისი სასაცილო თეორია „ლონის შენახვისა მერმისისათვის“ და თითქო ბარაქალასაჲ გვეუბნება ქართველებს, რომ დასაბამიდან დღევანდლამდე არა გიკეთებიათ-რა და ამ გზით ღონე შეგინახავთ მერმისისათვისაო.

ჩვენ დავპირდით მკითხველს, რომ ფეხ-და-ფეხ მივყავებით ავტორსა, მაგრამ, როცა საქმეს გულ-ღვიძლამდე ჩავაკვირდით, ჩვენი დაპირებული სანაზურად გაგვიხდა. ვერ წარმოიდგენს კაცი—რა ზედ-მიუყოლებელს, რა არეუ-დარეულს მოთხრობას თავს წავაწყდით, როცა ავტორის დაბნეულ აზრების ანუსხვას ხელი მივყავით. ასეთს სკუპ-სკუპებს, ასეთს უეცარს კამარებს, ასეთს ასკინცილად ხტომას განგებ ამისათვის დაწერილს წერილში თუ ჰანახავს კაცი. ჩვენს ისტორიას ნულარ იკითხავთ: აქ კაცს დაუს-ჯელად შეუძლიან თავის ნებაზე ნაგარდი. ავტორს მსოფლიო ისტორიაც-კი თავდაყირა გადაუტრიალებია და იმისთანა ამბები გამოჰპარვია, რომ დღეს მეოთხე კლასის შეგირდისათვის შეუნდობელია. არც ქრონოლო-გია-ღაა, არც გეოგრაფია, არც ისტორიისაგან შეურყევე-ლად გამორკვეული საბუთები, თითქო ავტორს სმარაგ-დოვის ისტორია უკანასკნელ სიტყვად მეცნიერებისა მიუჩნევია და თითქო მას აქეთ ისტორიას ფეხივ არ წაუდგამს წინა. გარდა ამისა, ერთგან რომ ერთს იტყვის ავტორი, მეორეგან სულ სხვას ამბობს, „უმსგავსოს და შორი-შორსა“, იმავე რიხით და გადაწყვეტილებით, რო-გორც პირველს. ერთსა და იმავე საგანზედ ერთგან რომ ჰო აქვს, მეორეგან არა, და ზოგჯერ ისევ მოხდება ხოლ-მე, რომ არც ჰოა და არც არა. ამას ყველაფერს თავის ადგილასა ვნახავთ.

და თუ ეხლა ამას ვიხსენიებთ, მარტო იმისათვის, რომ ბოდიში მოვიხადოთ წინადავე, თუ ამ-რიგად არეულმა წაჯიქ-უუჯიქობამ ავტორისამ, ჩვენდა უნებურად, აგვიტ-რია და ლარსავით გასაბმელი სიტყვა მიგვახვევ-მოგვახ-ვევინა მკითხველის მოსაწყენად.

ავტორი იწყებს-რა ჩვენს ძველის-ძველს ისტორიას, ამბობს, რომ მაშინ, როდესაც სირიის ზღვის-პირას ჯერ კიდევ ჰბატონობდა სიდონი და ფინიკიის ზომალდები უკვე კიდევ ჰლახავდნენ ხმელთა-შუა ზღვას, ეგეისას და შავს ზღვასა, როცა ტიგროსსა და ეფრატს შუა მდებარე ვაკეზედ ჰყვარდა ჯერ კიდევ ძველი ქალღეის სამეფო და თავმოწონე მპყრობელნი ეგვიპტისა უკვე წარსულადა სთვლიდნენ მეცხრამეტე დინასტიას, მაშინ პირველად ვხედავთ საამოცანო სახელებს თორგომისას, თუბალისას და მოსოხისასაო. ამ სახელებს იხსენიებს მოსე წინას-წარმეტყველი თავის შექმნათა წიგნშიო, უმატებს ავტორი სხოლიოში. ნეტა რა საუკუნე იყო ეს საუკუნე ქართველების პირველ ხსენებისა?

ავტორი მოურიდებლად გვეუბნება, რომ ეს ამბები ერთსა და იმავე დროს იყოო, სახელდობრ ოც-და-თორმეტ საუკუნის წინად. გამოვიძიოთ ეს დანადგენი ავტორისა. ავტორის სამი ათას ორას წლიდამ რომ გამოვთვალოთ 1889 წელი ქრისტეს აქეთ, დარჩება 1311 წელი ქრისტეს წინად, ესე იგი უკანასკნელნი წელნი მეთოთხმეტე საუკუნისა.

სიდონის ბატონობის დასასრულად ისტორიაში მიღებულია მეთორმეტე საუკუნე *. ფინიკია უკვე ჰლახავდა ხმელთა-შუა ზღვასა ჯერ კიდევ მეოცე საუკუნეში ქრისტეს წინად **. მეცხრამეტე დინასტია ეგვიპტეში დასრულდა მეთოთხმეტე საუკუნის დასასრულს; მოსე წინას-წარმეტყველი გარდაიცვალა მეთოთხმეტე საუკუნის დასას-

*) ვებერი, ტომი I, გვერდი 500.

**) შლოსგერი, ტ. I, გვერდი 55.

რუღს *. ძველ ქალდეის სამეფოს ყვავილოვანება ჯერ იყო სარგონ I-სა და მისის შვილის ნარამ-სინის დროს და, მეორედ მაშინ, როცა კასნი, ელამის მთიულთა ნათესავი ერი, დაეცა ქალდეას და დაიპყრა. როდის იყო ეს დრო ისტორიამ ჯერ არ იცის ** და ჩვენს ავტორს-კი შეუტყვია, რომ ოც-და-თორმეტ საუკუნის წინად ყოფილა.

დააკვირდით ყოველ ამას, შეადარეთ ავტორის ნათქვამს და მერე გამოიცანით—რა დროს ჰგულისხმობს ავტორი ქართველების პირველ ხსენებისას. ჯერ ყველანაირად უწინარეს ვიკითხოთ—ეს რა ამბავია, რომ ჯერ დრო ძველის ქალდეის ყვავილოვანებისა ისტორიულ მეცნიერებისაგან ცნობილი არ არის და ჩვენმა ავტორმა ზედმიწევნით საიდანამ გამოარკვია. ერთი რატომ არ უჩვენებს ამის საბუთს სადმე? ხომ აღმომჩენის სახელს დაიგდებდა საქვეყნოდ და რატომ მოჰრიდებია ამისთანა გამტაცებელს საცდურსა?! თუ სმარაგდოვის და სხვა ამისთანა დაობებულს რასმე ისტორიას იმოწმებს ავტორი, ამაზედ ეუპასუხებთ, რომ ყოველივე უწინდელი თხრობილი, თუნდ ნინსა და სემირამიდაზედ ***, დღეს სულ ზღაპრად მიჩნეული აქვს ისტორიასა. თუ ავტორი მიგვითითებს ბაბილონის აყვავების ხანაზე, რომელიც ბოლოს დროს ეწვია ბაბილონსა, ეგ ხომ ნაბუქოდონოსორის დროს იყო, მეშვიდე საუკუნის დასასრულს ქრისტეს წინად ****.

გსტქვათ, ყოველს ამაში გამოგვეკიდა ავტორი და, ასე თუ ისე, თავი იმართლა. მოსე წინასწარმეტყველის ამბავს ხომ ვეღარსად წაუვა. ავტორის სიტყვით, 1311

*) შლოსერი, ტ. I, გვერდი 51.

**) ვებერი, ტ. I, გვ. 431.

***) იქავ: გვერდი 444, 445.

****) იქავ: 474.

წლის წინად ქრისტეს შობამდე არაეის უხსენებია ქართველთა თესლი. მოსე წინასწარმეტყველი, რომელმაც, ავტორისავე სიტყვით, პირველად ახსენა ქართველთა ნათესავი, გარდაიცვალა 1480 წ. ქრისტეს შობამდე*. გამოდის, რომ მოსე წინასწარმეტყველი ჯერ გარდაცვლილა და მერე, როცა მიცვალების დღიდან 169 წელიწადი გასულა, უხსენებია ჩვენის ერის ნათესავთა სახელები. ისტორიის სასაცილოდ აგდება მეტილა გნებავთ!.. მართალია, მოსე—წინასწარმეტყველად ცნობილია, მაგრამ მისი მკვდრეთით აღდგენა-კი 169 წლის შემდეგ აქამოდე არაეის გაუგონია. თქმა არ უნდა, რომ ეს მკვდრეთით აღდგენა მოსესი ჩვენის ავტორის სასწაულით არის მომხდარი, იმ სასწაულით, რომელსაც მარტო ჩვენებური, მდაბიური „ღიამც-იყოს“-ლა ეთქმის.

ამ სახით, ჩვენს ავტორს არაფრად მიაჩნია, რომ ერთმანეთში ურევს სხვადასხვა ამბებს დომბალსავით, ვითომ-და ერთისა და იმავე დროისანი არიანო, მაშინ როდესაც ზოგ ამ ამბებს შორის ჰთაბაუთობს ასი, ორასი და უფრო მეტი წელიწადიცა. ეს გახლავთ ის კაცი, რომელმაც ასე გაბედულად უკიჟინა ჩვენს ლიტერატურას—კრიტიკით არ შეჰხებია ისტორიასაო. დალოცვილს, თითონ კი ისიც ვერ გამოურკვევია, რაც სამეცნიერო კრიტიკას უკვე გამორკვეული აქვს.

ესეც ყველა შეეუზნდოთ ავტორსა, რადგანაც უსრულოების წინაშე ასი, ორასი და სამასი წელიწადი ბევრი არაფერია. საქმე ის არის, რომ შემდეგ ამისა ერთხელ წახალისებული ავტორი ასისა და ორასის წლის გამოპარებას არა სჯერდება, მთელს რვაას წელიწადს

*) შლოსგერი, ტ. I გვ. 51.

ჩაილულის წყალს ასმევს. ქართველების პირველ ხსენების შემდეგ, ესე იგი მეთოთხმეტე საუკუნის დასასრულადამ, გადის კიდევ რვაასი წელიწადიო, ამბობს ავტორი: ეპოქა მითებისა წავიდა, საბერძნეთი თითქმის ათავებს სოლონის ეპოქასა; ძველი ქალდეა უთმობს ადგილს ასურეთსა, რომელზედაც უკვე ხმაღამოღებულნი არიან დევგმირნი ირანისა, — და თუბალებსა, მოსოხებსა და კოლხიდელებს ისტორია არ ახსენებსო.

ეს დრო, ავტორის ანგარიშს რომ მიეყვებით, უნდა იყოს ხუთასიანი წელიწადი ქრისტეს შობამდე, ანუ უკეთ ვსთქვათ, მეექვსე საუკუნე. ესე უნდა ვიფიქროთ, რადგანაც სოლონი გარდაიცვალა 559 წელსა *. ხოლო ძველ ქალდეამ დაუთმო ასურეთს თავისი ადგილი მეცამეტე საუკუნის დასაწყისს, რადგანაც ასურელთა მეფემ თუგლათ-ადარმა დაიპყრა ბაბილონი 1290 წ. ** და თითქმის ნაბუქოდონოსორამდე, ესე იგი მეშვიდე საუკუნემდე — ბაბილონი ასურელთა ხელიდამ არ გამოსულა. მიღ-სპარს-ნი, ესე იგი ირანელნი, ხმაღმოსაქნევად მიიღწივნენ — მარტო ჯერ მიდია — კიაქსარისა (633—593 წ.) და მერე სპარსეთი — კიროსის (+ 530 წ.) დროს. ამ სახით ჰხედავთ, რომ ავტორს მეექვსე, მეშვიდე, მეცამეტე საუკუნის ამბები ერთისა და იმავე დროისანი ჰგონებია. ეს კიდევ არაფერი. საკმე ის არის, რომ ავტორი გვარწმუნებს, ვითომ იმ დღიდან მეექვსე საუკუნემდე ისტორია აღარ იხსენიებს თუბალებსა, მოსოხებსა და კოლხიდელებსაო.

სხვა არა იყოს-რა, მარტო არგონავტების კოლხი-დაში მოსვლა რომ ფიქრად მოსვლოდა ავტორს, ამას არ

*) შლოსერი, ტ. I, გვ. 156.

**) ვებერი, ტ. I, გვერდი 449.

იტყოდა. არგონავტების მოსვლა კოლხიდაში 1263 წელიწადშია * ცნობილი ქრისტეს შობამდე. თითონ ავტორიც თავის პირველ წერილის პირველს გვერდზედვე იხსენიებს ამ ამბავს, მაშასადამე, აშკარაა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნიდამ, რომელსაც ავტორი ჩვენის ხსენების დასაბამად სთვლის, რვა საუკუნე-კი არა, არც ორმოც-და-ათი წელიწადი გასულა. მას შემდეგ მიდ-სპარსთა ისტორიის სარბიელზედ გამოსვლამდე, ესე იგი მეშვიდე და მეექვსე საუკუნემდე — ხსენება ქართველთა ნათესავისა არ შეწყვეტილა, და მიდ-სპარსთა მერე ხომ, ავტორისავე სიტყვით, ეგ ხსენება არის და არის.

გვიკვირს, ავტორმა რაზედ გაგვახვია ქართველები მწვარში და გვეუბნება რიხით, ვითომც მეთოთხმეტე საუკუნიდამ ქრისტეს შობამდე მეშვიდე-მექვსე საუკუნემდე არავის ეუხსენებიათ. მართალია, დიდი არაფერი აღგილი გვჭერია მსოფლიო ისტორიაში, მაგრამ იმოდენად-კი მაინცა ვართ ჩავდებულნი მაჩანჩალად, რომ ისტორია გაუწყვეტლივ გვიხსენიებს. აკი ვსთქვით, რომ დღეს სმარადგოვისა და ბარათაშვილის ისტორიით კაცი ფონს ვეღარ გავა. მას აქეთ ისტორიამ ბევრი რამ ახალი და უტყუარი საბუთები შეიძინა.

მას აქეთ, რაც ლურსმულმა წერილებმა თავისი გული გადუშალა მეცნიერებას წასაკითხად, რაულინსონის, ტალბოტის, ჰინკის და ოპერტის წყალობითა, მას აქეთ — რაც ლენორმანმა და ამ ბოლოს ხანებში, — სულ ოთხი-ხუთი წელიწადიც არ არის, — სეისმა ვანთან ნაპოვნი ლურსმული წერილები გამოარკვიეს, ეჭვი აღარავისა აქვს, რომ ქართველთა უძველესი დედა-ბინა, სხვათა შორის,

*) შლოსერო, ტ. I, გვერდი 86.

არმენიაც ყოფილა, ესე იგი ვანის ტბისა და არარატის მიდამო ადგილები არზრუმითურთ. ლენორმანმა * და მის შემდეგ ინგლისელმა სეისმა საქვეყნოდ დაამტკიცეს, რომ ეგრეთ-წოდებული ძველად „არმენია“ გეოგრაფიული სახელია და არა ეთნოგრაფიული. მათის სიტყვით, აქა მდგარან სხვადასხვა სახელწოდების თემნი ქართველის თესლისანი, რომელთაც შორის ყველაზედ უდიდესი და უძლიერესი ყოფილა ერთი თემი, სახელად „ნაირი“. ლენორმანის გამოძიებით სომხები, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, ჰაოსიანნი,—ფრიგიელთა ნათესაობისა არიან, კიროსის დროს მოსწყვეტიან ფრიგიას, გადმოსულან „არმენიაში“ და ადგილის სახელი თავიანთ სახელად გაუხდიათ. ამაში ლენორმანს ჰმოწმობს თვით ისტორიის მამათმთავარი ჰეროდოტე.

ამ მეცნიერთა წყალობით, დღეს ჩვენ ლონისძიება გვაქვს ჩამოვთვალოთ სახელები ქართველთა თესლის თემთა ადგილებისა არმენიაში; მაგალითებრ—„ნაირი“, მხარე—რომელიც იყო ტიგროსისა და ევფრატის სათავესთან; „მანა“—ვანის ტბასთან; „მუსასირი“—ამ ტბის ჩრდილოთ; „მილიდი“, „მილდისი“ (არზრუმი) და ბოლოს „ურარტი“, ანუ „არარტი“ მტკვრისა და არეზის შუა.

ყველაზედ ძველი ლუარსმული ნაწერი, რომელიც ჩვენ გვიხსენიებს, ეკუთვნის ასურელთა მეფეს თუგლათ-პალასარსა, მეთორმეტე საუკუნეში მცხოვრებელს. ნას მერმედ ჩვენ გვიხსენიებს მეცხრე საუკუნეში ასურელთა მეფევე ასურ-ნაზირ-აბალი და აქედამ ჩვენი ხსენება არ შეწყვე-

*) წერილი ლენორმანისა, არმენოლოგ დელორიესთან მიწერილი 25 მაისს 1871 წელს. ამ წერილის თარგმანი მზადდება და „ივერიაში“ იქნება დაბეჭდილი თავის დროზედ.

ტილა ასურ-ბან-აბალამდე, რომელიც ცხოვრებდა 668—625 წ. ქრისტეს შობამდე, და ამის შემდეგ ხომ მიდსპარსნი, ესე იგი ირანი გამოდის და ირანს კი ხომ ენაზედ აკერია ჩვენი ხსენება, როგორც თითონ ავტორიც ამბობს. ამ მეთორმეტე საუკუნიდამ დაწყებული მეშვიდე საუკუნემდე, სახელდობრ, 625 წლამდე, „არმენია“ ასურეთის საომარი მოედანი ყოფილა. ამ დროთა მანძილზედ ასურთა მეფენი თითქმის განუწყვეტლივ გვიხსენიებენ ასე, რომ ლურსმულნი ნაწერნი ღონისძიებას გვაძლევენ თვით ჩვენთა თემთა მთავრების სახელებიც ჩამოვთვალოთ. მაგალითებრ, მერვე საუკუნეში თუგლათ-პალასარი II თავის ლურსმულს ნაწერში იხსენიებს თუბალთა მეფეს „უსასამ“-ს, ურარტის მეფეს „ურსა“-ს, და მის ძმას „არგისტი“-ს, ზიქართისას — „მიტატი“-ს, მანისას — „ირანსუ“-ს, ირანსუს შვილს „აზო“-ს, „ულუსუნ“-ს, მის ბიძაშვილს; მილდისისას — „ბალადატი“-ს და ბოლოს ხანებში ასურ-ბან-აბალის დროს (668—625 წ.) იხსენიებს ურარტისავე მეფეს „სადურ“-ს. ამას გარდა, თითონ ლენორმანსაც მოჰყავს იმავე ლურსმულ ნაწერებიდამ სხვა მეფეების სახელებიცა, რომელთ შორის დასახსოვნები არიან „არამ, ანუ არან და აზო“. დასახსოვნები არიან იმიტომ, რომ ჩვენს ახლად ნაპოვნ ქართულ მატთანესაც მეცხრე საუკუნისას დაჰსომებია ეს სახელები და თუმცა ქრონოლოგია მატთანესი ამ შემთხვევაში არ ეთანხმება ლურსმულ ნაწერისას, მაგრამ თვით მაგ სახელების შერჩენაცა და დახსოვნებაც ჩვენის მატთანესაგან უმნიშვნელო არ არის.

აი ეს მთელი ხანა ჩვენის ისტორიისა გამოჰპარვია ჩვენს კრიტიკით და შედარებითის მეთოდით მოსილს ავტორსა, რომელსაც ამასთანავე თავიც მოაქვს, ვითომც მეპირველი ვარო ამ მხრით გამომძიებელი ქართულის ის-

ტორიისაო. იქნება გვითხრას, რომ ეგ „ურარტი-მურარტი“ მე არ ვიციო, ან მოსოხი, ან თუბალი მიჩვენო, რომ ეხსენებინოთო. მეთორმეტე საუკუნის თუგლათ-პალასარი I იხსენიებს „მუსკაებს“,—იგივე „მოსხებია“; აგრეთვე ასურ-ნაზირ-აბალი მეცხრე საუკუნეში, თუგლათ-პალასარი II (744—726 წ.)—„თუბალებს“; და ბოლოს სინაქერები (704—681 წ.) და ასსურ-ბან-აბალი—„ქალდუ“-ს, რომელიც—ვინ იცის—იქნება ჩვენი „ქართლიც“ გამოდგეს, თუმცა ამას ჩვენ მარტო ვვარაუდობთ და დიდის სიფრთხილითაც ვახსენებთ, ისიც ჯერ იმიტომ, რომ სიტყვამ მოიტანა, და მერე იმიტომ—რომ ეგ „ქალდუ“ არმენიაშივეა ნაჩვენები, ვითარცა ბინა ქართველთა ნათესავის ცალკე თემისა.

აქ ავტორი თავს ვერ გაიმართლებს იმითი, რომ სადამდენაც ხელი მიმიწვდებოდა, მოვჩხრიკე და წყაროები და მასალა ვერ ვიპოვეო ტფილისში.

საბუთი გვაქვს აქ არ დაფუჯეროთ ავტორს ეს მითამ-და მისი ხელის გაწვდენა. ის ცნობები, რომელნიც ჩვენ მოვიყვანეთ, მოხსენებულია თვით ზაიცევის ასტორიაში * რომელიც ტფილისში, არამც თუ იყიდება წიგნის მაღაზიებში, ყველა გიმნაზიის შეგირდსაცა აქვს. ნუთუ ამ წიგნამდენაც ხელი ვერ მიაწვდინა ჩვენის პირველყოფილ დროების თამამმა გამომძიებელმა? ამას ვინა სჩივის: თავის პირველ წერილის 6 გვერდზედ ავტორი მისებურის ხელგაშლით გვარწმუნებს, რომ ასურეთი არც პოლიტიკურად, არც გეოგრაფიულად არ ეხებოდა საქართველოსაო (!) **.

*) История Востока, Зайцева.

**) აი ავტორის სიტყვები: „Жители Мухет...—ესე იგი ქართველები,—будучи под влиянием ближайших соседей своих—

პოლიტიკურად ეხებოდა თუ არა, ეს ხომ ვნახეთ გეოგრაფიულად ეხებოდა თუ არა, ამასაც ეხლა ვნახავთ, თუ ძველის ისტორიის რუკას წინ დავიდებთ. ეს რუკა გვაჩვენებს, რომ საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით ასურეთი უდევს და სამხრეთ-აღმოსავლეთით—მიდ-სპარსეთი, მერე ისე, რომ სატახტო ქალაქი ასურეთისა, ნინეფია, უფრო ახლო სჩანს, ვიდრე მიდიის—ეკბატანი და სპარსეთის პერსეპოლი. ან ამისი არ-ცოდნა როგორღა მოეკითხება იმ კაცს, რომელმაც არ იცის ღღევანდელი ამბავიცა, ესე იგი იმისთანა ამბავი, რომელიც ღღესაც ყველა მეორემ იცის ჩვენში ყოველ ფეხის გადადგმაზე. მაგალითებრ, მეორე წერილის 37—38 გვერდზე ავტორი გვარწმუნებს, რომ მცხეთა დარიალის ხეობის შესავალშია *. სად დარიალი და სად მცხეთა! მცხეთა, ბავშმაც-კი იცის ჩვენში, რომ არაგვის ხეობის შესავალშია, და დარიალის ხეობასა და არაგვის შუა ერთი უშველებელი წყალთ-გამყრელი ზურგია მთისა აბანოს-გუდაურ-კაიშაურისა, რომელს აქეთ, სამხრეთისაკენ, არაგვი ჩამოუღის და იქით, ჩრდილოეთისაკენ—თერგი, დარიალის ხეობის გამჭრელი. მინამ კაცი ამ მთის ზურგამდე მივა, უნდა გაიაროს მცხეთიდან არაგვის ხეობა; მერე შეჰხედეს გუდამაყრის ხეობას; შეუხვიოს მთიულეთისას; აქ მიაწყდეს ხსენებულ წყალთ-გამყრელ მთას; გადავიდეს ამ მთის

мидян и персов, заимствовали символы сабаизма, даже не прямо из Ассирии, с которой они не соприкасались ни политически, ни географически“.

*) აი ავტორის სიტყვები: „Киаксар... позаботился укрепить Мцхет, резиденцию старшего мамасахлиса, расположенную у входа в Дарьяльское ущелье“.

ზურგსა; აბანოსა, კობის და სნოს ხეობას კარგა მანძილზე გასცდეს და ბოლოს-და-ბოლოს დარიალის ხეობაში ჩავიდეს. ნუთუ ამის საცოდნელადაც ხელი ვერ მიაწვდინა კრიტიკითა და შედარებითის მეთოდით შეჭურვილმა ავტორმა! დალოცვილი, პირველ შეხვედრილ მეურმეს მაინც ჰკითხავდა!

აი რაგვარ მეცნიერთან, რაგვარ ცოდნის პატრონთან გვაქვს საქმე, ჩვენდა სამწუხაროდ და მკითხველის მოსაწყენად. ეს იქონიეთ სახეში და შეგვიბრალეთ ჯერ ჩვენ, რომელსაც წილად გვხვდა გარჩევა ავტორისა, და მერე რუსული ჟურნალი „Сев. Вестник“-ი, რომელმაც დაჰბეჭდა ამ ავტორის ორი წერილი.

დღეს, რაცა ვსთქვით, ესეც კმარა. რაკი დავპირდით მკითხველს თავიდან ბოლომდე მივყევით ავტორსაო, ჩვენ ამ პირობას აღარ გადავალთ და სხვა მარგალიტებს ავტორისას შემდეგ გავარჩევთ. ეხლა კი მაინც ამას ვიტყვით: კაცს რომ ჯერ ისიც არ შეუტყვია, მცხეთა სად არის, დარიალის ხეობაშია, თუ არაგვისაში, და სტრაბონი ბერძენთა მწერალია, თუ რომაელთა*, აბა საიდან შეგვიტყობდა, რაც პირველყოფილ დროებას ჩვენის ისტორიისას შეეხება. ამაზეა ნათქვამი, რომ სანეკრე ნახა და სახტომი კი არ გაუსინჯაო.

*) ავტორი თავის პირველ წერილის პირველ გვერდზედვე გვუბნება, რომ სტრაბონი რომაელთა მწერალიაო. ესეც ახალი ამბავი და ახალი საბუთი ავტორის გულახდილ არ-ცოდნისა.

წერილი მეხუთე

მოგვითხრა რა თავისებური ისტორია მოსოხთა, თუბალთა და კოლხიდელთა ხსენებისა, ავტორი „Письма о Грузии“-სა გვეუბნება, რომ ისტორია ათასი წლის * დუმილის შემდეგ ხელახლად ახსენებს პირველად,—ისიც გზა-და-გზა,—თუბალებსა და მოსოხებსაო. ვინ არიან ეს თუბალები და მოსოხები ბიბლიისა და საამოცანო კოლხიდელნი არგონავტებისაო, ჰკითხოვს შედარებითი მეთოდის და კრიტიკის თვითმპყრობელი ავტორი. ეგენი არიან ქართველთა ნათესაობის შტონიო, გვაუწყებს იგი იქვე. ჩვენც აგრე გვგონია, მაგრამ ამისათვის მარტო ერთი და ისიც სასაცილო საბუთი მოჰყავს ყველაფერზედ ეჭვით მჭვრეტელს ავტორს. ამ შტოების ერთმანეთთან ნათესაობა იმითი მტკიცდებაო, რომ ჰეროდოტეს სიტყვით, სპარსეთის მეფის ქსერქსის ლაშქარში ყველა ესენი ერთის მხედართუფროსის ხელში იყვნენო **. სთქვა და თავისი ხელთუქმნელი ბეჭედი დაასვა. მოდით და შე-

*) ეხლა ათასის წლის დუმილია, ათის სტრიქონის წინად ხომ რეასი იყო, ამავე ავტორის სიტყვით. ამ სახით, ორასი წელიწადი მი-
აფუჩენა ავტორმა ათის სტრიქონის მანძილზე. ნახეთ ავტორის პირ-
ველ წერილის 55 და 56 გვერდი.

**) ხუმრობა-კი არ გვგონოთ: ნახეთ ავტორის პირველ წერი-
ლის 56 გვერდზედ სხოლიო.

შალეთ-ლა, მოდით და ამისთანა ჭკუათა-უქმნელს ფილოსოფიას გაექეცით სადმე. მაშ, ყალბუხები, ყაზანის თათრები, ებრაელები, ქართველები, რუსები და სხვა მრავალის ტომის კაცნი სულ ერთის ნათესაობისანი ყოფილან, რადგანაც რუსეთის იმპერიაში, თუ მუდამ არა, ხშირად მაინც ერთის წხედართუფროსის ხელში არიან. ამას გვიქვიან შედარებითის მეთოდით კვლევა სხვადასხვა ერთა ნათესაობისა! ამას იქით, თუ გნებავდეთ შეიტყოთ, სიპაები და ინგლისელები როგორ მოჰხედებიან ერთმანეთსა, მარტო ის გამოიძიეთ—ერთის მხედართუფროსის ხელში არიან, თუ არა. ეს გახლავსთ შედარებითი მეთოდი ავტორისა. რადგანაც ენას ბრწყალი არ მოედება, შესაძლოა გვითხრან,—ეჰ, თქვენ რა იცით, რა არის ფილოსოფია ისტორიისაო. ჩვენ ამაზედ ვიტყვი, რომ თვით ისტორიის ფილოსოფიამაც არ იცის ეს ამისთანა ფილოსოფია ავტორისა.

ამით ათავებს ავტორი აღმოსავლეთ საქართველოს ამბავს—მოსოხთა, თუბალთა ხსენებისას და ვინაობისას. მერე ამბობს, რომ რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოსას, აქ ჯერ კიდევ 3200 წლის წინად ქრისტეს შობამდე ძლევაშემოსილი მხედრობა ეგვიპტის მეფის რამზეს დიდისა კოლხიდაში შევიდა და რამდენიმე ეგვიპტელთა სოფელი გააშენაო. აქ ავტორი იმასაც გვაუწყებს, ვითომც ჩვენ, ქართველებს, ამ რამზესისაგან დასახლებულ ეგვიპტელთაგან გვესწავლოს ხენა-თესვა და ზოგიერთი სხვა ხელობა. ამაზე საუბარი მერე გვექნება, როცა ავტორს გამოვიწვევთ ჩვენი ძველის კულტურის სათხრობლად. ეხლა-კი მარტო ავტორის ისტორიულ მეცნიერებას ვიძიებთ.

ავტორი პლინის იმოწმებს,—ისიც სულხან ბარათაშვილის * სიტყვითა—მასზედ, ვითომც რამზეს დიდი კოლხიდაში ყოფილიყოს ოდესმე. დიდი საქმე იყო განა, რომ ავტორს, კრიტიკის ასეთს ტრფიალს, ეს ამბავი მართლა კრიტიკით გამოეძია?! ეხლა ხოვ დამტკიცებულია და ყოველ ეჭვ-გარეთაც დაყენებულია, რომ ეგვიპტელნი საზოგადოდ, და რამზეს დიდი საკუთრივ, თავის დღეში არ გადმოსცილებიან ორონთას, მდინარეს ასურეთის დასავლეთზე, რომელზედაც იდგა ქალაქი კადეში. ან რა ჭკუაში მოსასვლელი იქნებოდა ეგვიპტელთათვის კოლხიდაში გამოსვლა, როცა მათი ერთად-ერთი ტკივილი და ნალგელი ის იყო, რომ ევფრატის მხრით ** უშიშარ ყოფილიყვნენ.

მათი პოლიტიკა აქ სულ იმაზედ ჰტრიალებდა, რომ ასურეთი დაემხოთ და დაემორჩილებინათ ზღვის პირი სირიისა ***, საილამაც მტერნი მოსვენებას არ აძლევდნენ. ან თუნდ ესეც არ იყოს, როგორ გასცილდებოდნენ ამ ქვეყნებს და შევიდოდნენ კოლხიდაში, როცა ასურელებისა და სირიელებისათანა დაუძინარნი მტერნი ზურგთ უკან დარჩებოდათ. რა თქმა უნდა, მხედართმთავრად, ან ბედის გამგებელად ეგვიპტელებს რომ ჩვენი ავტორი ჰყოლებოდათ, უფრო შორსაც წავიდოდნენ. ვითომც ნახტომი შეეშლებოდათ თუ! მაგრამ ეგვიპტის

*) ღირსშესანიშნავია, რომ ამ შემთხვევაში ავტორი თ. სულხან ბარათაშვილს ხელსა სდებს მოწმად და თვით სულხან ბარათაშვილის ნაწერი დედანი-კი არ წაუკითხავს და დასჯერებია ბ-ნ მურიესაგან ფრანგულად შემოკლებულ ნათარგმნსა. ამას თითონ ავტორი გვანიშნებს პირველ წერილის 57 გვერდზედ სხოლიოში.

**) ვებერი, ტ. I, გვერდი 193.

***) იქავ, გვერდი 196.

ბედზედ, სულ სხვა კაცები, უფრო წინდახედულები 'მეს-
წრებიანთ, თორემ მალე გადაიჩეხებოდნენ სადმე კლდეში.

ან რალა შორს წასვლა გვინდა: ლენორმანმა, ამ
სახელგანთქმულმა მცოდნემ აღმოსავლეთისამ, რომლის
ავტორიტეტი ამისთანაებში შეურყეველია, კარგა ხანია
თვით ჰიეროგლიფურ ნაწერებით დაუმტკიცა ქვეყანას,
რომ ეგვიპტელნი კავკასიაში არასოდეს არა ყოფილან
და, ამ სახით, პლინის ტყუილი, კოლხიდაში ეგვიპტელთა
შემოსვლის შესახებ, გამოაქვეყნა *. ჩვენმა ავტორმა კი
ჯერ ხომ ასე მწვარში გაახვია ჩვენი ქართველი მეისტო-
რიენი, მათი ნაწერები მასალადაც გამოსადეგნი არ არი-
ანო, ეხლა კი ერთი ამ ქართველთა მეისტორიეთაგანის,
სახელდობრ, ბარათაშვილის ნაწერი მასალად-კი არა, სა-
ბუთადაც გამოიყენა, რომ მსოფლიო ისტორიაში უკვე
დადგენილი და დამტკიცებული ამბავი გაამტყუნოს. ამ
ზღაპრების შემდეგ, ავტორი თითქმის ცხრა გვერდს ან-
დომებს სხვა ზღაპრებს, რომელნიც შეეხებიან ქართულს
ენას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიას, კულტურას, ხან სად
ჩაჩხირულს, ხან სად. ვიმეორებთ—თვითთვეულს ამას ჩვენ
ცალკეც გამოვიძიებთ. ეხლა-კი ჩვენც ავტორსავით იმ
რვა-ცხრა გვერდს თავს გადავახტებით და მუხლს მოვუ-
ყრით ისევ ისტორიულ ამბების მოთხრობას, რომელსაც
იგი განაგრძობს მეორე წერილში წინანდებურის ხელვა-
შლითა და ცოდნის ქადილით.

*) ეს ტყუილი, რამზესის ვითომ-დაყოფნისა კოლხიდაში, ეხ-
ლა საისტორიო სახელმძღვანელოშიაც კია შენიშნული. ნახეთ ტრა-
ჩეესკის „Древняя История“, გვერდი 40. მოდით და ამას იქით ენ-
დეთ-ლა ავტორის ცოდნასა და იმის თავმოწონებულ ძიებას ჩვენის
ძველის-ძველ ცხოვრებისას. გამოძიებულიც რომ თვალით არ დაუ-
ნახავს, აბა გამოუძიებელს როგორღა დაინახავდა.

პირველ წერილში ავტორმა ხომ დაასკვნა, რომ მე-
თოთხმეტე საუკუნიდან მეშვიდემდე არავის-ღა უხსენებია
ქართველებიო და, როცა ამ მეშვიდე საუკუნეში სკვითებ-
მა ქართველსავე გადალახეს კიდით-კიდემდე აზიამ, მა-
შინ კვლავ იხსენიებიან მოსოხნი და თუბალებიო. ეს სკვი-
თების ამბავი იმიტომ მოჰყავს ავტორსა, რომ სთქვას,
ვითომც მთელი რვა თუ ათი საუკუნე ქართველებს ეძი-
ნათო. ამ სახითაო, განაგრძობს ავტორი მეორე წერილ-
ში, მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს შობამდე საშინელმა თავ-
დასხმამ სკვითებისამ (ზოგან ხაზარებს ამბობს) გამოალე-
ძა ტკბილის ძილისაგან ქართველები და გამოიყვანა და-
უწყნარებელ ბრძოლის საქვეყნო მოედანზედაო. ხაზარები,
შეჭირვებულნი მიდიის ძალოვან მეფის კიაქსარისაგან,
შევიდნენ იმ დრომდე შეუვალ ადგილებში კავკასიის მთი-
სა და, იპოვეს-რა დარიალის გასავალი, აქამდე ქარ-
თველთათვის უცნობი *, გავიდნენ და კავკასიის ჩრდი-
ლოთ გაიმართეს თავისი სახელმწიფოო. ჩვენ ხაზარე-
ბის თუ სკვითების გამო არ გამოვეკიდებით ავტორს, ეს
მის ნებაზე მივუვლით.

საქმე აქ იმაშია, რომ ავტორის მიერ დაწუნებულ
„ქართლის ცხოვრების“ მოწმობით, ავტორი უარყოფს
მსოფლიო ისტორიის დანადგენს. აქ რაკი კიაქსარი ახ-
სენა, სხვათა შორის, იმასაც გვეუბნება, რომ კიაქსარმა

*) ნუ დაგვიწყდებათ, რომ ამავე ავტორის სიტყვით, მცხეთა
დარიალის შესავალშია და გვიკვირს, ავტორს როგორ მოუთავსდა
თავში, რომ ქართველებს თავისი სატახტო და დედა-ქალაქი დარია-
ლის შესავალში ჰქონიათ და დარიალი-კი არა სცოდნიათ, ვიდრე
სკვითებმა არ დაანახვეს. მოდით და ან ერთი დაუჯერეთ და ან მე-
ორე! კრიტიკა აქ თავის-თავად ეტყოდა ამის მთქმელს კაცსა—მოი-
ხმარეო, რომ კრიტიკისა მართლა რაიმე გაგება ჰქონოდა.

ააშენა დარუბანდიო (დერბენტი) და ქართველებმა ამ დროდამ ისწავლეს ქვეთკირის ხმარება შენობისათვისაო. მხლა ყველანი ამბობენ, რომ დარუბანდი სასანიდებისაგან * არის აშენებული. ამას ჰმოწმობენ ყველა წყარო-ნი აზიის ისტორიისა და ამასვე უჩვენებს თურმე ფალაური (ფეხლეური) წარწერა დარუბანდისა. თუ აქ ავტორს დარუბანდად მიუღია „კასპიის კარი“, ამაშიაც შემცდარა ჩვენის ფიქრით, რადგანაც, პტოლომეოსის გეოგრაფიით, „კასპიის კარი“, ანუ ქართლის ცხოვრების „ზღვის კარი“ დარუბანდის დასავლეთით არის თურმე. აშკარაა, ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ მიჰშველებია აქ ავტორს. აი რა საბუთით ვამბობთ ამას. ავტორი გვარწმუნებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი—კიაქსარიო. აფრიდონის ერისთავმა „არდამ“-მა, აფრიდონისგან გამოგზავნილმა ქართლის შესამუსრველად, ააშენაო „ქალაქი ზღვის-კარს და უწოდა სახელი დარუბანდიო“, ამბობს „ქართლის ცხოვრება“. ავტორს უსათუოდ აქედან გამოჰყავს თავისი ზღაპარი დარუბანდის აშენებისა კიაქსარისაგან, იმიტომ რომ ავტორის კიაქსარისაგან, ანუ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონისაგან აშენება დარუბანდისა მართო ჩვენს მართიანეშია ხსენებული და, ჩვენის ფიქრით, სხვაგან არსად. იქნება სხვაგანაც იყოს სადმე და ჩვენ მხოლოდ ჩვენს უფიცობას ვაღიარებთ ამ შემთხვევაში.

ან საილამ გამოიცნო ავტორმა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი მართლა კიაქსარია? თუ თითონ „ქართლის ცხოვრებას“ ჩაჰკვირვებოდა, დაინახავდა,

*) სასანიდების დინასტია ავიდა სპარსეთის ტახტზედ 226 წელს ქრისტეს მერმედ (კორში, ტ. I, გვერდი 170) და კიაქსარი ძეშვიდე საუკუნეში იყო ქრისტეს წინად.

რომ ჩვენის მატთან „აფრიდონი“ რაღაც მითური გმირია, „რომელმან შეკრაო ჯაჭვით ბევრასფ, გველთა ლფალიო, და დააბა მთაზედა, რომელ არს კაცთ შეუვალთი“ *. განა პირდაპირ არა სჩანს აქედამ, რომ ეს „აფრიდონი“ რაღაც ზღაპრული გმირია და არა კიაქსარი? აშკარაა, აქ „ქართლის ცხოვრება“ იმეორებს იმ მითურ გმირის სახელს, რომელსაც ფერდუსი თავის შაჰ-ნამეში იხსენიებს ფერიდუნად, ანუ ფრედუნად, და რომელსაც, მინამ გამეფდებოდა სპარსეთში, რაღაც საქმე ჰქონია სპარსეთის მეფის სოლაკის გველებთან. თუნდ ეგვეც არ იყოს, „ქართლის ცხოვრება“ გვეუბნება იქავ, რომ აფრიდონის კარგა შემდეგ, ქეკაჰოს ყოფილა სპარსთა მეფედ, იმას ჰყოლია შვილი ფარშაროტ (ფრაორტი) და ფრაორტის შვილად მეცნიერნი ჰგონებენ კიაქსარსა **. თუმცა, მართალია, სკვითების შემოსევის წანებში ყოფილა ეს „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი და მსოფლიო ისტორიის კიაქსარიც ამ დროსვე იყო, მაგრამ მარტო ამით განა დასაჯერია, რომ აფრიდონი და კიაქსარი ერთი და იგივე კაცია? აშკარაა, „ქართლის ცხოვრებას“ აურევია სახელები და იგი აფრიდონად იხსენიებს მითურს გმირსა და არა კიაქსარსა, თუნდ კიაქსარის დროების ამბავიც რომ ვიგულისხმოთ მის მიერ მოთხრობილში; მაინც-დამაინც ამაში ძალიანაც არ აუუხირდებით ავტორს. მივიღოთ მისი აზრი, რომ აფრიდონი „ქართლის ცხოვრებისა“ მსოფლიო ისტორიის კიაქსარია.

ჩვენ ხომ მოვიხსენიეთ, რომ კიაქსარს, რომელიც მეშვიდე საუკუნეში სცხოვრებდა ქრისტეს შობამდე, არ

*) იხილეთ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვერდი 23.

**) ვებერი, ტ. I, გვერდი 407.

აუშენებია დარუბანდი, არამედ ააშენეს სასანიდებმა, რომელთა დინასტიაც მესამე საუკუნის პირველ ხანებში ქრისტეს მერმედ ავიდა სპარსეთის ტახტზედ. რადგანაც აფრიდონი „ქართლის ცხოვრებისა“ კიაქსარად მონათლა ავტორმა და რადგანაც აფრიდონის დროს აშენდა, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით, დარუბანდი, აშკარაა, ჩვენი ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ დაჰფუძნებია, იმიტომ რომ ეს ამბავი, ჩვენის ფიქრით, სხვაგან არსად იხსენება ამ-რიგად. თუ ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ისეთი სანდოა, რომ მსოფლიო ისტორიაში არსებულ აზრს დარუბანდის აშენებაზე აუქმებინებს ავტორი, მაშ რაღად მოიხსენა უწინ ისეთის ცხვირ-აწვევით, თითქო რაღაც უღირსი რამ, ვიღაც კომისიისაგან შეთითხნილი და ისიც „в армянской переделке“. თუ ესეთი სანდოა ჩვენის ავტორისაგან აბუჩად აგდებული „ქართლის ცხოვრება“, მაშ რალა საბუთი ჰქონდა ავტორს—იგი მასალადაც გამოსაყენად არ ჩაეთვალა. ჩვენ კვლავაც ვნახავთ გზა-და-გზა, რომ ჩვენი კრიტიკის მოყვარე ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ ტყუილსაც უჯერებს, როცა უჯობს თავის სიტყვის გასაყვანად, და როცა არ უჯობს, მისი მართალიც არა სჯერა.

რად უნდოდა ყველა ეს სიღონები, ქალღეგები, რამზესები და კიაქსარები ავტორსაო, იკითხვენ. მად უნდოდა, რომ დაემტკიცებინა ქართველების ისტორიული არარაობა, ვითომ რაკი ისტორიამ მთელი ათასი წელიწადი ივინი აღარ ახსენა, სჩანს ხსენების ღირსნიც არ იყვნენო. ამას არ სჯერდება ავტორი და სურს ამ მის მიერ ტყუილად მოგონილს ქართველების არ-ხსენებას ფილოსოფიური საბუთიც მოუპოვოს. აბა, აქ არის ის არეულობა ავტორისა, რომელსაც თვით სკვითებისაგან

მომხდარი არეულობა აზიაში არ შეედრება. ჩვენ აქ, სწორედ მოგახსენოთ, ვერა გავიგეთ—რა და ვგონებთ არც ბევრი თითონ ავტორს გაუგია. ეგ კიდეც არაფერი: ავტორი არავითარს ღონისძიებას არ გვაძლევს ერთს რასმეზედ შევჩერდეთ და იმაზე ვისაუბროთ, რადგანაც თითონაც არა სდვას ერთს რომელსაშე აზრსა და დასკვნაზედ. არ არის თითქმის ზრც ერთი ფურცელი მის ნაწერისა, რომ ერთხელ თქმული ისევ არ გადასთქვას სულ სხვა-რიგად და ერთმანეთში მოუთავსებლად. ამიტომაც ჩვენ მარტო მაგალითებს ამ წაჯექ-უქუჯექობისას წარმოვადგენთ და მათს განკითხვას-კი თავს დავანებებთ.

ავტორს მოჰსურებია რა—ანხნას, რანი ვიყავით ქართველები ან სათავისოდ, ან სამეზობლოდ, და რა მნიშვნელობა გვქონდა ან სათვისტომოდ, ან სასხვისოდ,—ასე გვიხატავს ჩვენს ყოფა-მდგომარეობასა.

„Территориальная недоступность не только надолго изолировала их (грузин) от живого общения с цивилизованными соседями запада и востока, но препятствовала также объединению разрозненных ветвей самого грузинского племени“.*

დავიხსოვოთ, ვითომც ჩვენის ქვეყნის ადგილ-მდებარეობის შეუვალობამ ისე შეგვამწყვდია და შეგვკეტა, რომ აღარც-რა ვინ მოგვაკარა და აღარც-რა ვის ჩვენ მივეკარენით. მერე კიდეც ამბობს ავტორი, რომ ამ გეოგრაფიულმა განყოფილებამ ისე გავვიხადა საქმე, რომ თვითოეული ცალკე თემი საქართველოსი ქართველთათვის იქნება იმოდენადვე უცნობი იყო, რამოდენადაც უც-

*) ნახეთ ავტორის პირველი წერილი, გვერდი 56.

ხოთათებისაო *. აქედამ ცხადიაო, რათ მდუმარებდა ქართველებზედ ისტორია მთელი ათასი წელიწადი პირველ ხსენების შემდეგაო **. სასაცილოა!... ჩვენ ხომ ვნახეთ, ათასის წლის ღუძილი როგორი მართალი გამოდგა და ეხლა ავტორმა თეორიული საბუთიც დაუდგა სარჩულად. ეგრე აშკარად გამართლება თეორიისა საქმით ჯერ სხვა მეცნიერს ბედად არა სწევია.

ამ სახით აშკარაა, რომ აქ ავტორი გვიმტკიცებს ქართველების კარშეკეტილობას, რომელმაც არც სხვა ვინმე მიაკარა ქართველებს და არც თითონ ქართველები სხვებსა. გგონიათ, რომ ამაზედ დასდგეს ავტორი? თქვენგან არ გვიკვირს! ამიერ-კავკასიაო, მაშასადამე, საქართველოც, „эта исконная арена боевых встреч всевозможных племен человечества“ ***, — ამბობს იგივე ავტორი სხვაგან. რიგორ მოგწონთ ჯერ ის კარშეკეტილობა და მერე ეს „исконная арена боевых встреч всевозможных племен человечества“!

ესთქვათ, ეს „იყო და არა იყო რა“ დავუთმეთ ავტორს. ერთი ეს ვიკითხოთ: ან როდის გამოვეუყარეთ ზრდული ჩვენს კარშეკეტილობას (замкнутость-ს ავტორისას), ან როდის და ვინ შემოგვიმტერია კარი და ქვეყანაში გამოგვიყვანა. ავტორი გვარწმუნებს, რომ ეს მოხდაო ფარნავაზ მეფის შემდეგაო, ესე იგი არა უწინარეს

*) Страна (Грузия), которая для каждого из этих (грузинских) маленьких племен была, быть может, так-же неведома за пределами их крошечных поселений, как и для чужеземцев! ნახეთ მეორე წერილი ავტორისა, გვერდი 37.

**) ნახეთ პირველის წერილის 57 გვერდი: Отсюда ясно, почему, после первого произнесения имени этих племен, целую тысячу лет (?) молчала о них история.

***) ნახეთ 48 გვერდი პირველის წერილისა.

მესამის საუკუნისა ქრისტეს შობამდე. ამას გვანიშნებს ავტორის სიტყვები, როცა გვეუბნება, რომ დიდი გზა რიონისა გააქეთეს „после Фарнаваза (первого грузинского царя, жившего в III веке), когда замкнутость Грузии была нарушена ея зависимостью от Персии“ *.

სიანს, სპარსეთმა მესამე საუკუნის შემდეგ გამოუმტვრია კარი ჩვენს შინშეკეტილობას. გგონიათ, რომ ან აქ მაინც დასდგეს ამაზედ ავტორი და ეს აღარ გადასთქვას?! ნურას უკაცრავად: ჩვენ სხვა ლეკი-ბიჭები ვართ. როცა კიაქსარმა გაამაგრა მცხეთა და ააშენა დარუბანდო, „с этого момента уже начинается прямая связь Грузии с Ираном, сношения их делаются более живыми и частыми и Грузия мало-по-малу вовлекается в русло исторической жизни Востока“ და სხვანი **. ან ამას გაეძარბოთ განა! ახლა სხვაგან აი ამაზევე რას ბრძანებს ავტორი: „Начиная с нашествия скифов и до завоевания Персии и Грузии арабами, она почти непрерывно жила общею жизнью с Ираном“ ***. გეგონათ ამას მაინც დაგვაჯერებს ავტორი! აი კიდევ სხვა: „уже при первых Ахеменидах (в VI в. при Кире) Грузия становится пристанищем самых разнообразных пришлецов“... და სხვანი.

ეს რა არის კიდევ! ავტორი სხვას უფრო საკვირველს გვეუბნება. თურმე ნუ იტყვიოთ, დღეს ჩვენში არიან ცალკე მოსახლობანი (колонии) ხაზარებისა, რომელნიც კიროსის

*) ნახეთ 64 გვ. პირველის წერილისა.

**) ნახეთ მეორე წერილის 38 გვერდი. აქ შევნიშნავთ, რომ კიაქსარი მეშვიდე საუკუნეში იყო ქრისტეს შობამდე.

***) იქავე: 40 გვერდი.

დროისანი არიან, ვითომც-და თავისი ენა შეუნახავთ ისე როგორც მათთა ძველის ძველ წინაპართა ჰქონიათ. თუ არ დაგვიჯერებთ, აი ავტორის სიტყვებიც: „Мы встречаем здесь (в Грузии) и в наше время потомков, изгнанных Навуходносором евреев, а также туранцев, хозар и греков, живущих обособленными группами, быть может со времени Кира, сохраняя свои права (?), привычки, национальный тип и язык почти каким он был во времена их далеких предков“ *.

ბერძნებისა და ებრაელებისა რა მოგახსენოთ და ამ ხაზარების ყოფნა-კი ჩვენში დღეს პირველი გაგონებაა. მეცნიერებს პატარა ბუნდადა აქვთ წარმოდგენილი ამ ხაზარების ვინაობა და, რადგანაც ჩვენში ესენი ისე კარგად დაბინავებულან, რომ თავისი ძველის-ძველი ენაც. თითქმის შეუცვლელად შეუნახავთ, რა დიდი სიხარული აუტყდებათ სწავლულთა და მეცნიერთა, რომ ასეთი შემთხვევა ეძლევათ ზედმიწევნით შეიტყონ ამ ერის ვინაობა. სამწუხარო ეს არის მართო, ვაი თუ ჩვენს ავტორს ცოტაოდენად გაუჭირდეს ამ ხაზარების ბინაზე მიყვანა ვისიმე. მაგრამ რა ვუყოთ, განა ტყუილად არის ნათქვამი, გაჭირვება მიჩვენე, მე გაქცევას გიჩვენებო. ვერ გაექცევა თუ? რა გაუძნელდება იმას, ვინც ერთის კამარით ათასს წელიწადს ზედ თავზე ახტება ხოლმე და ვინც მცხეთას ზურგზე იკიდებს და დარიალის ხეობაში გადააქვს. ან იქნება თითო-ოროლა კაცი, რომელნიც ჩვენში „ყაზარას“ სახელს ატარებენ, ავტორს „ხაზარები“ ჰგონია! არც ეს არის შეუძლებელი ჩვენის ავტორისაგან, რადგანაც მისი შედარებითი მეთოდი ეტყოდა, რომ ყაზარა-

*) იქავე: 40 გვერდი.

დალაქი და „ხაზარი“ კიროსის დროინდელი, ძალიან ახლონი არიან ერთმანეთზე.

განა დაიჯერებს ეინმე, რომ ეს ყველაფერი ერთი-სა და იმავე კაცის ნათქვამია ერთსა და იმავე საგანზე, ერთსა და იმავე დროს! რომელი ერთი ამისთანა ამბავი მოვთვალეთ ავტორისა? რომელს ერთს მაყყვეთ? რომელს ერთზედ ვუთხრათ ან ჰო, ან არა? კმარა ასე წინა და უკუღმა ტრიალი. ყველაფერს რომ გამოვუდგეთ,

ენა დაშვრების, მსმენლისა ყურნიცა დავალდებთან.

წერილი მეექვსე

იმ წარა-მარა სიარულით, რომელიც წინა წერილებში აღვნიშნეთ, ავტორმა, როგორც იყო, ფარნავაზამდე მიგვიყვანა. ფარნავაზის თაობაზე ავტორი გვეუბნება, რომ თითონ იგი და მისი შთამომავლობა „ჯანლითა და ბურუსით“ არის მოცული, ეს-კი აშკარაა, რომ შთამომავლობით სპარსი იყო, ახემენიდების ნატამალიო*. ამ ფარნავაზის აშკარა სპარსობაზე მოწმად მოჰყავს ბართაშვილი, მაშინ როდესაც ავტორმა დაგვიფიცა, რომ ქართველების ნაწერები მასალადაც არ გამოდგებიანო. მაგრამ ამისთანებს ნულარ გამოვუდგებით. ჩვენ არა ერთი და ორი მაგალითი მოვიყვანეთ იმისი, რომ ავტორი ამისთანებში იმ მანასესა ჰგავს, რომელსაც თეიმურაზ მეფე ხშირად ეტყოდა ხოლმე:

ასე, ჩემო მანასეო,
ხან ისე და ხან ასეო.

ერთის სიტყვითაო, ამბობს ავტორი, ფარნავაზი საქართველოში ისეთივე საშუაგულო კაცია (центральная личность), რომლის გარშემოც ხალხის თქმულობა აგროვებს ხოლმე ყველა თვალსაჩინო ნამოქმედარს ცხოვრებისას, როგორც, მაგალითებრ, კარლოს დიდი ევროპის შუასაუკუნეთათვის და „ვლადიმირი-კრასნოე სოლნიშკო“

*) ნახეთ მეორე წერილი, გვერდი 42.

რუსეთის ზღაპრულ მოთხრობათათვისაო. ჩვენის ეხლანდელობის დიდად მცოდნე ავტორს რომ მოვკითხოთ, ერთი გვაჩვენოს, სად, როგორ და რა თქმულობით იხსენიებს ქართველის ერი ფარნავაზსა, ნეტა რას გვეტყვის? არა გვგონია, „ქართლის ცხოვრების“ გარეთ, ჩვენმა ავტორმა გვიპოვოს რაიმე ხსენება ფარნავაზისა ჩვენს ხალხში და, თუ გვიპოვის, მაღლობით მუხლს მოვიყრით. დალოცვილს, თუ ეს თქმულობანი ფარნავაზზე სიზმრად არ მოზმანებია და მართლა სადმე არის, რატომ აქ მაინც არ გამოიყენა ის შედარებითი მეთოდი, რომელიც ამისთანაებში მართლა რომ სასწაულთმოქმედი და ბევრის რამის ამხსნელი და გამომრკვეველი. ამისთანაებში ხომ ეგ მეთოდი თითონ თავის-თავად ეხვეწება კაცს, აცა—ჩემი საქმე აქ არისო, მიმიშვიო, და რატომ ავტორს ყური არ უთხოვებია. სჩანს, ეგ მეთოდი ავტორისათვის ფრაზაა და არა საქმე.

ავტორი, ფარნავაზის ხსენების შემდეგ, ბევრს რას-მე ლაპარაკობს ზოგს ქართულ ენასა, სარწმუნოებასა, სახელმწიფო წესწყობილებასა და ერთობ კულტურაზედ და ბოლოს ამბობს, ჩვენა გვგონია—მეტი იყოს ჩამოთვლა იმ მრავალგვარ ამბებისა, რომლის სარბიელად იყოო საქართველო. ღმერთმა უშველოს, თორემ ჩვენვე გაგვიხდებოდა სახათაბალოდ. ნეტავი ამ საქებურს გზას დასდგომოდა აქამდინაც და მოკლედ მოეჭრა, რაც სათქმელი ჰქონდა. არც ჩვენ დაგვადგებოდა ამოდენა ჯაფა და არც ამდენად შევაწუხებდით მკითხველსა.

აქ მარტო იმას ვიტყვითო, გვეუბნება ავტორი, რომ ფარნავაზი დამ დაწყებული არაბებამდე (მეშვიდე საუკუნემდეო ქრისტეს აქეთ) საქართველოს ერთხელაც არ შეხვედრია ფეხზედ მაგრად დადგომაო. იქნება ეგრეც

იყო; მაგრამ საიღამა აქვს ეს აზრი გამონასკული? არა გვეგონია, თარნავაზის ხსენება სხვაგან სადმე იყოს, თუ არ „ქართლის ცხოვრებაში“. „ქართლის ცხოვრება“-კი, რასაც თარნავაზზე მოგვითხრობს, ამის საბუთს არ იძლევა. კაცმა, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით, შეაერთა მთელი საქართველო, ერთმთავრობა დააფუძნა, წესწყობილება ჩამოაგდო, საერისთაონი გააჩინა და რიგი და წესი დაუდო. ნუთუ ეს ფეხზედ დადგომა არ არის! ამიტომაც ამბობს „ქართლის ცხოვრება“:

„იყო განსვენება და სიხარული ყოველსა ქართველსა ზედა და მეფობისათვის თარნავაზისა იტყოდეს ყოველნი: „ვმადლობთ სვესა ჩვენსა, რამეთუ მოგვეცა ჩვენ მეფე ნათესავისაგან ჩვენთა და აღგვეხადა ხარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთაგან“.

იქნება, და ძალიან შესაძლოც არის, რომ ყოველივე ეს ტყუილიც იყოს მათიანეს მთხრობელისა, მაგრამ თუ ავტორმა თარნავაზი მათიანეს სიტყვით იცნო, ჯა სხვა წყარო-კი არა გვეგონია სათარნავაზოდ გვაჩვენოს სადმე, მაშე ეს სიტყვები იმავე მათიანისა რატომღა ჩააფუჩჩა. თუ ტყუილი იყო, რატომ არ წაუთსაბუთა რამ და, თუ არა წაუთსაბუთა რა, რატომ აგრე მჩვარში გაახვია თავისი დაქადებული კრიტიკა. ცარიელი სიტყვა დამიჯერეთო, განა? მეტი რა გზაა, უნდა დაფუჯეროთ იმას, ვინც საბუთიანს სიტყვასაც არ იჯერებს. ეს, მართალია, ძალმომრეობაა, ჩემნებობაა, მაგრამ მაინც უნდა შევიწყნაროთ, რადგანაც ახალი აღთქმა მოაქვს ჩვენის ისტორიისა და მეცნიერებისათვის: კრიტიკა შემოაქვს და შედარებითი მეთოდი კვლევისა. დეე, მოტყუდნენ ბაღლები მითომ-და ახალის აღთქმით, რომელიც ყოველ ძველისძველ აღთქმაზე უარესი და უმდარესია. დეე, კრიტიკისა

და შედარებითი მეთოდის კალთა გადაფარონ თავიანთ უფიცობას, ვისაც სურს, და ამ ამოდ ხსენებულ სიტყვებით-კი ვერც ერთს ჭკვათა-მყოფელს კაცს ვერ დაემალებიან უფიცნი და უმეცარნი.

მაგალითად ჩვენის არარაობისა მოჰყავს ავტორს თვით ვახტანგ გორგასლანიც-კი, რომელიც—თუ გნებავთ—ძველის დროთა გმირებს მიეგვანებაო, მაგრამ ამისთანა კაცების მნიშვნელობა არ იყო ხანგრძლივიო. ესენი უბრალოდ იხოცებოდნენ უნაყოფო ბრძოლაში და ვერაფერი მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარესო. მაშ, მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარეს მირიანიდამ დაწყებული ქრისტეს რჯული, რომლისათვისაც მეცხრამეტე საუკუნემდე მთელი ათას ხუთასი თითქმის წელიწადი ჯვართ ეცვა მთელი საქართველო?! მაშ, უნაყოფო იყო ბრძოლა ვახტანგ გორგასლანისა, რომ ჩრდილო-კავკასიელთ თავზარი დასცა იმოდენად, რომ მას მერმედ თითქმის ველარა შემოჰბედეს-რა საქართველოს და მას აქეთ ჩრდილოდამ საქართველო სამუდამოდ უშიშარ იქმნა? მაშ, არც ის ჩაითვლება საგულისმყოფელ საქმედ, რომ ვახტანგმა მიანიჭა ჩვენს ეკლესიას თვითმყოფელობა, დაიხსნა ანტიოქიის დამოკიდებულებისაგან? ეს ორი-სამი მაგალითიც საკმაოა კაცმა დაასახელოს, რომ შევიტყოთ გულმართლობა ამ მაგალითების განგებ არ-დამნახველისა, ჩვენ ვამბობთ „განგებ“, იმიტომ რომ წარმოუდგენელია ავტორს არ წაეკითხოს „ქართლის ცხოვრება“ მაინც, როცა საქართველოს ისტორიის წერას მოისურვებდა, და თუ წაუკითხავს, ამ უეჭველს ამბებზედ განგებ დახუჭავდა თვალს, თორემ სხვაფრივ მოუფიქრებელია ამების შეუნიშნავობა.

დასვა რა თავისი თვითნებობის ბეჭედი საქართველოს ისტორიას ფარნავაზიდან არაბებამდე, ავტორი მერე იხსენებს დავით აღმაშენებელს და ამბობს, რომ გამოსაჩენის ნიჭის კაცი იყო, უყვარდა დაახლოება მეცნიერ კაცებთანა, თუმცა თითონ წერა-კითხვა (грамота) მარტო სიბერეში-ღა (в преклонных летах) ისწავლაო. ჯერ ესა, რომ დავით აღმაშენებელი გადაიკვალა სულ ორმოც-დათორმეტის წლისა და ამას არ ეთქმის „преклонные лета“. თუნდ ესეც არ იყოს, საიდან გამოატყვრინა ავტორმა ესეთი ამბავი! კაცი, რომელიც წიგნს თვალიდან არ იშორებდა მაშინაც, როცა საომრად და სანადიროდ დადიოდა, და ამის გამო კინაღამ საშინელ განსაცდელსაც არ შეემთხვია ტფილისის პირს, როცა არაბებს ჩაუსაფრდა, კაცი, რომელმაც სომეხთა სამღვდელონი გააკვირვა თავისის ცოდნითა და მწიგნობრობითა, კაცი, რომელმაც ღირსშესანიშნავი ფსალმუნები დასწერა და რომელიც, ავტორისავე სიტყვით, ქართველ ყმაწვილებს ჰგზავნიდა სამეცნიეროდ ათონს, ეს კაცი სიბერემდე უფიცი იქნებოდა წერა-კითხვისა?! ყოველს ამას ზომ მისი მნახველი, მასთან ყოფილი მთბრობელი მოგვითხრობს. ნუთუ მნახველის სიტყვაც აღარა სჯერა ჩვენს ყოვლად უჯერო ავტორს, რაღაც უცნაურის ჯადოთი მოჯადოებულს, რომ იქ „არა“ სთქვას უსათუოდ, საცა „ჰო“ არის სათქმელი „უტყუარის საბუთითა“.

დავით აღმაშენებელიდან ავტორი გადადის თამარ მეფეზედ. აი ამაზედ რას ამბობს ავტორი:

„...век Тамары, несмотря на его блеск и внешнее величие, можно скорее назвать веком нравствен-

ნოგო разложения и началом политического падения государства“.*

ავზნეობით ხსენება თამარის დროებისა მტკნარი ტყუილია, თუ უკაცრავად არ ვიქნებით ავტორთან, და სხვებზე კი იქნება თამარის მეფობა მისაჩნევი იყოს დასაბამად დასასრულისა. ზოლო ამის დამტკიცებას იმისთანა საბუთები-კი არ უნდა, როგორც ავტორს მოჰყავს, საჭიროა ამ შემთხვევაში პატარა ღონიერად დასძრას კაცმა ტვინის ძაფები. „თამარ მეფეო,—ამბობს ერთი გერმანელი,—იმისთანა სახელია საქართველოში, რომ კლდე, ღრე, ხე, ქვა, რასაც ხელს ახლებ და თვალს მიაკარებ, ყველა იძახის ამ სახელოვანის მეფის სახელსაო“. ეს მართალიც არის. რაკი ესეა, ამისთანა სახელის გაუქმებას და დამდაბლებას პატარა მეტი საფანელი უნდა, ვიდრე ავტორს ჰქონია. აი, საბუთად რა მოჰყავს. აუარებელი ფული იხარჯებოდა სასახლის მორთულობაზე, მონასტრების და ტაძრების აშენებაზე, რომელზედაც უამისოდაც, უცხოელთა სიტყვითაო, მიდიოდა სამი მეოთხედი მთელის სახელმწიფო შემოსავლისაო.

სრა-სასახლას მორთულობისა რა მოგახსენოთ და რაც შეეხება მონასტრებისა და ტაძრების განდიდება გაშენებასა და ერთობ ამაებზე დიდს ხარჯსა, სწორედ ამაშია დიდი სიბრძნე თამარისა, თუ მართლა ესენი მოუხდენია. ქრისტეს რჯული ქართველებისათვის მარტო სარწმუნოებითი აღსარება კი არ იყო, იგი ამასთან ერთად

*) ეს სულხან ბარათაშვილისაგან უსესხნია ავტორს, რომელმაც წინათ დაიქადა პირველობა ამისთანაებში. ამაში მაინც ბარათაშვილს დაუთმოს პირველობა, სულ თავისაყენ რათ ითლის დალოცვილი.

პოლიტიკური ქვითკირიც იყო საქართველოს მრავალ ნაწილების გასაერთებლად და შემოსაკრებად. ერთობა სარწმუნოებისა ერთობას ერისას მოასწავებდა. დრო იყო ამისთანა და სხვა არა-რა ელემენტი მაშინ შემძლებელ არ იყო ეს ჩვენის ისტორიის დასაბამიდან სასურველი ერთობა დაედგინა. სხვათა შორის, ქართველი ერი ამისათვის უფროთხილდებოდა თავის რჯულს, რომელიც, თავის შინაგან ღირსების გარდა, დღლაბობას უწევდა ერთობასა. ამ სიკეთეს დიდი ხანია მიაგნეს ჩვენთა ბედის-გამგებელთა და არ არის ჩვენში არც ერთი სახელგანთქმული კაცი, ან მეფე, რომ, სხვათა შორის, ამ თვალთ არ ეყურებინა ქრისტეს სარწმუნოებისათვის. ამიტომაც, მოაღალებდათ თუ არა პოლიტიკური ტრიალი ბედისა, ყოველი ნათგანი სცდილობდა, არაფერს ზოგავდა, ქრისტეს რჯული, შინაგანის ღირსებით განდიდებული და მიმზიდველი, გარეთა ღირსებითაც განდიდდებინათ, გაემშვენიერებინათ და მისი მონასტრები და ტაძრები ყველგან მოეფინათ ქრისტეს რჯულის სახსოვრად და სადიდებლად.

და თუ თამარ მეფე ამავე გზას ვიდოდა, ეგ მარტო იმის სიბრძნესა და მიხვედრილობას უფრო მოასწავებს, ვიდრე არ-გაგებას დროების საჭიროებისას. ყველა დროს თავისი ტკივილი აქვს და გაგება ამ ტკივილისა ხვედრია მარტო ჩინებულ კაცებისა, და ჭეშმარიტი მეისტორიე, ვითარცა გამკითხველი, ჯერ იმ დროების ქერქში უნდა ჩაჯდეს და მერე განიკითხოს თვით დროების შვილნიცა. ესე რომ არ იყოს, კაცი ვერც საბუთს უპოვნის, ვერც აზრს, თუნდ მთელს ჯგვაროსნობის ომებს, რომელსაც მთელმა ევროპამ კინალამ თავი არ შეაკლა. ეს ხომ ანბანია ისტორიის ფილოსოფიისა, რომლის კალთას ხშირად

გადიფარებენ ხოლმე ბაღების მოსატყუებლად გალალე-
ბულნი უვიცნი, როცა ტყუილების ბაღში გაეგმიან და
სხვა გასამართლებელი არა აქვთ-რა.

თუნდ ეგეც არ იყოს, რომელს ისტორიაში თქმულა,
რომ აშენება, გამართვა, სახსოვრების აგება — თუნდ მონას-
ტრებისა და ტაძრებისაც, — წუნად ჩათვალოს რომელსა-
მე ერსა, ანუ ერის ბედის გამგებელსა. მაშ, დღეს რომ პა-
რიზში ეიფელის კოშკი ამართეს ქვეყნის გასაოცებლად,
სულელობაში ჩამოერთმევა საფრანგეთსა, აქაო და ამებ-
ზედ ფულს როგორ ჰფანტავენო, როცა მუშა-კაცნი შიმ-
შილით უწყდებიანო. თუ ესეა, მაშ ადამიანს ჯერ უნდა
ჩამოართვათ ის ნიშან-წყალი ადამიანობისა, რომელიც იწ-
ვეგს — თავისის სულის წყურვილი ასე თუ ისე სახსოვარში
რამეში ხელოვნებით რამით გამოხატება, გამოხახოს, გუ-
ლიდამ გარეთ გამოიტანოს. განა ძველმა სარწმუნოებამ
ძველის ბერძნებისამ არ შეჰქმნა იგი მათი ხელოვნება, რო-
მელიც დღესაც ქვეყანას აკვირებს და სახელს ბერძნისას
ჰფენს მთელს ქვეყნიერობაზედ?! ჩვენ, რა თქმა უნდა, ჩვენს
ხუროთმოძღვრებას ამისთანა საქვეყნო მნიშვნელობას არ
ვაძლევთ, მხოლოდ ვამბობთ, რომ ერს შეხვდება ხოლმე
დრო, როცა თუნდ მონასტრებისა და ტაძრების შენებით —
წყურვილს სულისას იკლავს ხოლმე. ეს საპატიო წყურვი-
ლია, იმიტომ რომ სათავე წარმ-ტებისა ეს წყურვილია და
სხვა არა-რა.

მეორე საბუთად ის მოჰყავს, რომ თამარ მეფემ გა-
ილაშქრა ყარსზედა, ვითომ მარტო იმისათვისა, რომ თა-
ვის ახლად დაბადებულის შვილის გიორგის ბედი გამოს-
ცადოსო და ამისთვის აუარებელი სისხლი დაიღვარა ტყუ-
ილ-უბრალოდაო. გაგონილა — ასეთი მალე დაჯერება დაუ-
ჯერებელისა იმ კაცისაგან, რომელიც მართალსაც არ იჯე-

რებს ვითომ-და უკრიტიკოდ! იქნება გვითხრან, — „ქართლის ცხოვრებაში“ ესე სწერიაო. თუნდ რომ ეწეროს რა დასაჯერია?! ნუთუ ძველის-ძველ საქართველოს მემართორიემ ეს ანბანი არ უნდა იცოდეს, რომ მას შემდეგ, რაკი სომხეთი შეიმუსრა, სამხრეთი ჩვენი ღია დარჩა მტერთათვის შემოსასევად. ამ მიზეზით, სომხეთის შემუსვრის შემდეგ, არც ერთი მეფე არ ყოფილა — ღირსეული ამ სახელისა, რომ თვალი სამხრეთისაკენ არა სჭეროდეს და აქეთ საბრძოლველად არ გასულიყოს, რომ ან ჩვენი მიჯნა სამხრეთისა საქართველოზედ შორს გაედგა მოსვენებისა და უშიშროებისათვის, ან მტრისათვის ისეთი ზარი დაეცა, რომ დიდხანს აღარა შემოებედნა-რა საქართველოსათვის. ეს იყო პოლიტიკური საჭიროება, რომელიც ეთადებებოდა ჩვენს მშვიდობით ყოფნასა და არსებობასა. შანქორის ომსაც განჯისაკენ ესევე აზრი ჰქონდა და საჭიროება. ამ მხრით გალაშქრება და განზედ გაწევა ჩვენი — დიდი ხანია ერთს უპირველესს საქმეს შეადგენდა ჩვენის ისტორიისას. განა სულელები იყვნენ დავით აღმაშენებელი და მისნი შემდგომნი თამარამდე და თამარის შემდეგ სხვა მეფენიც, რომ სულ აქეთ იწევდენ საომრად?! ქართველებს ამ მხრით გამაგრება რომ მოესწროთ, — ვინ იცის — საქართველოს ბედი როგორ დატრიალებულიყო. საუბედუროდ, ეს ვერ მოასწრეს და ამისი მცდელობა, სხვათა შორის, თამარი, ჩვენმა ავტორმა გამოაქლო დიდებას და სახელსა. მერე რა საბუთით?

აი, როგორ უთარგმნია ჩვენს ავტორს „ქართლის ცხოვრების“ ცხადი სიტყვები: „პირველად შემყრელთა ბედსა და სევსა ზედა ლაშასა... მიჰმართეს ბარდავად“... და სხვანი. აქ ის არის ნათქვამი, რომ ლაშა გიორგის დაბადების დღიდან ეს პირველი გალაშქრება იყო და სიტყვანი

„ბედსა და სევსა ზედა ლაშასა“ უფრო სიტყვის გაღამა-
ზებისათვის არის მოხრობელისაგან, ვიდრე რაიმე აზრის
დასაბუთებისა და დასკვნისათვის. ეხლა-კი არ ვიტყვით
ხოლმე „ამის ბედზედ წავედიო“. განა აქ „ბედი“ წასვლის
მიზეზად იგულისხმება და არა მარტო სიტყვის მასალად!?
ერთის სიტყვით, რაშიაღ ღრმად გამსინჯავი კაცი
თამარის სიკეთეს დაინახავდა, იქ ჩვენი ავტორი წუნ-
სა და ცუდსა ჰხედავს. რა თქმა უნდა, ეს ავად ხსენება
თამარისა არ უშლის ჩვენს ავტორს აქავე ისიც ახსენოს,
რომ თამარის დროს მიაღწია ჩვენმა ენამ თავის უმაღლესს
სისრულემდე. მოსე ხონელი, შავთელი, სარგის თმოგველი
და რუსთველი დასახელებულნიცა ჰყავს. საქართველოში
ამ დროს იღვიძებს წყურვილიო სწავლისა და ცოდნისაო.
პლატონი, არისტოტელი და სხვა ფილოსოფოსნი ბიზან-
ტიის სკოლისა ითარგმნებიან ქართულადა, მაგრამ ყოვე-
ლივე ეს წარსულის შუქი უფრო იყო, ვიდრე საკუთარი
ნათელი თამარის დროებისაო. ამბობს ყოველს ამას და
არაფრით კი არ ამტკიცებს, არაფრით ასაბუთებს, პირ-
იქით, იმისთანა საბუთები მოჰყავს, რომელნიც უფრო თა-
მარ მეფის საქებარად გამოდგებიან და არა საწუნარად.

დაანებეთ ყოველს ამასაც თავი და მარტო ეს იკით-
ხეთ: რალა ეს დაუჯერებელი დაიჯერა თამარ მეფეზედ
ავტორმა და მთელი ქება-დიდება მემატთანესი ყურთ იქით
აიცილა. თუ ცუდს უჯერებს მემატთანესს, კარგს მაინც
ყურს რატომ არ ათხოვებს, თუნდ მემატთანის გასამტყუ-
ნებლად და ქადებულ კრიტიკაში გასატარებლად. რა
ჰქვიან ამისთანა ჭკევას,—ეს თქვენ გამოიცანით.

თამარ მეფის ხსენებით ათავენს ავტორი ჩვენს ის-
ტორიას საკუთრივ. მთელს დიდს ხანას თამარის შემდეგ
მეცხრამეტე საუკუნემდე ორიოდ სიტყვით-ღა იხსენიებს

ბავისებურ კადნიერებითვე. აქ არც ერთი ისტორიული სა-
ხელი აღარ შეგხვდებათ და ჯოველივე იმისთანა ცარიელი
და ფუჭი მასლაათია, რომ გაკვირებულს მკითხველს იმის
მეტი არა ჰრჩება რა, რომ გულამოსკენითა სთქვას: მახლას!

რაკი საკუთრივ ისტორიას მოვრჩით, ღვთისა და ავ-
ტორის წყალობით, ამის შემდეგ შევუდგებით იმის გამო-
რკვევას, თუ რას ამბობს ჩვენი ავტორი ჩვენის კულტუ-
რის სხვადასხვა ელემენტზედ. დიახ, ბატონებო, საქმე აქ
არის. აქა მარხია ის განძი, რომლისათვისაც ასტეხა ჩვენ-
მა ავტორმა ასეთი უილაჯობის ქარ-ბუჭი. ამაებში ქადუ-
ლობს ავტორი, რომ მე პირველი ვარ, რომელიც ამ მხრით
ვეხები საქართველოს ისტორიასა და ლიტერატურასაო.
მართალია, ბოდიშის მოსახდელად ისა აქვს, რომ რაც მი-
მილია, იმას გაძლევთო, მაგრამ მაგას რომ არაფერი მიე-
ლოს, ან ჩვენი რა ბრალია, ან ჩვენის ისტორიისა: საცა
გაწვრთნილა და უსწავლია, იმას გადაახდევინოს. განა
ტყუილია?!

ცემა გმართებს გამზრდელისა,
რა ყრმა ნაზო ავად ზრდილი.

წერილი მეშვიდე

ჩვენა ვნახეთ, როგორი საისტორიო ქარგა გაჭიმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ და რა-რიგად ზედ წამოაქსოვა თავის საკუთარის ხელით დართულ ძაფებით ყოველივე ის, რაც სიზმარში მოზმანებია. ყოველ ამის შემდეგ ავტორი გადადის ჩვენს ძველის-ძველ კულტურის გამორკვევაზედ. იგი, სიბრძნის მანტიაში გახვეული, მითამ იძიებს ქართველების პირველყოფილ ვინაობას, ქართულს ენას, უწინდელს სარწმუნოებას, ზნე-ჩვეულებას, სახელმწიფო და საზოგადოებურ აგებულებას, ერთის სიტყვით, ყოველს ცალკე ელემენტს კულტურისას თვითოეულად. ჩვენც მივყვით ყოველ ამაში ფეხ-და-ფეხ, თუ მოთმინება შეგვგრჩა მთქმელსაცა და მსმენელსაც ბოლომდე, იმიტომ რომ ავტორის ნათქვამების ნაყვა სწორედ წყლის ნაყვაა.

ავტორი იკვლევს-რა პირველყოფილს ვინაობას ქართველებისას, ამბობს, რომ იმათი სომეხთაგან გადაკეთებული მატიაწე მოგვითხრობსო, ვითომც ქართველები, როგორც სომხებიცა, იაფეტის შვილისშვილ თორგომისაგან ჩამომდინარეებნო. თუ ამ თქმულობას დავუჯერებთ, ქართველები არიენი უნდა იყვნენო, რადგანაც სომხები არიის თესლისად არიან ცნობილნი მეცნიერებისაგანაო. მაგრამაო, განაგრძობს ჩვენი ავტორი, უკეთესი ლინგვისტიკები ევროპისანი ქართულს ენას არ აკუთნებენ არც არიულ ენებს, არც სემიტურებს და არც თურანულებსაო. კლასიკოტი და სხვანი მკვლევარნი ენისანი უფრო იმაზე დგა-

ნან, რომ ქართული ენა არის რაღაც მთლად განცალკე-
 ვებული, როგორც ენა ბასკებისაო. ჩვენი ავტორი, რო-
 გორც ყველაფერში, ისეც ამ შემთხვევაში, უარყოფის გუ-
 ნებაზეა და ამ „ევროპის უკეთესს ლინგვისტებსა“ და მათ-
 თან ერთად კლავროტსაც აზრს ურღვევს და აპობს, ჩვენ-
 თვის შესაძლებელიაო ანალოგიით (რომელის ანალოგიით?)
 ის დავასკვნათ, რომ ქართული ენა, თუმცა თვალსაჩინოდ
 განირჩევა არიულ, სემიტურ და თურანულ ენებისაგან,
 მაგრამ ზოგიერთ მუხლში ნათესაობაცა აქვს ამ ენებთან
 ანა*. განიჩევა იმითიო, რომ არიულს ენებს ორ-ასოიან-
 ნი ფესვი აქვთ, სემიტურს—სამ-ასოიანი და ქართულს კი
 ორ-ასოიანიც, სამიანიც და ერთ-ასოიანიცაო. სთქვა და
 დაჰკრა თავისის ავტორიტეტობის ბეჭედი. თუმცა ესეა, მაგ-
 რამ ყოველივე ეს მტკნარი ტყუილია, ავტორისაგან მო-
 გონილი. ყველა ამ ენებშია ერთ-ასოიანი ფესვიც, ორ-
 ასოიანიც, სამ-ასოიანიც, ოთხიანიც და მეტიანიც. საკმა-
 ოა ავტორის გასამტყუნებლად მოვიყვანოთ ორიოდ მა-
 გალითი სხვათა მრავალთა შორის, რომ სიტყვა არ გაგ-
 ვიჭიანურდეს: მაგალითებრ, ძალლი სანსკრიტულად *çva*
 (ფესვი *çvan* და *çun*), ბერძნულად „კიონ“ (ფესვი „კიონ“
 და „კინ“), ლათინურად *cani*, გერმანულად *hun-d* **. აი
 სხვა მაგალითებიც, საცა უეჭველია ფესვი ერთ-ასოიანი,
 ორ-ასოიანი, სამიანი და ოთხიანიც არიულ ენებში: *i*=სვლა,
ma=ზომვა, *vdi*=ხედვა, ნახვა, *gno*=ჩვენი გონი, საიდა-
 ნაც წამოსულია რუსული *знать*, ინგლისური *Know**** და
 იქნება ჩვენებური „ცნა“-ც, *bhidh*=ჩხვლეტა, *bhudh*=გა-

*) Сев. Вост., № 2, გვერდი 58, 59.

**) შრადერი, შედარებითი ენათა-კოდნა, გვ. 195, 446.

***) ტეილორი, ანტროპოლოგია, გვერდი 142.

შეიძლება. აბა, თითებზედ დასთვალოს ჩვენმა ავტორმა რამდენი ასოა ამ არიულ სიტყვათა ფესვებში. ან იქნება ჩვენ არ დავგიჟეროს, რომ ფესვების საქმე ესეა. მაშ აბა, ერთი სხოლიოში მოხსენებულ მეცნიერთა წიგნებს გადახედოს ავტორმა და თავის одним штрихом მკლავი გადაჭვიოს. თუ ესეა, მაშ ტყუალი ბაიათა არ არის ავტორისა, რომ ვითომ ფესვის ასოთა რიცხვით განირჩევიან არიული, სემიტური და ქართული ენები, მერე თვალსაჩინოდაც! თვალსაჩინო კი არა, მარტო თვალ-ხუჭუნობით თუ მოელანდება კაცს ამისთანა ტყუილი საბუთი გარჩევისა. რა თქმა უნდა, არიული, სემიტური და ქართული ენები განირჩევიან, მაგრამ რით? ამას ავტორი მერე გვეტყვის, როცა ჰკუთას ისწავლის. ეხლა-კი თავისი ზღაპარი უკან წაიღოს, სხვაგან გამოადგება.

ეს ხომ თვალსაჩინო გასარჩევი ნოგეცა ხსენებულ ენებისა, ეხლა ნახეთ—რა სასაცილო საბუთს იძლევა ამ ენათა ნათესაობის დასამტკიცებლად წინააღმდეგ კლასროტისა და სხვათა ევროპის უკეთეს ლინგვისტებისა. იგი ამბობს:

Существование сродства грузинского языка с упомянутыми (арийскими, семитическими и туранскими) языками доказывается уже тем, что раньше одни из лингвистов причисляли его к арийскому, другие—семитическому, а третьи—даже к туранскому семейству*.

გესმით ეს „доказывается уже тем“! ეს რა არის: ბოდეა, თუ ჰკუთათა-მყოფელის დალაგებული საუბარი! თუ ევროპის უკეთესნი ლინგვისტნი და იმათ შორის კლასროტიც ქართულ ენას არ აკუთვნებენ არც არიულს, არც სე-

*)Сев. Вест., № 2, გვერდი 59, სხოლიო 2.

მიტურს, არც თურანულს, მაშ ტყუილი უნდა იყოს აზრი წინანდელ ლინგვისტებისა, რომელთა შორის, ავტორის სიტყვით, ზოგნი არიულს აკუთვნებდნენ, ზოგნი სემიტურს და ზოგნი თურანულს. აშკარაა, წინანდელი ლინგვისტები სტყუოდნენ, რადგანაც უკეთესნი, ავტორისავე სიტყვით, სულ სხვას ამბობენ: თუ ესეა, მაშ ჩვენის ავტორის „доказывается уже тем“... რა არის? ის არის, რომ, მტკიცდებოა იმითი, რაც ევროპის უკეთესთა მეცნიერთა აზრით—მართალი არ გამოდგაო. გაგონილა დამტკიცება რისამე იმ საბუთით, რომელიც მართალი არ არის?! თუ არ გაგიგონიათ, ეხლა გაიგონეთო, გვეუბნება ავტორი, რომელსაც ღმერთმა მიანიჭა постичь историю и одним штрихом обнять ея перспективу. ერთი ამ-გვარი გენიოსი-ლა აკლდა Новое Обозрение-ს და დახე, ყოვლად მოწყალე ღმერთმა ამ გენიოსსაც იქ ამოაყოფინა თავა. ამაზეა ნათქვამი: მიეცეს და მიემატოსო.

დღეს გაბათილებულია წინანდელ ლინგვისტების დანასკნის, რომ ქართულს ენას აკუთვნებდნენ ხან არიულს, ხან სემიტურს, ხან თურანულს ოჯახს ენებისას. ევროპის უკეთესმა ლინგვისტებმა და იმათ შორის ჩვენის ავტორის კლაპროტმაც წინანდელ ლინგვისტებს ჩაილულის წყალი დაალევინეს და ქართული ენა ყველა ამ ენებისაგან განსაკუთრებულ ენად ჩასთვალეს. თუ ესეა, რომ ქართული ენა რაღაც განსაკუთრებული ენააო, უკეთესთა მეცნიერთა აზრით,—სხვა რაღა უნდოდა ავტორს? უსათუოდ ჩვენი ავტორი ევროპის უკეთესთა ლინგვისტებზე უფრო უკეთესი ყოფილა, თორემ—თქვენგან არ გვიკვირს—Новое Обозрение-ში, ამ ბრძენთა-ბრძნულ გაზეთ-ში, ის ფეხს მოიკიდებდა და ქადაგად ჩავარდებოდა?! Новое Обозрение-ლებსაც აქვთ ხომ ის უნარი „постичь

историю и обнять одним штрихом ея перспективу". ამიტომაც ჩვენმა ავტორმა და Новое Обозрение-მ სუ-
ნით მიაგნეს ერთმანეთს. ფერი ფერსაო, მაღლი ღმერთ-
საო.

ან ვინ გაამტყუნებს Новое Обозрение-ს, რომ აი-
ლო და თავის ფურცლებზედ ნება მისცა ჩვენს ავტორს
ქადაგად ჩავარდნილიყო. Новое Обозрение-მ იხილა од-
ним штрихом, რომ აქ ვილაც გოლიათთანა აქვს საქმე,
იმისთანა გოლიათთან, რომელმაც ჯიბეში ჩაისხა ყველა
ლინგვისტები ერთად. იქნება არ დაიჯეროთ! ჩვენმა ავ-
ტორმა გამოიცნა, რომ ხაზარების ენა აქ, ჩვენში, სად-
ღაც ისე შენახულა, როგორც კიროსის ღროს ყოფილა*.
აბა, Новое Обозрение კი იქნებოდა და ამ ცოცხალ-ცო-
ცხალ ტყუილის მთქმელს ორსავე კარს არ გაუღებდა!
წარმოიდგინეთ, რომ მეცნიერებამ დღეს-აქამომდე, არამც
თუ ენა ხაზარებისა, ვინაობაც კი არ იცის; ვინ იყვნენ
ხაზარები, ერთი რომელიმე ერი იყო, თუ კრებული მრავ-
ალ ერებისა, ჯერ არავის გამოუცვნია. ამათგან ერთი
იოტის ოდენა ნაშთიც არ დარჩენილა, რომ კაცმა ვარა-
ულობით მაინც მიაგნოს—ვინ და რა ეგულებოდათ ხაზარე-
ბის სახელ-ქვეშ ამის მხსენებელ მემატიანეთა. ერთს სი-
ტყუასაც ამ ხაზარების ენისას არ მოუღწევია მეცნიერთა
ყურამდე და ჩვენს ავტორს-კი, არამც თუ ამ ხაზარების
ვინაობა სცოდნია, ენაც-კი ისე დაუხსოვებია, ისე ზედ-
მიწევნით შეუსწავლია, რომ შეუღარებია კიდეც უწინდე-
ლი ეხლანდელ ჩვენში მყოფთ ხაზართა ენასთან და დაუნა-
ხავს, რომ იგი დღეს თითქმის იმისთანავეა, როგორიც
კიროსის ღროს იყო, ესე იგი ორი ათას ოთხასის წლის

*) ქნახეთ Сев. Вест., № 3, გვ. 40.

წინათ. თუ კაცია, ქვეყანაზედ ამას ერთი ლინგვისტი იტყვის, და ჩვენმა ავტორმა-კი სთქვა.

ამ სახით ჩაისხა ავტორმა ყველა ლინგვისტები ერთად ჯიბეში! არ ვიცით, ჯიბე მისი დაიტევს თუ არა ამოდენა ხალხს და ტყუილების მაფრაშა-კი ამისათვის მეტიც მოვა, იმიტომ რომ ტყუილების მაფრაშა თუნდ მთელს ქვეყანას გასწვდება.

რაც გნებავთ დაარქვით ამისთანა თავგასულობას ცოცხალის და მოურიდებელის ტყუილისას და ავტორი-კი მაინც თავმოწონებულია, რომ აქაც პირველობის ბურთი მან გაიტანა მოედნიდამ და ტყუილების პარკში შეინახა უთაკილებლად. არა გვგონია, მართლმწყარე Новое Обозрение-ს ამისთანა გამბედავი მთქმელი სხვა ჰყვანდეს. ჩვენმა ავტორმა ამისთანებში ყველას იქ მყოფს აჯობა და დაფნის გვირგვინი სამართლით ამას უფრო ეკუთვნის, ვიდრე სხვას. აკი არაარაისგან არ იქნება არა რაიცაო! აი, თუ არ იქნება: დღეს ხაზართა არც ენაა ქვეყნიერობაზედ, არც თითონ ხაზარები არიან სადმე, არსად ერთი სიტყვაც არ დარჩენილა უწინდელ ხაზართა ენისაგან და ჩვენმა ავტორმა-კი ერთიცა, მეორეც და მესამეც იპოვნა კიდეც, — მერე სად? ჩვენში! — კიდეც შეადარა ჩვენში ნაპოვნი ხაზარული ენა კიროსის დროინდელთან და აუწყა ქვეყანას, რომ ხაზართა დღევანდელი ენა თითქმის იგივეა, რაც კიროსის დროისაო. ერთი, არ შეიძლება, წყალობა მოიღოს ავტორმა და ერთი ფრაზა მაინც ხაზარულისა ან კიროსის დროინდელი, ან ეხლანდელი, გამოაცხადოს Новое Обозрение-ს ფურცლებზედ! აბა, ამას ჰქვიან одним штрихом, აი!

ჩვენ-კი ყურებში თითი დაგვიცვია ამ სიდიდე ტყუილის წინაშე და ავტორმა ხომ თავისი იცის: ის მოა-

ტყუოს, ვინც მოუტყუებია, და ამისთანები ხომ ყველგან არიან. გულს ნუ გაიტეხს, მით უფრო, რომ ამ ბოლოს დროს იმისთანა მართლმოყვარე ავტორიტეტმა გადაათვა-რა თავისი ძლევამოსილი კალთა, როგორც Новое Обоз-рение-ა და მისი უშიშარი და უწუნარი დამქაშები. ვინ გაუძლოს!

ჩვენ ვერ მოგვითმენია, რომ ქართულის ენის შესა-ხებ არ მოვიყვანოთ აზრი ერთის, საუბედუროდ, უდრო-ოდ გარდაცვალებულის მეცნიერისა, რომელმაც დიდი პატივი დაიმსახურა მეცნიერთა შორის პირველ დაწყე-ბითვე.

ეხლა შეგვიძლიან დავასკვნათ,—ამბობს იგი,—რომ მომეტებული ნაწილი ქართულ სახელ-არსებითისა და ყვე-ლა იმის ფესვთა ეკუთნიან განსაკუთრებულს გვარსა, რო-მელსაც ჩვენ „ქართულის გვარს“ ვუწოდებთ. თუ მომე-ტებული ნაწილი ამ სიტყვებისა იპოება სომხურს ენაში, ეს იმას ამტკიცებს, რომ იგინი სომხურს ენას შეუთვისე-ბია ქართულის ენისაგან, რომელიც ოდესღაც დიად გა-ვრცელებული უნდა ყოფილიყო დიდს სომხეთში, ვიდრე არიელები შემოვიდოდნენ. შესაძლებელია, რომ თვით ენას ალბანელებისას კავშირი ჰქონოდა ქართულის ენის ნათესაობასთან. და თუ ეს უკანასკნელი ჰიპოთეზი შესა-წყნარებელია, შესაწყნარებელი უნდა იყოს ის აზრიცა, რომ თავდაპირველად ქართველების მეზობლად უცხოე-რიათ ალბანელებს, რომელნიც ბოლოს დროს დაუშორე-ბიათ სომხებს-არიელებს*. სომხურის ენის ლექსიკონი, ლარიბი სემიტურის სიტყვებით, შეიცავს მრავალს სიტყ-

*) გატტერაისი: ლინგვისტური ეტიუდი ქართულის ენის შე-სახებ, 15 ივლისს, 1881 წ.

ვას, შეთვისებულს ქართულისაგან და სხვა კავკასიურ ენებისაგან, რომელთაც უმოკმედნიათ იმის სინტაქსისის წარმატებაზედაც. ამის გამო შეუძლებელია ზედმიწევნით სომხურის ენის შესწავლა, თუ რომ წინათვე შესწავლული არა გაქვთ ქართული და სხვა კავკასიური ენები... ქართულის შესწავლით მე ვცან დიდი მნიშვნელობა ამ ენისა სომხურის ენის გამოკვლევისათვის და ვიდრე სომხურის ენის გრამატიკას გამოვცემდი, შევუდეგ, თვით ედ. დელორიეს (განთქმული არმენოლოგია) რჩევით, ქართულის შესწავლასა იმ განზრახვით, რომ გამომეკვლია, — რა ეკუთვნის სომხურში ქართულს ენასა. უამისოდ სომხური გრამატიკა მოკლებული იქნებოდა მეცნიერულ საძირკველსა და მეთოდს *.

რალა თქვა უნდა, არც ამას დაიჯერებს ჩვენი ავტორი, როგორც არ იჯერებს ლენორმანის ნათქვამს. ეგ მისი ნებაა, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, თვითნებობა და ქირვეულობა. ეს რომ დაიჯეროს, ქართული ენა ხომ ცოტად მაინც პატივში ჩავარდება, და ეს, როგორც ვნახავთ, ავტორის ანგარიშში არ შედის. ავტორს სურს, ქართული ენა არიულის, სემიტურის და თურანულის ნაბიჭვრად გაჰხადოს ჩამომავლობით, და ღირსებით ხომ თითქმის მიწასთან გაასწოროს, როგორც ყველაფერი, რასაც-კი ქართული სახელი ჰქვია. ეს მოსწონთ-და ბულვარის აკადემიის წვრილფეხობას, და ჩვენის ავტორის მსგავს კაცი-სათვის დიდი გულადობა და უნარი იქნება ამ წვრილფეხობის ტაშს ყური არ ათხოვოს და არ წაეცდენინოს.

*) იგივე გატტერიასი: სომხეთი (არმენია) და სომხები, 1882 წ. ეს გატტერიას აზრი ჩართული აქვს ბ-ნს ბაქრაძეს თავის ახალ ისტორიაში და იქიდან ჩვენ სიტყვა-სიტყვით ამოვწერეთ.

ავტორმა სხვა არა გვაუწყა-რა შესახებ ქართულის ენის ფილოლოგიისა. ის არის და ის, რაც ზემოთ მოვიყვანეთ. ახლა ხომ გაარჩია მითამ ფილოლოგიური აგებულება ჩვენის ენისა და გამოარკვია მისი გვარეულობა, მას მერმეთ შეუდგა მის ისტორიის მოთხრობასაც. ეგ ენაო ფლექსიური ენააო,—გვეუბნება ამ ახალს ამბავს ჩვენი ახალი ისტორიკოსი,—და ეხლანდელი ქართული იხე ცოტად განსხვავებულია ძველ-ქართულისაგან, რომ შუა საუკუნეთა თხზულებას ღვევანდელი ქართველი ადგილად ჰკითხულობს და ადვილადაც ესპისო. ეს გარემოება გვაჩვენებს, რა ცოტად წარუმატნია, რა ცოტად განვითარებულა ქართული ენაო. დიად, ეგრე გახლავთ: იტალიელნი დანტეს (+ 1321 წ.), ტორკვატო ტასოს (+1595 წ.) ღღეს ადვილად ჰკითხულობენ და ადვილად იგებენ წაკითხულსა და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ მას აქეთ იტალიური ენა ძალიან ცოტად წინ წასულა და განვითარებულა!

იმას ხომ არა კმარობს ავტორო, რომ ეს სწამთი არ არის ენის წარუმატებლობისა და განუვითარებლობისა, იმასაც იძახის, --აქედამ დაბადდ ვხედავთ ქართულის ენის შეგვიანება, წარმატების გზაზედაო. ეუნდა ვიგულოვოთ, რომ ისტორიის წინათ-დრო, სკლას ქართულის ენის წარმატებისა უფრო მძაჲდ მიდრეკილი იცის, რამდენი დაუსრულეს დ დიდი დრო გავიდა, ვიდრე ქართული საფლესიო ხანამდე მოაღწევდაო. სად, როდის და რა გარემოებით მოხდა ეს ამბავი, არავინ იცისო, მაშინ როდესაც მხოლოდ ისტორიას ენიხას გეგძლო დაეხატა ჩვენთვის სრული სურათი ქართველების ავ-კარგიანობისა ისტორიის.წინათ-დროსაო. ამით ათეყებს ავტორი ჩვენის ენის ისტორიას და ეს ისტორიაა, თუ

არა, თქვენვე გამოიცანით. ეს ისეთი ისტორიაა ენისა, როგორც ასტრონომიაა — კაცმა სთქვას: დღისით სინათლეა და ღამით ბნელიაო. აქ ის ღირსება მაინც არის, რომ ყურებ-დასაცმელი ტყუილი ცოტაა.

რაც აქ დააკლო ავტორმა, ის იქ შეასრულა, როცა ჩვენს მწიგნობრობაზე გადადის. არავინ იცისო, ამბობს ავტორი, როდის შემოიღეს ხუცური ანბანიო. სომხებს რომ დაუჯეროთ, — ქართული ხუცური ანბანი იმ მესროფმა შემოიღო, რომელმაც სომხური ანბანი შეადგინაო. სჯერა თითქმის ჩვენს ავტორს ეს ამბავი და ჯმატებს, არა გვგონია ქრისტიანობამდე ქართველებს ანბანი ჰქონოდათო. მართალია, ქართული მატრიანე და იმის ამჟღადნობა ბარათაშვილი და სხვა ისტორიკოსები ამტკიცებენ, ვითომც ქართული მხედრული ანბანი შემოღებული არის III საუკუნეში, ფარნავაზის დროსაო, მაგრამაო:

„Это утверждение не только идет в разрез с общим законом развития народов, но и со всем ходом развития Грузии“. (Сев. Вест. № 3, გვ. 49).

ებლავ დანახავთ — რა კარგად სცოდნია ჩვენს ავტორს ეს „общие законы развития народов“. ჯერ თითონ ავტორსა ვკითხოთ: რას ჰნიშნავს ეს მისი პრეზიზი с общими законами развития народов. აი რასაო:

„Грузинская гражданская азбука мхедрули звуковат, между тем, древнейший в мире памятник звукового азбучного письма (надпись на гробе царя Ашманатора, найденная близ Сидона) относится, как известно, лишь ко II в. до Р. Х., а следовательно, в III. в. до Р. Х. грузины не могли знать звукового азбучного письма“ (Сев. Вест., № 3, გვ. 49).

ანუ, მოკლედ ვსთქვათ, ქართველებს საიღამ ექნებოდათ ხმოვანი ანბანი, როცა ქრისტეს წინათ მეორე საუკუნემდე ქვეყანაზედ არაფისა ჰქონიაო. მთელმა ქვეყანამ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ხმოვანი ასოები ჯერ კიდევ ეგვიპტელთა ჰქონდათ, ამათგან გადავიდა ფინიკიაში და ფინიკიელებმა შეადგინეს მას მერზეთ სრული ხმოვანი ანბანი და მთელს ქვეყანას მოჰფინეს. ყველანი, ვისაც კი ამ საქმისა გაუგია რამ, ამბობენ, რომ ხმოვანი ანბანი ათასს წელიწადზე უფრო ადრე ქრისტეს წინათ შემოღებულაო. ზოგი ორი ათასს წელიწადზედ მეტსაც ჰფიქრობს ქრისტეს წინათ* და ათასზედ ნაკლებ-კი არავინ. შორს რათ მივდივართ, თითონ იმ აშმანაკორის საფლავზედ ზედწარწერილი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ზემოთ იხსენიებს, მეორე საუკუნეს-კი არა, მეოთხრამეტე საუკუნეს ეკუთვნის ქრისტეს წინათ. ეს ამბავი ჩვენს ავტორს ამოუწერია კორშის თხზულებიდან, მაგრამ თავისის „одним штрихом“ ვერ გაუგია სიტყვები კორშისა, რომელსაც ხშირად იმოწმებს ხოლმე ჩვენი ავტორი თავის წერილებში. აი კორში რას ამბობს:

„Древнейший из сохранившихся памятников азбучного письма относится к одиннадцатому веку до христианской эры... Это надпись на гробе царя Ашманатора, найденная близ Финикийского Сидона“ (Всеобщ. ист. лит., т. I, стр. 81).

ეხლა კიდევ ჩვენ ვეტყვით ავტორს მისსავე სიტყვებს, რომელიც ჩვენზედ იმან სთქვა „Новое Обозрение“-ს № 1847:

*) ტრაჩეესკი, ძველი ისტორია, გვერდი 18.

„ ... Увы, знать заглавие книги и уметь пользоваться ею — далеко не одно и то же“.

კაცს ვერ გაურჩევია თერთმეტი (ასოებით დაწერილი და არა ციფრებით) ორისაგან და სხვას-კი ასე გაბედულად უსაყვედურებს. ესთქვათ, არ იცოდა ავტორმა, რომ ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნის ამბავი არ არის და ეკუთვნის მეთერთმეტე საუკუნეს ქრისტეს წინათ, ესთქვათ—მისი უნარი „постичь историю и обнять ее одним штрихом“ იქამდე „დარდაკია“, რომ ზემო-მოყვანილი კორშის სიტყვებიც ვერ გაუგია,—ის კრიტიკული ნიჭი სადღა დაემალა, რომ ეფიქრა,—ამ ჰეროდოტეს რომ ვახსენებ ჩემს წერილებში, რა ანბანითა სწერდაო. ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნეს ქრ. წინათ შემოიღესო. მაშ, ჰეროდოტე, რომელიც 484 წელს იყო ქრისტეს წინათ, თუკი-დიდი (474 წ. ქრ. წინათ), სოფოკლი (490 წ. ქრისტეს წინათ), პინდარი (520 წ. ქრ. წინათ) ჰიეროგლიფებითა, იდეოგრამებითა და ლურსმულითა სწერდნენ?! სხვას ნულარავის დავასახელებთ, ესეც ეყოფა ჩვენს ავტორს ძილადაც და სიზმრადაც.

ეს გახლავთ მისი в разрез с общими законами развития народов.

კიდევ ვიტყვით: დალოცვილს, ესე კარგად სად უსწავლია ეს общие законы развития народов. აკი მოვახსენეთ, რაც ზევით დააკლო ავტორმა, აქ შეგვეისრულებს მეთქი. ამისთანა უებრო ტყუილისათვის უპრიანიც იყო, ცოტა შეესვენა.

წერილი მერვე

ჩვენ, რასაკვირველია, სახეში არა გეჭონია და არცა გვაქვს ან ჰო ვსთქვათ და ან არა მასზედ, თუ — როდის და ვისგან იყო შემოღებული ქართული ხოვანი (ფონე-ტური) ანბანი და ან რომელი ადრეა შემოღებული — ხუცური თუ მხედრული. ეს ჩვენზედ უკეთესად მცოდნეს დავანებოთ. ჩვენ მიეყვით ისევ მტყუანს ტყუილის კარამდინ.

საქმე ის არას, — ჩვენს ავტორს „Письма о Гречини“ სას გაუფონია, ალია მომკვდარაო და არ იცის. კი, რომელი ალია. ალალ ბედად ყური სადღაც მოუკრავს, რომ ეხლანდელს დროში ერთად-ერთი სახსარი, ერთად-ერთი გზა გამოძიებისა და მართლის კვლევისა კრიტიკაა, და ვერ დაუსწავლია, ვერ შეუთვისებია-კი, ეს კრიტიკა რა ხილია. ამ ბატონს ჰგონია, ვითომც კრიტიკა მართო აშას კვრაა, ანუ სალდათური „ატკაზი“. ბაღლური, ანუ უკეთ ვსთქვათ, ქუჩური კრიტიკა ხომ იმაში მდგომარეობს, რომ წუნი დასდო იმასაც-კი, რაც დასაწუნარი არ არის და საცა „ჰოა“ სათქმელი, იქაც „არა“ სთქვა, და ამისათვის თუნდ ლოდიკა გაიწიროს, თუნდ ჭეშმარიტება გაითელოს, თუნდ მართლმსჯელობა გაილაზოს, ბევრს არაფერს დაგიდევს. ეს არის იგი ქუჩური კრიტიკა, რომელსაც დღეს ჩვენში დიდძალი ტაშის მკერელი ჰყავს ჩვენს ბულვარზედ. ხოლო არის სხვა კრიტიკა, რომელსაც მეცნიერული კრიტიკა ჰქვია. იგი „ჰოს“ სათქმელსაც და „არას“

სათქმელსაც ერთნაირის სიფრთხილით, ერთნაირის აწონ-
დაწონვით ეპყრობა. იგი იმითია ღირსეული, რომ „ჰოს“
საბუთსაც ისეთისავე გულმოდგინებით იძიებს, როგორც
„არას“ საბუთსა, რადგანაც სახეში მარტომართალი აქვს
და სხვა არა-რა. ამისთანა კრიტიკა მართლმოყვარე გამო-
ძიებელია და მართლგამკითხავი სასწორი: თუნდ რომ „ჰოს“
გზით შეუდგეს თავის საქმეს, თუნდ „არას“ გზით, ორმა-
ვე გზამ მართალთან უნდა მიიყვანოს. ამიტომაც კრიტიკა
ერთს გზასაცა ჰხმარობს და მეორესაც, იმისდა მიხედვით,
თუ—რა საქმეში რომელი უფრო უტყუარად და ადვილად
აპოვნინებს მართალს.

როგორც ეტყობა, ამ უკანასკნელის მხრით ჩვენი
ავტორი არ იცნობს კრიტიკასა და ამიტომაც თითქო
უფიქრნია, თუ ყველაფერზედ აშა არა ვკარ, ყველაფერს
წუნი არ დავსდე, კარგიც ცუდად არ ვაქციე, ტყუილს
„არას“ მართალი „ჰოს“ არ გაგებათილებინე, ან ტყუილს
„ჰოს“—მართალი „არა“, კრიტიკოსად არვინ ჩამთვლი-
სო. სხვა გზით არ აიხსნება იგი უცნაური ქცევა ავტო-
რისა, რომლის გამო იძულებულ ვართ ეხლა საუბარი
ჩამოვაგდოთ.

ჩვენს ავტორს თითქო გულში ეკლად სცემია, რომ
უსლარმა--ამ ყველასაგან ცნობილმა და პატივცემულმა
მეცნიერმა—ჩვენი ქართული ანბანი მოიწონა და სთქვა,
ამისთანა სრული და სავსე ანბანი არავისა აქვს ქვეყა-
ნაზედაო. თითონ ჩვენს ავტორს მოჰყავს ეს აზრი უსლა-
რისა *.

აბა, ბალღური კრიტიკა როგორ შეიშენევდა ამ
ქებას, რაღა კრიტიკაა, თუ აქებ, თუნდ მართლა საქმე-
ბუ

*) Св. Бест., № 3, გვ. 50.

რიც რამ იყოს!.. როგორ თუ გაჰბედა ვინმე და ქართველს რამ უქოვო, — თითქო ატკეცილა ამაზედ ავტორი, მოსულა გულზედ და გვეუბნება, — აბა, სწორედ იგ ანბანის საესეობა და სისრულე ამტკიცებსო, რომ ქართულს ენას მაკდენი არა წარუმატნია-რა და არ განვითარებულაო.

თუ ენის წარმატებას რაიმე დამოკიდებულება აქვს ანბანის მეტ ნაკლებობაზედ, — რა თქმა უნდა — საესეობა და სისრულე ანბანისა უეჭველი ნიშანი უნდა იყოს ენის წარმატებისა და განვითარებისა. თუმცა ესეთი დამოკიდებულება ყნულზე დაწერილი თავსასუქია ჩვენის ავტორისა, მაგრამ ცოტას ხანს დავუჯეროთ ეს ამბავი და ერთი ენაზოთ, ჩვენს საქებურ ანბანისაგან რა უცნაურს საწუნარს გამოატყვერენს. მართალიაო, ამბობს ჩვენი ავტორი, უსლარი უქებს ქართულს ანბანს სისრულესა და საესეობასა, მაგრამაო -

„Это обстоятельство еще более подтверждает (?) наше мнение (!!!), высказанное в предыдущих письмах относительно заметно выраженной медленности развития грузинского языка. Если бы он развивался полнее и быстрее, в нем непременно (?) появились-бы, как это мы видим в других языках, некоторые новые особенности, хотя-бы, напр. сложные гласные“.

(Сев. Вест., № 3, გვ. 50).

ამასა ჰქვიან გამგელებული მადა ბალაურის კრიტიკისა. ჩვენს ავტორს არა სცოდნია, რომ ყველა ენას თავისი საკუთარი ანბანი იმიტომა აქვს, რომ თავისი სიტყვები წერით გამოათქმევინოს ასოებს. ვინ არ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ანბანი საზოგადოდ მარტო იმ ხმების კრებულთა, რომელთაც ენა საჭიროებს თავის სიტყვების გამოსათქმელად და რომელნიც აღინიშნებიან,

გამოიხატებიან ასოებით. ანბანი წარმომადგენელია მართო იმ ხმებისა, რომელნიც ენაში არსებობენ. ანბანის ავკარგეანობა იმაზეა დამოკიდებული, თუ რამოდენის სავსეობითა და სისრულით ჰშველის ენას—მისი სიტყვები განგებ შემოღებულ ნიშნებით, ესე იგი ასოებით, გამო-სთქვას წერითა.

უსლარს, რასაკვირველია, ჩვენს ავტორზედ უკეთ სცოდნია ეს ერთად-ერთი ღირსება ანბანისა და ამიტო-მაც, რაკი ჩაჰკვირვებია ჩვენს ანბანს, დაუნახავს, რომ არ არის არც ერთი იმისთანა ასო, რომ რა ხმის ნიშანიც არის, ის არ გამოითქმებოდეს; არ არის ქართულში არც ერთი იმისთანა სიტყვა, რომ ზედმიწევნით, უმეტ-ნაკლო-ბით გამოსათქმელად შესაუფრი ასო არა ჰქონდესო. ამიტო-მაც მართლწერა ქართულისა ისე გაადვილებულია, ისე გან-მარტივებული, რომ სხვა ეგეთი ანბან-სრული ენა ქვეყა-ნაზედ არ მეგულებაო. სავსეობა და სისრულე ანბანისაც ამაშია და სხვა არარაში. სხვა რაღა უნდა მოეთხოვე-ბოდეს ენას, ანუ ენის პატრონს ერს, როცა თავის სიტყ-ვების დასაწერად თავის ანბანსა ჰქმნის?

არაო,—გვეუბნება ჩვენი ავ-გუნებიანი ავტორი,—რა-ტომ „რთული ხმოვანი“ ასოები არა გაქეთო. გაგონილა! თუ ენას არ ესაჭიროება, რად უნდა ტყუილ-უბრალოდ ის რაღაც „რთული ხმოვანებია“! სხვა ენის სიტყვების დასაწერად და გამოსათქმელად თუ? თუ ესეა, ეს რა თავში საცემია ქართულის ენისათვის, რომელსაც იმდენი და ისეთი ხმოვანი ასოები აქვს ანბანში, რამდენიც და რო-გორიც საჭიროა მისთვის. თუნდ ესეც არ იყოს, რა სა-ბუთია ენის წარმატებულობისა და განვითარებისა რთუ-ლი ხმოვანები? ან რა არის ეგ რთული ხმოვანები? ამის-თანა ტერმინი ჩვენ არსად შეგვხვედრია. მეცნიერებაში

ხმარობენ ამისათვის სულ სხვა ტერმინს, სახელდობრ, ორკეცი, ანუ ორმარცვლოვანი * ხმოვანო. თუ ორკეცი, ორმარცვლოვანი ხმოვანი ნიშანია ენის წარმატებულობისა და განვითარებულობისა, მაშ ესტონური ენა ძალიან განვითარებული და წარმატებული უნდა იყოს, რადგანაც ცხრა ხმოვან ასოთა შორის ბევრი ორკეცი ხმოვანია აქვს **. ამაზედ ლუფრო უკეთეს მაგალითს წარმოგვიდგენს ჰოტენტოტების ენა, რომელსაც თორმეტი ორკეცი ხმოვანი აქვს ***. მაშ, ჩვენის ავტორის თეორიით, ჰოტენტოტების ენა დიდად წარმატებული და განვითარებული ენა უნდა იყოს, რადგანაც იმოდენა ორკეც ხმოვანს არა ევროპიული ენა ვერ წარმოგვიდგენს. თუნდ ეგეც არ იყოს, არის ბევრი იმისთანა ენა, რომელსაც ძველად ორკეცი ხმოვანები ჰქონია და, რაოდენადაც წარმატებაში შესულა, იმოდენად ცდილა ორკეცი ხმოვანი ერთხმოვანად გადაექცია. მაგალითებრ, კლასიკური ლათინური ენა, რომელიც ყოველთა უწინარეს იმიტი განესხვავება ძველს ლათინურს, რომ ორკეცი ხმოვანები ერთხმოვანებად გადაიქცია: თითქმის ყველა ორკეცი ხმოვანი, „au“-ს გარდა, ერთს გრძელ ხმოვანებად შეიცვალა ****. ჩვენის ავტორის ტყუილი თეორია რომ დავიჯეროთ, გამოვა,—ვითომც კლასიკური ლათინური ნაკლებ წარმატებული და განვითარებული იყოს ძველს ლათინურზე, რადგანაც ის ორკეცი ხმოვანებიც გაიუქმა, რაც ძველს ენაში იყო, და არამც თუ მოიმატა რამ ახალი.

*) Двусложные.

**) ოველაკ, ლინგვისტიკა, გვ. 93.

***) ოველაკ, ლინგვისტიკა, გვ. 48.

****) ოველაკ, ლინგვისტიკა, გვ. 227.

გაგონილა!.. გაგონილა ასეთი ლაგამ-წამოყრილობა
ლაპარაკი სამეცნიერო საგნებზედ!.. საკვირველია, საიდან
იგონებს ამისთანა უცნაურს საბუთებს ეს მართლა და
უცნაური და რაღაც ჯადოთი შელოცვილი ავტორი. აქ
რა არის, თუ არ ბალღური დაჟინება, რომ კრიტიკა
მარტო მაშინ არის კრიტიკა, როცა სწუნობ რასმე, თუნდ
საწუნარიც არ იყოს. ან რაზედ შეჰშურდა, რომ საწყალ
ქართველებს ეს ერთი რამ მაინც უქესევროპიელებმა, და
ეს ერთად-ერთი მაღლი მატლად რაზედ გადაგვიქცია!
ასე იცის განგებ აკვიატებულმა აზრმა, უეცობაზედ
შემჯდარმა: გინდა თუ არა, ჰსურს გადალახოს ყოველივე
ქართული და ამისათვის კარგსაც ცხვირში ძმრად გვა-
დენს, მერე ისე, რომ ტყუილს ყველგან კუდი გარედგან
ჰრჩება. ესეც კია: ჩვენი მართლა-და მოსაწონი ანბანი
რომ ექო, რას ეტყოდა ავტორს ჩვენი აკადემია ბულგა-
რისა, — ეგ რაღა „отрицание“ და კრიტიკააო, თუკი
ქება და მოწონება წამოგცდებოდაო.

ეხლა დროა ვიკითხოთ, — რა დამოკიდებულება აქვს
ენის წარმატებას ანბანის მეტ-ნაკლებობაზედ. სლავია-
ნური ენა კირილესა და მეთოდეს დროს განა უფრო გან-
ვითარებული იყო და წარმატებული, რომ მაშინაც ჰქონ-
და „რთული ხმოვანები“, როგორც მაგალითებრ — „ж“,
„ю“, რომელთაც ჩვენ „რთულს“ ვეძახით, ანუ უკეთ
ვსთქვათ, ორ-ხმოვანებს, რადგანაც სხვა ხმის მოუშვე-
ლებლად ვერ გამოითქმებიან. ინგლისური ანბანი დღესაც
სხვა ანბანზედ უფრო ნაკლულია, უფრო უკან ჩამორჩო-
მილი. ინგლისელნი ერთსა სწერენ და სულ სხვას ამოი-
კითხვენ ხოლმე. იქ სიტყვა წერით ერთია, წაკითხვით
სხვა, და ხშირად ისეც არის, რომ სამი სხვადასხვა ნაი-
რად დაწერილი და სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვა

ერთნაირად გამოითქმის, ასე რომ მნიშვნელობას მაშინ გაიგებთ, როცა დაწერილსა ჰნახავთ. მაგალითებზე, write=წერა, right=უფლება (право), rite=წესი (обряд). ამ სამსავე სიტყვას ერთნაირად ჰკითხულობენ ინგლისელნი და გამოითქმის როგორც „რაიტ“, სხვადასხვა-ნაირად კი იწერება და სხვადასხვა მნიშვნელობისაა. ტყელორი ამ ამბავს დიდ ნაკლად უთვლის ინგლისურს ანბანს, მაგრამ განა ამითი ითქმის, რომ ინგლისური ენა განუვითარებელია? ჩვენ მოვიყვანეთ ორი მაგალითი, რომ ანბანის მეტ-ნაკლებობა არაფრად შეეხება ენის წარმატებას არც მაშინ, როცა „რთული“ ხმოვანებია ანბანში, არც მაშინ, როცა ანბანი ნაკლულია. მაშასადამე, ენის წარმატებას თან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არაერთარი დამოკიდებულება არ უნდა ჰქონდეს. ესე რომ არ იყო, მაშ როცა ჰოტენტოტები იქამდე წარიმატებენ, რომ თავის ანბანს იქონიებენ და იმ ანბანში თორმეტს ორკეცს, ანუ ორ-მარცვლოვანს ხმოვანს ჩამოარიგებენ, მათი ენა ერთბამად წარმატებული და განვითარებული გამოვა ქვეყნის მოედანზედ. ჰოტენტოტების ანბანის შექმნა ხომ დღესაც შესაძლებელია, ნამეტნავად თუ ევროპიელებმა მოიწადინეს. მაშ ჰოტენტოტების ენა შესაძლოა დღესვე მეტად წარმატებულ ენათა შორის ჩაითვალოს, თუ ჩვენის ავტორის ტყუილმა თეორიამ იპრიანა. აკი ვამბობთ, აშკარაა, რომ ენის წარმატებასთან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არავითარი კავშირი არა აქვს. თუ ესეა, მაშ ავტორის ნათქვამი ჩვენის ანბანის სისრულის გამო: „это обстоятельство еще более подтверждает наше мнение“ ასე უნდა შეიცვალოს: это обстоятельство всего менее подтверждает... და სხვანი.

ან რას აუხირნია და ყურებს გვიჭედავს იმითი, რომ ქართული ენა მძიმედ, დაგვიანებით ვიდოდა წარმატების გზაზედაო. ან რათა ჰგონია, რომ არის ქვეყანაზედ რომელიმე ენა, რომ ჰენებით ევლოს. ყველასაგან ცნობილია, რომ ბევრი ათი-ათასი წელიწადი გავიდა, ვიდრე ადამიანი ენას შეჰქმნიდა სამეტყვოდ. ეს შემოქმედობითი ძალი მეტყველებისა უფრო ნაკლებად სწარმოებს მას შემდეგ, რაკი ისტორიულ ხანამდე მოაღწია ადამიანმა. ტეილორი ამბობს, რომ ამას შემდეგ ამ ძალმა ახალი თითქმის აღარა შესძინა-რა ენასაო. ამისი მიზეზი ის არისო, რომ ადამიანის საჭიროებას ჰყოფნიდა იგი სიტყვები, რაც მამა-პაპათაგან ესწავლათო, და, თუ ახალი აზრი რამ გამოებატებოდა გონებაში, ისევე ძველს სიტყვებს გადააკეთებდა ხოლმე ასე თუ ისე ამ ახლის გამოსამეტყველადო. თუ ესე იყო მაშინ, როცა ენა ნაკლებ მდიდარი იყო სიტყვებით, უფრო ასე უნდა იყოს ეხლა, როცა უკვე ამ მხრით გამდიდრებულია.

გგონებთ, თვალსაჩინოდ და სწრაფად უნდა იცვლებოდეს მარტო ჯერ არ-დადუღებული, არ-დასრულებული, არ-დამთავრებული ენა, როგორც ყველაფერი, რაც-კი ორგანებურ ზრდას ექვემდებარება. ბავში უფრო სწრაფად იცვლება, ვიდრე დავაჟკაცებული ადამიანი, ხოლო იგი ენები, რომელთაც უკვე მიუღწევიათ იქამდე, რომ თავისი ლიტერატურა აქვთ, თავისი მწიგნობრობა, უფრო ძლიერ უნდა ეურჩებოდნენ ცვლილებას, ესე იგი ახლის რისამე შემოსევას, რადგანაც ლიტერატურა, მწიგნობრობა, ანუ, როგორც ტეილორი ამბობს, სკოლის მასწავლებელი და სტამბა ძლიერ ინახვენ სიტყვებს და ერთხელ და ერთხელ დადგენილ ფორმებს. ველურთა ენა უფრო უღონო უნდა იყოს ამ შემთხვევაში. იგი

უფრო ადვილად მოძრავია, რადგანაც ყოველ ცალკე თაობის ხელთ არის. მას მარტო საყოველღეო ლაპარაკი ინახავს და მარტო იგი შერჩება ხოლმე, რაც განუწყვეტელივ ხმარებაშია *. ამისთანა ყოფაში ენა მარტო ყურის ანაბარად არის დაგდებული. ხან ვერც მთქმელი იტყვის სიტყვას რიგიანად, ხან ვერც მსმენელი დაიხსომებს გაგონილს უცვლელად და ამიტომაც სიტყვა გადიცვლება ხოლმე ზოგჯერ იმდენადაც, რომ ვერც-კი აღადგენს კაცი მის პირველყოფილ სახეს. ეს მიზეზია, რომ მდაბიო ხალხი, ესე იგი უწიგნო, რომელიც სიტყვებს მარტო ყურით ჰტყობულობს და ყურით იხსომებს, ხშირად გადასცვლის ხოლმე სიტყვას და აფუჭებს. მაგალითები: Квартира=хватера=ფატერა, свобода=სლანდა, жизнь=жисть, ბედნიერი=ბედრიანი, მეფე=ნეფე, ნიშანი=ლიშანი და სხვანი.

მინამ ლიტერატურა, მწიგნობრობა, გაძლიერებული და მოფენილი არ არის, ენის ცვლილებას კიდევ გზა აქვს, დიდი თუ პატარა, მერე-კი მუხლი თანდათან ეხუთება და სვლა უმძიმდება, და ამიტომაც ადვილად დასაჯერებელია, რომ უკანასკნელ შემთხვევაში ერთხელ დადგენილი სიტყვები და ფორმები უფრო გამძლეობენ, უფრო უცვლელობას ექვემდებარებიან, ვიდრე ცვლილებასა. თუ ესეა, მაშინ ავტორის სიტყვები, რომ თუ ქართულს ენას სრული და სწრაფი წარმატება ჰქონებოდა, ახალს განსაკუთრებულს რასმე თვისებას შეიძენდაო, არას-გზით ჰკეაში მოსასვლელი არ არის და უგულო ნაჭუჭია. აქი წინათ მოვიყვანეთ აზრი ტეილორისა, რომ ეხლა ენები საზოგადოდ იმ მდგომარეობაში არიან, რომ შემოქმედობითს

*) კარიერი.

ძალს ადამიანისას ძალიან ცოტა-ღა შეუძლიან ახალის რისამე გაჩენისათვის. ან რა არის ის ახალი განსაკუთრებული თვისება, რომლის არ-შემოღებას წუნადა სდებს ჩვენს ენასა ჩვენი ახირებული ავტორი? თუნდა ორმარცვლოვანი ხმოვანებო, გვეუბნება ავტორი. ჩვენა ვნახეთ, რომ ორმარცვლოვან ხმოვანების ქონა არამც თუ ენის წარმატებულობას მოასწავებს, არამედ რაღაც ლინგვისტიკურს ბურანს, რომელიც ჩვენს ავტორს თავს დასხმია.

ახალისა არ ვიცი და რომ ჩვენს ენას ბევრი ისეთი განსაკუთრებული თვისება აქვს, რომელსაც ბევრი სხვა, უფრო წარმატებულად მიჩნეული ენები შეჰნატრებენ,—ამას ეჭვი არ უნდა. ჩვენ მოვიყვანთ ორიოდე ამის მაგალითს, მით უფრო, რომ ეხლა სიტყვად მოიტანა და—ვინ იცის—მერე შეგვხვდება-ღა დრო ამის თქმისა, თუ არა.

შრადერი ამბობს, რომ ინდო-გერმანული ენები ყველაფერში არ წარმოადგენენ იდეალს სისრულისასაო. მე მოვიყვანო ერთს დიდად საყურადღებო მაგალითს, რომელიც დაგვანახებს, რომ ინდო-გერმანული ფორმა მეტყველებისა სხვაზედ უარესია და ნაკლულოვანო. რა მაგალითია ის მაგალითი, რომელიც ასე უსრულადა ჰქმნის ინდო-გერმანულს ენებს და თავის წარმატებულობით სჯობნის? გული გაუსკდება ჩვენს ავტორს, როცა ამის ჰასუსხს ვეტყვით. აი რა: ინდო-გერმანულს ენებს მრავლობითის რიცხვის აღსანიშნავად აქვთ ბრუნვა განსხვავებული მხოლოობითის ბრუნვისაგანო, მაშინ—როდესაც ლოლიკა ითხოვს მრავლობითსა და მხოლოობითს ერთი და იგივე დაბოლოება ჰქონდესო. არიანო ამ მხრით უფრო სრული ენები, რომელთაც მრავლობითის მაჩვენებელ სუფიქსს ჩაერთვის ხოლმე მხოლოობითის დაბოლოება და-

საბრუნებლად. თურმე ნუ იტყვით, ჩვენი ენაც ამ შრადერისაგან მოწონებულ ენათა შორის მოქცეულია. ერთგვარს მრავლობითს ჩვენს ენაში აქვს სუფიქსად „ები“ და ამ სუფიქსით ჩვენი მრავლობითი ისე იბრუნება, როგორც მხოლოდობითი, მაგალითებრ: კაც-ები, კაც-ებისა, კაც-ებსა, კაც-ებმა, კაც-ებითა და სხვანი. ამ სახით, ჩვენს ენაში სუფიქსი სიტყვასა და ფლექსიას შუა მოექცევა ხოლმე, შრადერის სიტყვისამებრ, და იბრუნება როგორც მხოლოდობითი. ეს ენის ღირსებად მიაჩნია შრადერს *.

მეორე განსაკუთრებული თვისება ჩვენი ენისა, რომელიც, ჩვენი ფიქრით, ენის წარმატებულობის მომასწავებელია, ჩვენი ზმნებია და ნამეტნავად მისი მართლად და გასაკვირველი ფორმები. ამ მრავალ-გვარ ფორმების წყალობით, მარტო ერთის ზმნით, სხვა სიტყვის ნაწილების დაუხმარებლად, გამოითქმის პიროვანებაც მოქმედისა, მიმართულებაც მოქმედებისა, სხვით-გარდასხვითობაც. მაგალითებრ, „ვაკეთებინებ“, და ბევრი სხვა გარემოება მოქმედებისა თუ მდგომარეობისა, არა გვეჩინია სხვა ბევრმა ენამ გამოსთქვას ერთის ზმნით, სხვა სიტყვის დაუხმარებლად, თუნდ, მაგალითებრ, ეს ქართული: „წავალებინებ, წამოვალებინებ, გადააზომინა, გადმოაზომინა“ და მებრვე სხვა. რომ ჩვენმა ავტორმა ესეთი სამარჯვო მიხვრა-მოხვრა ჩვენი ზმნებისა წუნად არ დასდოს ვჩვენს ენას, როგორც სისრულე ანბანის ენის წარუმატებლობის საბუთად გაგვიხადა, ჩვენ ვიმოწმებთ იმისთანა ავტორიტეტებს, რომელნიც, თუ ჩვენი ავტორის თანასწორნი არ არიან, ბევრში არ ჩამოუვარდებიან. აი რას ამბობს კარიერი:

*) შრადერი, შედარებითი ენათა-ცოდნა, გვ. 172.

„Большим шагом и новой ступенью словоразвития было... то, что человек начал различать предметы от их действия и страдания... Глагол знаменует деятельность вещей, которою они собственно и производят на нас впечатление... Но чтобы речь была образом настоящего мира (который состоит в движении и взаимодействии вещей), действие и страдание должны выражаться в ней движением“.

თითონ დიდი და სახელოვანი ჰუმბოლტიც ზმნების თაობაზედ ამ აზრისაა. იგი ამბობს:

„Все остальные части речи представляют как-бы мертвый, ждущий живой связи, материал, один глагол—средоточие жизни, всюду ее разливающее. Мысль, если можно так чувственно выразиться, покидает, благодаря глаголу, внутреннее свое жилище и прямо переходит в действительность“.

ამის შემდეგ აღარაფერი განმარტება უნდა იმას, თუ რა დიდი ღირსება უნდა იყოს ენისა, როცა მრავალფეროვნება ზმნების ფორმებისა შესაძლოდა ჰხდის მოქმედებასა და მდგომარეობას საგნისას ბევრ-გვარი გარემოება გამოუთქვას სხვა სიტყვების დაუხმარებლად. არ ვიცით, სხვა რას იტყვის და ჩვენ-კი გვჯერა, რომ მრავალფერად მიმოხვრა და, მაშასადამე, მრავალ შემთხვევაში გამოყენება იმ სიტყვისა, რომელიც სული და გულია მეტყველებისა, სიმდიდრეს ენისას უნდა მოასწავებდეს. ზმნების ფორმების სიუხვით ბევრი სხვა ენა წინ ვერ წაუვა ჩვენს ენას. თუ, კარიერისა და ჰუმბოლტისა არ იყოს, მეტყველების ღონე და ძლიერება ზმნა არის, მაშ, ქართული ენა ზედგამოჭრილი ყოფილა ამ ნათქვამზედ, იმიტომ რომ ქართველი უფრო ზმნებით ლაპარაკობს, ზმნებით ჰმეტყვე-

ლობს, ვიდრე სხვა სიტყვის ნაწილებით. მაგალითად მოვიყვანო რუსთაველს, რომლის ფრაზეოლოგია გასაოცარს სიუხვეს ზმნების ხმარებისას წარმოგვიდგენს. დიდ ღირსებად ვუთვლით რუსთაველს, რომ ამ დედა-ძარღვს ჩვენის მეტყველებისას ასეთი განიერი გზა და ავალამის-ცა და თითქმის არც ერთხელ არ უმტყუნა.

ერთს მართლა-და განსაკუთრებულს თვისებას ჩვენის ენისას კიდევ მოვიხსენებთ, სხვათა შორის, და მით გავათავებთ. ეს განსაკუთრებული თვისება იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვენს ენაში არ არის არც ერთი სიტყვის ნაწილი, რომ როგორც სახელი-არსებითი არ იბრუნებოდეს, თუნდ ზმნის-ზედა აიღეთ, თუნდ თანდებული, თუნდ ზედშესრული, თუნდ ნაცვალსახელი და თუნდ თითონ ზმნაც, როცა უღვლილების ფორმაშია. მაგალითებრ, „შენის ხვალი-სა (ზმნის-ზედა) მე არა ვიცი რა, ან შენმა გუშინ-მა (ზმნის-ზედა) ყური გამომიჭედა; შენის შინა-თი (თანდებული) თავი მობეზრებული მაქვს, ან შენს შინა-ს ვინ გაუძღოს; ერთი მაქვს სჯობს ათას მქონდა-ს (ზმნა); შენს მე-ს (ნაცვალსახელი) მე ვერსად წაუველ; შენმა ახ-მა და უხ მა (შორისდებული) ჩემს ვაი-სა და ვიშ-სა აჯობა“ და სხვანი.

ეს კიდევ არაფერია. ჩვენს ენას არ ეხამუშება, არ ეუცხოება თუნდ მთელი ფრაზა დააბრუნოს, როგორც ცალკე სიტყვა. მაგალითებრ, „სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა სიკვდილი სახელოვანი-ს მაგიერ რუსთაველი უკეთესს ვერას იტყოდა“; ან „რასაცა გაცემ შენია, რაც არა დაკარგულია-მ მთელს ქვეყანას მოჰფინა რუსთაველის სახელი“; ან „რასაცა გაცემ შენია, რაც არა დაკარგულია-ს არა შეედრება რა“. მართალია, იშვიათი შემთხვევაა, როცა კაცს დასჭირდება ამისთანებში ესეთი

ფორმა მოიშველიოს, მაგრამ, თუ მოიშველია, ჩვენის ენის წინააღმდეგი არ იქნება, მით უფრო, რომ თითონ ამ-რიგად მიმოხრილი აზრიც ადვილად გასაგებია. ჩვენ არა გვგონია, რომ ენას წარუმატებლობაში ჩამოერთვას, როცა სხვა სიტყვების ჩაუმატებლად და აუქრელებლად, მართო ერთის ფლექსიის შემწეობით, ამისთანა სახსარს იძლევა აზრის მიმოხვრისა და განცხადებისათვის.

ყოველს ამას ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა და ჩვენ, რასაკვირველია, ვერც დავემდურებით. განგებ აკვიატებულს აზრს ბევრი ბამბა აქვს ყურების დასაცობლად. ჩვენის ფიქრით-კი, როცა კაცი ენის თვისებაზედ ჰლავარაკობს, ამისთანაებს ყურს ვერ მოარიდებს, თუ განგებ თითით ყური არ დაიცო. სხვა რომ არა იყოს რა, თუ ყოველივე ეს საბუთი არ არის ენის წარმატებულობისა, ენის განსაკუთრებული თვისება ხომ არის. ამ მხრით მაინც მიექცია ჩვენს ავტორს თავისი ბედნიერი თვალი, თუ მართლა ქართულის ენის გამო რისამე თქმა სდომებია, თორემ ქართული ენა ფლექსიური ენააო, ესე იგი ბრუნვა და უღვლილება აქვსო, ეგ ხომ იმასა ჰგავს, რომ კაცმა სთქვას, კაცს ორი ფეხი აბიაო და ეგონოს, ახალს ამბავს ვამბობო. ან რის მაქნისია ავტორის ზღაპრები ორმარცვლოვან, თუ ორკეც ხმოვანების თაობაზედ? ვინ უნდა მოეტყუებინა ამით? ან რა სათქმელია, მაგალითებრ, რომ ვითომც „ჟ“ რალაც გრძელი ხმოვანია, ორხმოვანთაგან წარმომავალი *. ეს ასო გრძელი ხმოვანი-კი არა, სულაც ცალკე ხმოვანიც არ არის, რადგანაც სხვა ხმის მოუშველელად ვერც-კი იხმარება. ამიტომაც მაგ „ჟ“-ს უიმისოდ თითქმის არსადა ვხედავთ, რომ გვერდთ არ მოისვას ან „ხმოვანი“ „ც“ ან „ა“. ეგ რალაც ნახევარ-ხმაა, რომე-

*) Серб. Вест., № 3, გვ. 50.

ლიც ყურს ესმის, როგორც რამ საშუაო ხმა „ვ“ და „უ“-ის ზორის. აბა, ეს რომ ვერ გაუგია და ეს ამისთანა დაუხლართველი ამბავი ვერ გამოურკვევია, სხვა რაღა უნდა მოეკითხებოდეს ჩვენს ავტორს, რომელსაც რაღაც ჯადოობა სცოდნია, არამც თუ მოკლე გასჭიმოს და გააგრძელოს, როგორც „ჟ“, არამედ არარაისგან რაიმეც შეჰქმნას, როგორც დღევანდელი ხაზარული ენა.

ერთგან ჩვენი ავტორი ამბობს, რომ მარტო ერთს ისტორიას ენისას შეეძლო აღედგინა ჩვენთა თვალთა წინ სრული სურათი ისტორიის წინათ-დროინდელ ქართველებისაო *. დალოცვილს ის კი დავიწყებია, რომ თითონ ენაა იგი სარკე, გადმომცემელი ცოტად თუ ბევრად მაგნიარ სურათისა. ჩვენს ავტორს რომ მაგ სარკეში ჩახედვის და ნახვის უნარი რამ ჰქონოდა და ერთი ბეწვა გაგება, სხვა გზით დააკვირდებოდა ჩვენს ენას და სულ სხვა ამბავს გამოჰკითხავდა და არ შეაჩერდებოდა „ჟ“-ის გაზანდრის ადლით გაზომვას. განა ამისთანა სიტყვები, რომელიც ჩვენს ენას დღევანდლამდე შერჩენია, არაფრის მთხრობელნი არიან, მაგალითებრ: „წყალობა, მიწყალე, შემიწყალე, მოწყალეობა“. აქ ყველგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწმე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყლობა“ ნატვრისა და ვედრების საგნად გახდომია. ტიგროსისა და ევფრატის დაღმა აღარ ვიტყვით, მარტო არმენია ავიღოთ, საცა წინათ ბინადრებულა ქართველი და საცა დღესაც „წყლობა“ მართლა დიდი ღვთის წყალობაა, იმიტომ რომ მიწა მდიდარია, ხოლო უწყლოდ-კი არა მოჰყავს-რა. ან სიტყვა „მიცვა-

*) Сев. Вест., № 2, гл. 59.

ლება“, „მიცვალებული“, რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს ჰნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გაარარებებს, არამედ „გარდაცვლას“, სხვა სახედ გადასვლას. ნუთუ ამაში გონების ხელმოსაჭიდებელი არა არის რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ, თუ როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია. ან ქალის „გათხოვება“, „მითხოვება“ განა არას გვეუბნება, რომ უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში „თხოვებას“ რაღაც ადგილი სჭერია. განა ეს სიტყვა არ ასურათებს პირველყოფილ ქართველს ცოლქმრობის შესახებ. ბევრს ამისთანა მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩვენი ენა, თუ რომ ბრმა კაცი და, ჩვენს ავტორსავით, ყოვლად უვიცი არ შეხვდა, ან განგებ ყურებში ბამბის დამცმელი. ლებოკმა ამისთანაებზე მთელი მოწმობა ააგო პირველყოფილ კულტურისა და ისტორიულ წინათდროინდელ წყვდიადისაგან სინათლეზედ გამოიტანა ზნე, ჩვეულება, საზოგადოებური თუ ოჯახებური წყობილება, გონიერების მეტ-ნაკლებობა და ერთობ მსოფლმხედველობა პირველყოფილ ადამიანისა.

კიდევ ვიტყვით,—ყოველ ამაებს ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა. ვინ იცის, იქნება იმიტომაც, რომ ეს ამისთანა ამბები, ცოტად თუ ბევრად, მოასწავებენ ერის თვითმოქმედების ძალღონეს, იმიტომ რომ სხვაზედ განსხვავებულის რისამე შექმნას—თვითმოქმედება და თვითმოქმედების უნარი უნდა, სულ ერთია, ზნე-ჩვეულებას აიღებთ ამ შემთხვევაში, ოჯახებურ და საზოგადოებურ წყობილებას, სარწმუნოებას, ენას, თუ სხვას რასმე. ჩვენი ავტორი რომ ამ მხრით ჩაჰკვირვებოდა საქმეს საზოგადოდ და საკუთრივ ქართულს ენას, ვაი თუ ქართველების თვითმოქმედების საბუთს ზედ წასწყდომოდა და ეს ხომ ის

იქნებოდა, რომ თავგემა თხარა, თხარა და კატა გამოთხარაო. თვითმოქმედებით შექმნა რისამე—ქებაა, და ქართველის ქებას აბა პირილამ როგორ ამოუშვებს ბულვარის კრიტიკოსი. კიდევ ვიტყვით,—ეგ რაღა კრიტიკა იქნება, რაღა „от-рицание“!.. იქნება ყოველ ამან დაახუჭვინა თვალი ჩვენს ავტორს. საკვირველიც არ არის:

კარგი რამ სჭირდეს, გვიკვირდეს, ავი რა საკვირველია.

წერილი მეცხრე

ჩვენ ვშიშობთ, რომ რაც წინა წერილში ვთქვით ქართულის ენის შესახებ, ის იმაში არ ჩამოგვართევან, ვითომც ჩვენ ჩვენის ენის ნაკულუღევანების დანახვა არ გვინდოდეს და სრული გვეგონოს. ჩვენი ენა, მართალია, წარუმატებელია, ჩვენის ფიქრით, და განუვითარებელი, ხოლო იმ მხრით კი, რომ ჯერ მომზადებული არ არის დღევანდელს აზრს კაცობრიობისას საზოგადოდ და თუნდ ჩვენებურ ინტელიგენციისასაც აღებ-მიცემობა გაუწიოს გაუჭირებლად და საკმაო განცხადებით. დღეს ჩვენი ენა იმ ხანაშია, რომ ამ მხრით შეიძინოს რამ და წარიმატოს. ამისათვის ქართულს ენას მასალა საკმაო აქვს და მხოლოდ სიმარჯვე და მოხერხება-ღაა საჭირო, რომ ეს თავისი დიდი ნაკლი შეივსოს. ვსთქვით რა ეს, ეხლა შეგვიძლიან განვაგრძოთ ჩვენი საუბარი და ისევ ჩვენს ავტორს „Письма о Грузии“-სას კვალ-და-კვალ მივყევით.

ჩვენს ავტორს ჰგონია, რომ რაც ჰსურდა, ვითომ ყველაფერი დაასაბუთა, დაამტკიცა, და გადაჭრილად ამბობს:

ამ სახითაო (კაი სახე არ იყო!), ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე, საქართველოს არც თავისი ანბანი ჰქონია, არც მწიგნობრობა და არც თავისი ფულიო,—უმეტებს ავტორი სხოლიოში, რომ — ვინიცოზაა — მერე არ დააფიწყდეს, თორემ ღმერთი უწყენს. იქნება ყოველივე ეს მართალიც იყოს, ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ტყუილი აი რა-

შია. თურმე ნუ იტყვი, ქართველებს ენაც არა ჰქონიათ სახელმწიფო საქმეთათვის. ავტორი აი ამას რაგვარ მოგვითხრობს:

„Итак, до принятия христианства, Грузия не имела ни своей азбуки, ни письменности, а для государственных целей употреблялся, вероятно, персидский язык, тем более, что большинство правителей Грузии были персидской крови“ (Сев. Вест., № 3, გვ. 50).

როგორ? მაშინაც სპარსულს ენას ჰმარობდნენ ქართველები, როცა ჯერ სპარსელების საისტორიოდ ხსენებაც თითქმის არ იყო, თუნდ იმ ხანებში, მაგალითად, როცა მოსე წინასწარმეტყველი, ავტორისავე სიტყვით, ახსენებს მოსოხებსა და თუბალებს! ან როცა მთელი რეაას-ცხრაასი წელიწადი, ფარნავაზზედ კიდევ წინათ, ქართველებს მთელი დიდი არმენია სჭერიათ, როგორც ეხლა დამტკიცებულია, თავიანთი სამეფონი, სამთავრონი, თუ სამასიხლისონი ჰქონიათ, მაშ სპარსულს ენას ჰმარობდნენ ეს მეფენი, მთავრები, მამასახლისები? დავანებოთ ამასაც თავი და ერთი ეს ვიკითხოთ: ეს „вероятно“ საიღამ და რა საბუთით არის „вероятно“? იქიდანაო, რომ ქართველების მპართველნი სპარსთა ჩამომავალნი იყვნენო. მაშ, უწინდელი მამასახლისები და მერე ფარნავაზი და მის შემდეგნი სულ სპარსები იყვნენ ჩამომავლობით? თუ ესე ჰგონია ავტორს, მისი „მგონიაობა“ საბუთი არ არის. ამ სპარსთაგან ჩამომავლობას დამტკიცება უნდა და არა ცარიელ სიტყვების ფქვა და რახარუხი. თუნდ ფარნავაზი და მისი შემდეგნი ჩამომავლობით სპარსნი ყოფილიყვნენ, აქედამ განა ის გამოდის, რომ უსათუოდ სპარსულს ენასაც შემოიტანდნენ სახელმწიფო საქმეებისათვის? განა როცა უცხო თესლის დინასტია დაიჭერს სამეფო ტახტსა

რომელისამე ერისას, უსათუოდ უცხო ენასაც შეიტანს ხოლმე სახელმწიფო საქმეთათვის? თუ ესეა, მაშ როცა ჩვენში არშაკიდები ჰმეფობდნენ, სომხური ენა უნდა ყოფილიყო სახელმწიფო საქმეებში სახმარისად. საზოგადო აზრია, რომ რაკი ერს თავისი სახელმწიფო აქვს, თავისი ენაც ექნება ყოველგვარ საქმეთათვის. ამ ზოგად აზრს მგონიაობით, вероятно-ებით ვერავინ უარჰყოფს, თუ ამისათვის უცილობელი, უტყუარი, ზედმიწევნითი საბუთი ხელთ არა აქვს, იმიტომ რომ ყოველივე მგონიაობა, вероятно-ბა ამ შემთხვევაში ამ ზოგად აზრისაკენ არის, თუ ჭკუის მართულები არა აქვს კაცს მოშლილი. თუნდ ეგეც არ იყოს, ჯერ ჩვენის ავტორის „положительно“ რა არის, რომ მისი „вероятно“ რა იყოს.

საქმე ის არის, რომ ავტორს, რაკი ერთხელ და ერთხელ აუკვიატებია აზრი—ქართველებს არა ჰქონდათ რაო, უნებებია ენაც-კი გაუბათილოს და, რადგანაც ვერ მოუხერხებია, შეუქმაზავს ეს ყველაფრის ამკიდებელი „вероятно“, შემხტარა ზედ და ჰხედნის: თუ დამიჯერებენ, ხომ რა კარგი, თუ არა და, ცოტათი მაინც დავაქვეითებ ქართულსა და ქართველებსაო. სხვა არ ვიცი, რა მიზეზს გამოუწვევია ეს მისი „вероятно“. ან რა საჭირო იყო იმის თქმა, რომ სახელმწიფო საქმეთათვის სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ქართველებიო. რაკი ამის თქმა უნებებია, კვლავაც იყოს ნება მისი, თუმცა წინა წერილში მოყვანილი აზრი გატტერიასი-კი ამტკიცებს, რომ ქართული ენა ძალიან გავრცელებული ყოფილა არმენიაში—სომეხთა მეშვიდე საუკუნეში შემოსევამდე. ვგონებთ, გატტერიას აზრი ცოტათი მაინც წინ დასაყენებელი იყოს, ვიდრე ჩვენის ავტორის ყოვლად სახედნი „вероятно“.

მწიგნობრობის შესახებ ავტორი მოგვითხრობს, რომ თვით უძველესს ნაშთს ქართულის ნაწერისას აზის თარიღი IX საუკუნისა ქრისტეს მერმეთ; თუმცა ამაზედ უძველესნი ნაშთნიც არიან, მაგრამ თარიღი არა აქეთო. მაშ თარიღი არა აქვთ ძველს ჩვენს ფულს მეხუთე საუკუნისას, ძველს ხელნაწერებს V—VII საუკუნეებისას, ჯვარის-მონასტრის ზედწარწერას VII საუკ. და უძველესთა გუჯარებსა? * ან იქნება ავტორს ჰგონია, რომ ესენი არ არიან ნაშთნი ნაწერისანი? თუ არა—და რას გვემართლება, რომ ყოველს ამას გვიმაღავს ჯერ ჩვენ და მერე თავის მკითხველებს? იქნება არ იცოდაო, გვეტყვიო. შესაძლოა,—და თუ ეს მართო არ-ცოდნა და არა განგებ გათელვა მართლისა—ეპატიება, რადგანაც არ-ცოდნა არ-ცოდვაა. ხოლო როცა ჩვენი ავტორი არწმუნებს თავის მკითხველს, რომ მეცამეტე საუკუნეზედ ადრე ქართველებს მათიანე არა ჰქონიათო,—ეს კი არ-ცოდნად არ ჩაეთვლება, რადგანაც აქ არ-ცოდნას ადგილი არა აქვს. დღეს ჩვენში ყველგან მოფენილია ის ამბავი, რომ აღმოჩნდა ქართული ქრონიკა, რომლის შექველი, ყოვლად უცილობელი თარიღი IX საუკუნეა. ავტორი აქ იმითაც თავს ვერ იმართლებს, რომ ამ ქრონიკამდე ხელი ვერ მივაწვდინეო; ყველამ იცის, რომ ეგ ქრონიკა „წერა-კითხვის საზოგადოების“ წიგნთ-საცავშია და არავის უშლიან ინახულოს საკუთარის თვალთ. მაშასადამე, აქაც იტყუა ჩვენმა ავტორმა, მაგრამ ცოტად-კი. ცოტად ვამბობთ, იმიტომ რომ ბევრი-ბევრი, სულ ბევრი რომ ვსთქვათ, ერთი ოთხიოდე საუკუნეა თაბაუთი მეცხრესა და მეცამეტე საუკუნეს შორის და ოთხი საუკუნე, აბა, რა არის იმისთანა კაცისათვის, რომე-

*) დ. ბაქრაძე.

ლიც 1700 წელიწადსაც მალაყით და „одним штрихом“ თავს ახტება და მაინც ფეხზედ სდგება ხოლმე.

ეს კიდეც არაფერი. საქმე ის არის, ამ ტყუილის ამბავისაგან რა დასკვნა გამოჰყავს ავტორს. დაუჯერებელია, თუ თითონ მისი სიტყვები არ მოვიყვანეთ. იგი ამბობს:

„Несомненно одно, что они (летописные сказания грузин) появились много спустя после христианства (указание на существование грузинской летописи не появляется ранее XIII в.) и это обстоятельство еще рельефнее (!!!) оттеняет влияние Ирана, печать которого не могло стереть даже христианство“ (Сев. Вест., № 3. გვ. 40).

აქ „влияние Ирана“ რა შუაშია? არ გვესმის და, თუ ვინმე გაიგებს, არ ვიცით. ქართველებს მატიანე არა ჰქონდათ მეცამეტე საუკუნემდეო და ეს გარემოება უფრო თვალნათლად ამტკიცებს ირანის „გავლენასა საქართველოზედაო. მოდით და ნუ ჰკითხავთ ავტორს, —ლოლიკა რა ხილია?!

„Да и как могло быть иначе, ибохис ამ ულოლიკობით გათამამებული ავტორი, когда в течении тысячи лет, начиная с нашествия скифов и до завоевания Персии и Грузии Арабами (ჩვენში კი დარჩეს და ამ ორ ამბავ შორის ათასი-კი არა, მთელი ათას სამას წელიწადზე მეტია), она (Грузия) почти непрерывно жила общею жизнью с Ираном“...

ეს „Грузия непрерывно жила общею жизнью с Ираном“... საიდან გამოატყვრინა ავტორმა? მაშ, მეშვიდე საუკუნედამ ქრისტეს წინათ, ესე იგი სკვითების გამოსვლიდამ, —არაბების შემოსევამდე მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს

მერქმეთ, საქართველო და ირანი ხელი-ხელ გადაჰედლინი იყვნენ და ამფსონობას უწყევდნენ ერთმანეთს.

სხვა არა იყოს-რა, მარტო ერთი ქართველების გაქრისტიანება მირიან მეფის დროს საკმარისია კაცს წარმოედგინა, რომ ეს ამისთანა ბედაური ტყუილი არ წამოსცდენოდა. განა ჭკუათა-მყოფელს კაცს ფიქრად მოუვა, რომ ზოროასტრის მიმდევარი და ცეცხლ-თაყვანისმცემელი სპარსი და ქრისტიანი ქართველი ერთის საერთო ცხოვრებით შეკრული და შებოჰვილი იგულვოს, ერთს საერთო ცხოვრებაში მოათავსოს და მოარიგოს? მერე როგორ აბრტყელებს ჩვენი თავდაუჰქერელი ავტორი ამ მოთავსებას და მორიგებას!

„Их связывала не одна только политическая связь, всегда недолговечная и часто прерываемая, а более глубокая, органическая...“ (Сев. Вест., № 3, გვ. 40).

გესმისთ რა ამბავია!.. უფრო ღრმა, უფრო ორგანებული კავშირი ჰქონდათ, ვიდრე პოლიტიკურიო, მერე ვისა? ზოროასტრის მიმდევარს სპარსსა და ქრისტეს მოსაეს ქართველსა!

მაშ, თუ მთელი ეს ათას სამასი წელიწადი საქართველოს საერთო ცხოვრება ჰქონდა ირანთან, როგორღა დავიჯეროთ, რომ ამ ორმა ერმა, ათას სამას წელიწადს ერთის საერთო ცხოვრებით მცხოვრებმა, თავ-თავის ვინაობა, ენა, მიწა-წყალი, რჯული შეირჩინა და ან ერთმეორეს არ გაეჰელვინა, ან ერთმანეთს არ შეუდუღდა და ერთ ერად არ გარდაიქმნა. რაკი ეს არ მოხდა, აშკარა საბუთია, რომ საქართველოს და ირანს, არამც თუ ერთად უცხოვრიათ საერთო ცხოვრებით, არამედ თვითოეულს თავისი საკუთარი სისხლ-ხორციც ჰბადებია, თავისი გული და წყურვილიც ჰქონია, თავისი ფარი და

ხმალი სკერია, ესე იგი თავისითაც განსხვავებულად უცხოვრია და ამ თავისობას შეუნახავს თვითოეულის ვინაობაც, ენაც, რჯულიც და მიწა-წყალიცა. ათას სამასი წელიწადი რომ ირანს საქართველოზედ განუწყვეტლად ემოკმედნა ისე, როგორც ავტორს მოჰზმანებია, დღეს ქართველების ხსენებაც არ იქნებოდა დედამიწის ზურგზედ და არც ჩვენს ავტორს-ღა გაუხდებოდა თავში საცემად, საქართველოს ისტორიის მაგიერ, უნდილ ზღაპრების ბლაჯნა.

ამ სახით, ავტორის ზემოხსენებულ „несомненно“-ს თუნდა ეს „да и как могло быть иначе“ ზედღაემატოს, მაინც ის სარჩიელი გამოვა ავტორისათვის, რომ თავის ქერქში მჯდარიყო, ის ერჩივნა; იმიტომ რომ тетеревам не летать по деревьям, ანუ ჩვენებურად – არა შეჯდა მწყერი ხესა, არა იყო გვარი მისი.

წერილი მეათე

წინა წერილიდამ ვნახეთ, როგორ მოიხმარა ჩვენმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ ლინგვისტიკა და ფილოლოგია ქართველების ვინაობის, წარმომავლობის გასაცნობად და მათის წარმატების გამოსარკვევად. მერე ამბობს, რომ:

„Археология и антропология, служа подспорьем лингвистики, могли-бы с своей стороны пролить, конечно, не малый свет на происхождение грузин, но в этом отношении сделано так мало, что не дает даже опоры для какихнибудь хотя бы приблизительных выводов“.(Сев. Вест., № 2, გვ. 60).

ხომ ამბობს, არქეოლოგია და ანტროპოლოგია, როგორც მშველელნი ლინგვისტიკისა და მხარის მიმცემნი, თავის მხრით ნათელს მოჰფენდნენ ქართველთა ვინაობის წარმომავლობასაო, მაგრამ ამ მხრით ასე ცოტა რამ არის აღმოჩენილი, რომ კაცს ხელთ ვერაფერი ჩაუვდია, თუნდ დაახლოვებით რაიმე დასკვნა გამოიყვანოსო.

რაც შეეხება ანტროპოლოგიას, ავტორი ამის საქმეს ორი სტრიქონით ათაგებს: ბროკმა, რომელსაც ვითომ აქედამ გაუგზავნეს ორი თავის სარქველი, გასინჯა და სთქვაო, რომ იგი ეკუთვნის კიმერებსაო. ეს არის და ეს. სხვაგან ავტორი არც-კი ახსენებს ანტროპოლოგიას. ხოლო არქეოლოგიისათვის-კი მეტი ადგილი უღირსებია და ყოველს ამაში წინამძღვრად აუჩენია ბაიერნი, რომელმაც სამთავროს სასაფლაო მცხეთაში გასთხარა და

ბევრი არქეოლოგიური ნაშთი იპოვა. ეს ბაიერნი ცნობილია, — როგორც კარგი მთხრელი საფლავებისა და საფლავებში ნაპოვნის კეთილსინდისიერი და უტყუარი აღმწერელი, ხოლო მისი საისტორიო დასკვნა და განსჯა-კი ყველასაგან სასაცილოდ არის აგდებული. მოდით მართლა და ნუ გაგეცინებათ, რომ ეს ბატონი ბაიერნი ალექსანდრე მაკედონელის საფლავს სადღაც ავლაბრის ხევში ეძიებდა, და სემირამიდისას, რომელიც ეხლა მითიურ არსებად მიჩნეულია, წიწამურში, მცხეთის პირდაპირ, არაგვ-გაღმა.

ჩვენი ავტორი, თუმცა დიდი მოყვარეა კრიტიკისა და отрицание-სი, მაგრამ აქ-კი ბაიერნს ბრმად აჰყოლია, უსათუოდ იმიტომ, რომ სამთავროს სასაფლაოსა და ამ სასაფლაოში ნაპოვნებზედ ბაიერნმა თავისი წერილი გერმანულ ჟურნალში დაჰბეჭდა. ამას თითონ ავტორიც გვეუბნება თავის პირველ წერილის სხოლიოში 60 გვერდზედ და თვით იმ ჟურნალსაც გვისახელებს. აქაო-და გერმანულ ჟურნალმა დაჰბეჭდაო, აბა, ჩვენი ავტორი როგორღა შეიტანდა ეჭვსა ბაიერნის შესახებ, თუმცა-კი თვითმსჯელობასა და კრიტიკაზედ დიდის ბაქი-ბუქობით ლაპარაკობს, თითქო ერთისა და მეორის მაღლით უხვად მოსილი იყოს! ხოლო ჩვენს ავტორს რომ თვალი ცოტა გრძლად მჭრელი ჰქონოდა, დაინახავდა, რომ ბაიერნის საისტორიო მსჯელობას და დასკვნას თვით რედაქცია, რომელმაც ბაიერნის წერილი დაჰბეჭდა, არ ენდო; რადგანაც აშკარად შეუსაბამონი არიან. ჟურნალი იგი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ასახელებს და რომელმაც დაჰბეჭდა ბაიერნის წერილი, არის Zeitschrift für Ethnographie von Bastian und Hartmann. ამის რედაქციამ იქავ გამოაცხადა, რომ ჩვენ პასუხის-გება აგვიხდია ბაიერნის საისტო-

როი დასკვნისა და განსჯის თაობაზედაო და ამ მხრით თავ-ზედ მოახვია თვით ბაიერნსა *. აბა, რა თქმა უნდა, ეს ამ-ბავი ჩვენმა ავტორმა მიაფუჩეჩა, უსათუოდ იმისათვის, რომ ამით აბრუ გაუტყდებოდა ბაიერნს, და ბაიერნის მო-წმობა-კი მისთვის საჭირო იყო, რომ ქართველები ადა-მიანის ხორკის მკამელად და ბარბაროსებად გამოეყვანა. დიად, საჭირო იყო, რომ ეს ეთქვა ჩვენს ავტორს:

„Итак, Самтаврския (Байерна) раскопки, не решая вопроса о племенном происхождении грузин, рисуют нам их, начиная с X в. до Р. X. сначала антро-пофагами, исповедывающими элементарную религию“, და სხვანი და სხვანი (Сев. Вест., № 2, გვ. 64).

ახლა რა უნდა დავარქვათ იმ კაცს, რომელსაც ფრანსუა ლენორმანი, ეს ყველა მეცნიერთაგან ავტორი-ტეტად ცნობილი, არაფრად მიუჩნევია და ბაიერნი-კი კერპად დაუსვამს და უწამებია, ბაიერნი, რომლის სჯასა და გამჭრიახობასაც თვით მისი წერილის დამბეჭდველი რედაქციაც ვერა ჰნდობია? ეს შეუსაბამო „отрицание“ ყველასაგან მიჩნეულისა ერთის მხრით და მეორეს მხრით ეს ასეთი ბრმა დანდობა ყველასაგან უარყოფილისა—რის მომასწავებელია ერთსა და იმავე კაცში? ამისი პასუხი ყველას ადვილად მოადგება ენაზედ და ამიტომაც ჩვენ აღარას ვიტყვი. ჩვენ მარტო ამას დავუმატებთ, რომ ლენორმანის ნათქვამი ქართველებზედ, ცოტად თუ ბევ-რად აზრუს უკეთებს ქართველსა, და ბაიერნისა-კი სა-ბუთს აძლევს ავტორს სახელი ცოტად თუ ბევრად მოუ-თხაროს ქართველსა. აი ამოცანა სად არის ავტორის უცნაურის ქცევისა, თორემ რა დასაჯერებელია, კაცმა უარპყოს ლენორმანი და ბაიერნი-კი ბრმად იწამოს.

*) ხეოლსონი: Надгробная надпись из Мичета, გვ. 120.

საფლავები, სამთავროში ნაპოვნი, ორგვარნი არიანო, ამბობს ავტორი; ერთი ქვისანი, ძველის ქართველების სამარხნი, მეორე—აგურისანი, უფრო ბოლონდელ დროისანი. და ეკუთვნიან, ბაიერნის აზრით, ბერძნებსაო. ამ საფლავებში ნაპოვნმა ცეცხლისაგან შეფიცებულმა ძვლებმა ადამიანებისამ, თუ სხვა პირუტყვისამ, ბაიერნი იძულებულ ჰყოფიქრნა, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი ადამიანის ხორცის მჭამელნი იყვნენო და თვით ადამიანის ლეშაც-კი საქმელად ჰხმარობდნენო. ეგ ჩვეულება მკვდრების ჭამისა და კაცის კვლა კერპების შესაწირად შემოწმებულია თვით ქართველთა მათიანესაგანაო,—ასევეს მერჯ თავის ბეჭედსაც ავტორი და თვით ვახუშტისაგანაც ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს საბუთად შემდეგი ამბად დარჩენილი თქმულობა: „კარსნელთა ჰმართებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო“. ამ საბუთების გასაძლიერებლად ჩვენს ავტორს ერთი სხვა სასაცილო და ჭკუაში მოუსვლელი საბუთიც მოჰყავს. ამას-კი თითონ ავტორის სიტყვებით მოვიყვანთ, თორემ სხვაფრივ დაუჯერებელია.

„Существование антропфагии в эпоху самтаврского кладбища подтверждает еще и то обстоятельство, что большинство найденных там костей, как человеческих, так и животных, лишено студени,—обстоятельство, заставившее Байерна предположить, что их подвергали вывариванию (?)“ (Сев. Вест., № 2, გვ. 61).

ამ სახით, გამოდის, რომ ქართველებს იმ დროს ძვლები უხარშავთ და ბულიონი უკეთებიანთ, თორემ ის რალაც студень-ია აქამდე ძვლებს უნდა შერჩენოდათო. Студень-ი ძვლებში ჩამდგარი სიმსუქნეა, რომელიც გამოხარშვით გამოიწოვება ხოლმე, და მერე, როცა გაცივდება, შედედდება და ჟილეს მსგავსად დადგება. ეს არ

შერჩენიათ ადამიანის ძვლებსაო, მაშასადამე ქართველებს ეს ძვლები უხარშავთ, და აქედამ ადვილად მისახედრია, რომ ადამიანის ხორცის მჭამელები ყოფილანო. ფერი ფერსა, მაღლი ღმერთსაო, სწორედ ჩვენს ავტორსა და ბაიერნზედ ითქმის. კაცი ამბობს, რომ სამთავროს საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეათე საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ, და იმ დროდან ბაიერნამდე, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, სამი ათას წლიდამ ორი ათას წლამდე ხანი გასულა და რალა საწვნე, თუ სიმსუქნე, ანუ ჩვენის ავტორის студень-ი უნდა შერჩენოდა ძვლებს? ეს დრო იმოდენაა, რომ თითქმის თვით ძვალსაც მტვრად გადააქცევს და ჩვენს ავტორს-კი თავის ბაიერნთან ერთად მოსდომებიანთ ის რალაც студень-ი შეენახათ იმ ხანის ძვლებსა, რომ დღეს ბულიონი გამოხადონ. ამისთანა გამძლეობა студень-ისა თუ სიმსუქნისა ძვლებში ახალი აღმოჩენაა მეცნიერებისათვის და აქაც პირველობა ჩვენს ავტორს უნდა მივულოცოთ, თუ ბაიერნი საიქიოდამ არ შეეცოლება.

ან რა საბუთია ქართველებისაგან ადამიანის ხორცის ჭამისა ვახუშტისაგან მოყვანილ თქმულობაში, რომ კარსნელთა ჰმარებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო! განა ეხლა-კი არ ამბობენ, მაგალითებრ, მთიელები, საცა სისხლის აღება ჯერ გადავარდნილი არ არის, რომ ჩვენი მკვდარი ამა და ამ თემსა ჰმარებესო. ეს იმას ნიშნავს, რომ ერთს თემს მეორის თემის კაცი მოუკლავს და ჯერ ან სისხლი არ აულიათ, ან სისხლის ფასი. თუ ამ საეჭვო ამბავს უჯერებს ჩვენი ავტორი ვახუშტსა, რატომ იმას-კი არ უჯერებს, საცა იგივე ვახუშტი კეთილს რასმე ამბობს ქართველებზედ? ნუთუ უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენს ავტორს ყოველივე კეთილი ქართველის შესახებ ეხამუშე-

ბა, სწყინს, და ყოველსავე ავსა და ცუდს-კი, თუნდ საეკვოსაც, ხელზედ დაიხვევს ხოლმე, როგორც შექველსა და უცილობელს. ეს გახლავთ беспристрастие и об'ективизм-ი, რომელიც აღუთქვა მკითხველს თავის პირველ წერილის 54 გვერდზედ ჩვენმა ავტორმა.

რაც შეეხება იმას, ვითომც ადამიანის ძვლები ცეცხლისაგან შეფიცხებულნი უპოვნია ბაიერნსა სამთავროს საფლავებში, ამაზედ მერე ვიტყვით, როცა ჩვენს ავტორს გამოვკითხავთ ჩვენის უწინდელის სარწმუნოების ამბავს, ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ჩვენს ავტორს ბევრი რამ გამოჰპარვია ჩვენის ქვეყნის არქეოლოგიის შესახებ. მაგალითებრ, იმას არა სცოდნია, რომ ბევრი და ფრიად შესანიშნავი არქეოლოგიური ნაშთი აღმოჩენილია კამენტსა და კობანს (ვლადიკავკასიის მხარეა), სტეფან-წმინდას ანუ ყაზბეგს, დილიჯანს, წალკას, სართიჭალას და სხვ. ყოველს ამაში ყველაზედ ძვირფასნი ნაშთნი პოვნილია კობანს, დილიჯანს და ნამეტნავად სამთავროს. თუ ამას იტყვის, ამისათვის ხელი გავიწვდინე და ვერ მივწვდით, ეგ ბანზედ სიტყვის აგდება იქნება. ამას დიდი ძეგნა არ მოუწოდებოდა, თუკი მოისურვებდა. საჭირო იყო მოეკითხნა Труды Москов. Археолог. Общ. Т. X და იქ იპოვიდა უვაროვის წერილს: Взгляд на Мухетский могильник.

ეს რომ წაეკითხა ჩვენს ავტორს, მაშინ ის ტყუილი აღარ მოუვიდოდა, რომ ვითომც საფლავები სამთავროსი მართო ორ-გვარნი არიან და არც ისე გაითამაშებდა სამთავროს საფლავების ძვლებით ხელში. სამთავროს საფლავები ძალიან კარგად გამოძიებულნი არიან იმისთანა მცოდნესაგან, როგორიც უვაროვია. ამ გამოძიებისაგან სჩანს, რომ სამთავროს საფლავები ორ-გვარნი კი არ არიან, როგორც ჩვენს ავტორს მოსჩვენებია, არამედ სამ-

გეარნი. უუძველესი საფლავები რიყის ქვით არის აგებული და მოწყობილი, მეორეა—აკლდამები დიდროვანის კლდის ქვისა და მესამე—უშველებელის აგურისა. ამაებში ნაპოვნი ნივთები კულტურის ნაშთი არიან და იმათს ამბავს თავის ადგილას ვაუწყებთ მკითხველს.

ამ ხანად-კი ჩვენ იმას ვიტყვით, რომ ეს ზღაპრები ავტორისა იმიტომ არ მოგვიყვანია, ვითომც არა გვჯეროდეს, რომ ოდესმე ქართველებს ჩვეულებად არა ჰქონოდათ ადამიანის ხორცის ჭამა. იქნება იყო ამისთანა დრო და საკვირველიც არ არის, იმიტომ რომ ქვეყანაზედ თითქმის არც ერთი ერის პირველყოფილ წინაპართ არ დაეფიცებათ ამ საზარელ ჩვეულების არ-ქონა. ჩვენ მართო ის გვინდოდა გვეჩვენებინა, რომ ქართველების სახელის შეთითხნისათვის რა სასაცილომდე უცნაურს სახსრებსა ხმარობს ჩვენი ავტორი, რა-რიგად ადვილად ემყარება არა სარწმუნო კაცებს და მოწმობას, და ამავე დროს რა რიგად ყურს იყრუებს, თვალსა ჰხუჭავს იქ, საცა პირდაპირი, უტყუარი საბუთია ქართველის ასე თუ ისე კეთილად ხსენებისა. ფრანსუა ლენორმანს და სხვებს ამისთანა გამოჩენილს კაცებს არას უჯერებს და ბაიერნის წინაშე-კი ქედს იხრის და თავის კრიტიკისა და отрицание-ს შუბს ძირსა სდებს. ეგ რათ გიკვირთ: თითონ სამთავროს საფლავებმა ბევრი რამ იმისთანა აღმოაჩინა, რომელიც ჰმოწმობს უწინდელ ქართველების კულტურის ასე თუ ისე სიდიდეს და სიმაღლეს და, აბა, თუ ერთი სიტყვა წასცდენოდეს ამაზედ; პირიქით, მკითხველის თვალი შეაყენა თითქმის მართო იმაზედ, რომ ქართველები კაცის-მკამლეები იყვნენო. მერე ვისის ავტორიტეტობით? აი ამაზეა ნათქვამი, ქოთანმა იგორა, იგორა და თავის სარქველი იპოვაო. ღმერთმა მშვიდობაში მოახმაროს.

წერილი მეთერთმეტე

ბაიერნისაგან ზეგარდამო შთაგონებულმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ წყურვილი მოიკლა იმაზედ, რომ ვითომც დაგვიმტკიცა,—ქართველები ადამიანის ხორცის მჭამელები იყვნენო სამთავროს სასაფლაოს ხანაში. ეს, რასაკვირველია, არ იქმარა, ვაი თუ მარტო ბაიერნს არ დაუჯერონო და ამიტომაც ქართველების მიერ მკვდრის მჭამლობას თავისი ფილოსოფიური სარჩულიც დაუდვა, ესე იგი, თავისი ავტორიტეტობაც ზედ დააბღერტა და ძლევამოსილი ბეჭედი დაჰკრა.

იგი თავის მეორე წერილის 37 გვერდზედ ხელაღებით და უცილობელად გვარწმუნებს, რომ მძაფრი, პირქუში (сыровая), მთიანი ბუნება საქართველოსი ადვილად არ ემორჩილებოდა ადამიანსაო, მითამ-და ხელს არ აძლევდა, ჰძუნწობდაო და ხშირად, სიმშილობის დროს, აქ კაცი კაცსა ჰკლავდა საკმელადაო. ძალიან არა სდომებია ჩვენს ავტორს ქართველები კაცის მჭამელად გამოეყვანა, რომ ამისათვის ეს ჩვენი ტკბილი და თბილი, მდიდარი და უხვი ბუნებაც-კი მძაფრ, პირქუშ და ხელმოუწყემელ მწირ ქვეყნად გადააქცია, ქვეყნის სასაცილოდ და თავის სასახელოდ. ყველაფერში შეიძლება კაცმა იტყუოს და ასეთი ზორობა, დიდისა და პატარასათვის ადვილად დასანახი ტყუილი-კი არ გაგვიგონია. ამის მთქმელს ჯერ

ქვეყნისათვის თვალის-ჩინი უნდა წაერთმია, ჯერ ყველანი დაებრმავებინა და მერე ეს ამისთანა ტყუილი ეთქვა გასასაღებლად.

ბაიერნის ავტორიტეტობით და თავისი ფილოსოფიით გონება-გაფიცებული ავტორი ამაზედაც არ შეჩერდა. მისმა გახურებულმა ფანტაზიამ უფრო გააფუძა, გაადიდა ეს ჩვენი კაცის-მჭამლობა. „რასაკვირველიაო,—ამბობს იქვე ავტორი,—ამისთანა მწირ ქვეყანაში დამშეულნი პირველ ყოვლისა უძლურთა და უღონოებს მისცვივდებოდნენო, სახელდობრ—დედათა და ყრმათაო. ამათ არამც თუ ჰოცდნენ შესაწირავად, არამედ ჰყიდნენ კიდევ ზიზილ-პიპილებზედაო“. ამ სახით, ქართველები თავის ცოლ-შვილსაც არა ჰზოგავდნენ საკლავად და საკმელად. ეს ამბები აუწყა ჩვენს ავტორს სამთავროს სასაფლაო მბაიერნის ბაგითა და ბოლოს ხომ მისმა საკუთარმა ფილოსოფიამაც თავისი უტყუარი, უწუნარი და ყოველად შეუშლელი ბეჭედი დაასვა. სად წაუხვალთ ამ ორკეც საბუთებს, მერე იმისთანა კაცებისაგან შემოწმებულს, როგორიც ბაიერნია საზოგადოდ და ჩვენი ავტორი საკუთრივ!

ამავ სამთავროს სასაფლაოსაგან გამოსჩიკა ჩვენმა ავტორმა თავისი დანასკენი შესახებ ჩვენის სარწმუნოებისაც. იგი ამბობს,—უფრო ადვილად საგულგებელიაო, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი სამთავროს სასაფლაოს ხანაში, სახელდობრ მეთათე საუკუნეში ქრისტეს წინათ, აღიარებდნენ უბრალოს, პირველდაწყებითს სარწმუნოებას ბუნებისასაო, თაყვანსა სცემდნენ მნათობთა, პირუტყვთა და უსულო საგნებსაც-კიო. ამასვე ჰმოწმობს ქართული მატრიანეცაო, რომელიც—ჩვენში-კი ითქვას—სხვაგვარებში არა სწამს ჩვენს ავტორს. ეს „უბრალო, პირ-

ველდაწყებითი“ სარწმუნოებაც-კი შეჰშურდა თითქო ჩვენს ავტორსა და ვინიცობაა სხვამ არ იფიქროს, ვითომ-და ქართველებს აქ მაინც თავისი საკუთარი რამ ჰქონიათ, უმატებს: по всей вероятности, ქართველებს არავითარი განწყობილი და შემუშავებული წესი არ ექნებოდათ და, როცა ხანდისხან მსოფლიო ისტორიის ბედის ტრიალი გადმოჰხვეწდა საქართველოში სხვა წესსა და რიგში ჩაგდებულ რჯულის კაცებს, ქართველები თავის ღმერთების სიას ჩაურთავდნენ ხოლმე ახალმოსულების ღმერთებსაცა და გადმოიღებდნენ იმათს სიმბოლოებსაცაო. ესეთი თვისება აქვს ყოველ პირველყოფილ სარწმუნოებასაო,—ჰეილსოფოსობს ჩვენი ავტორი. (Сев. Вест., № 2, გვ. 62).

ჩვენ არ ვიცით და ჯერ არც არავინ სხვამ იცის, ჩვენის ავტორისა და ბაიერნის მეტმა, რომელს ხანას ეკუთვნიან პირველნი ორის გვარის (რიყის ქვისა და კლდის ქვისა) საფლავნი სამთავროს სასაფლაოსი. მეცნიერთ, რომელთაც ამ მხრით უძიებიათ ეს საქმე, ვერავითარი საბუთი ვერ უპოვიათ ჯერ, რომ ეს ხანა აღრიცხონ და გამოარკვიონ. ვირხოვი, რომელიც ჩვენს ავტორზედ არა ნაკლებ გათქმულია ევროპაში თავისი ცოდნით, ამბობს, რომ სამთავროს სასაფლაოს ნაშთნი უნდა ეკუთვნოდნენ ქრისტეს წინათ ორის ათასის წლის კულტურასაო, და სახელდობრ რომელ საუკუნისანი არიან, ამას-კი არ გვიჩვენებს. ჩვენმა ავტორმა-კი, ბაიერნის შთაგონებით, გამოიცნა ბეჯითად და გააღწევეტილად, რომ იგი საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეთუ საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ. მოდიოთ და ნუ იტყვიოთ ქებასა და დიდებას ჩვენის ავტორისას! ჯერ ხომ გაამტყუნა ვირხოვი და მერე ზედმიწევნით გამოიცნა სხვა

მეცნიერთაგან გამოუცნელი. მაგრამ, ჩვენის ავტორის სამწუხაროდ, აქაც რაღაცა პატარა ზიანი სჩანს. ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ბაიერნის წერილი ამის თაობაზედ, ხოლო ბ-ნი დ. ბაქრაძე თავის ახლად დაწერილ ისტორია-ში (გვ. 74) გვეუბნება, რომ ბაიერნი სამთავროს სასაფლაოს ხანად სთელისო დროთა სივრცეს მეექვსე საუკუნეშიდამ ქრისტეს წინათ მეექვსე საუკუნემდე ქრისტეს მერმეთ. თუ ესეა, მაშ აშკარაა, რომ ჩვენს ავტორს თავისი საყვარელი ბაიერნიც-კი ვერ გაუგია და საწყლისათვის ის უთქმევინებია, რაც არ უთქვამს.

ესეა თუ ისე, მივიღოთ ჯერ-ხანად ჩვენის ავტორის მეთაე საუკუნე და გამოვიძიოთ, — ქართველები ამ ხანაში მართლა იმ მდგომარეობაში ყოფილან, რომ თითქო გლახა-მთხოვარებასავით დიდ გზაზე მსხდარან და გამვლელ-გამომვლელებისათვის ხელი გაუშვერიათ, ღმერთები შემოგვაწიეთ სამადლოდა, რადგანაც არა ჰქონიათ რჯული წესსა და რიგში ჩადებული და, მაშასადამე, მტკიცედ და გამორკვეულად არა სწამებიათ რა. თუ ჰქონიათ რამ, ისიც მარტო პირველდაწყებითი რჯული ბუნებისაო, გვეუბნება ავტორი.

ჯერ ვიკითხოთ, საიდან გამოიყვანა ეს ასეთი ამბავი ჩვენმა ავტორმა? იგი გვეუბნება, რომ სამთავროს საფლავებში ნაპოვნი ნაშთნი მოგვითხრობენ ამასაო და ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს მაგალითები. სხვათა შორისაო, იქ იპოვეს საცრემლონი: ზოგ ამ პატარა მინის ჭურჭლებზე სახე წარმოადგენს სიმბოლოს ქალდეურ ჰერკულესისას სანდონისასაო, ზოგი — ბაალისას და მარსისასაო, ზოგი — ეგეპტელთა მზისასაო. ამ საცრემლოთა შორის იმისთანანიც აღმოჩნდნენო, რომ ზედ გამოსახულნი არიან სახენი უწინდელის ქართველ ქალ-ვაჟისაო. ვაჟი გრძელ

ხუჭუქ-თმიანია და წვერმოპარსული და ქალი მხრებზედ ჩამოშლილ თმიანი და თავსაკრავით მორთულიო. იმავ საფლავებში იპოვნეს ბევრი ვერცხლისა და რკინის ღილები თუ ბალთები, ორი ოქროს საყელური, მინის ჭურჭელი, ვერცხლით შემოსილი და ზედ გამოსახულია საქმენი ჰერკულესის, ქალდეურ სანდონისაო. აქავ ნაპოვნია აბსიდიანის დანა, რომელიც გვანიშნებსო, რომ ძველი მცხეთელები ცეცხლ-თაყვანისმცემელნი ჰყოფილანო. მოგვითხრობს რა ყოველს ამას, ავტორი ჰფილოსოფოსობს:

„Итак, Самтаврские раскопки... рисуют нам их (грузин), начиная с X в. до р. Хр., сначала антропофагами, исповедывающими элементарную религию природы, превращающуюся мало-по-малу, под влиянием политической зависимости от Мидо-Персии, нечто в роде эклектического культа, в котором элементы сабаизма, парсизма и слабые следы греческого politeизма мирно уживаются рядом, не успевая, однако, сложиться в систему“ (Сев. Вест., № 2, გვერდი 64).

თუ იმ ნაშთებისაგან, რომელიც ავტორმა ჩამოგვითვალა თავის პირველის წერილის 63 გვერდზედ, ამისთანა „იტაკ“-ს გამოიყვანს სხვა ვინმე, ჩვენის ავტორის გარდა, მაშინ ადამიანმა ხელი უნდა აიღოს ჭკუასა და გონებაზედ, იმიტომ რომ იმისთვის ერთიცა და მეორეც ტყუილი და მეტი ბარგი იქნება. ეგ მაგისთანა „იტაკ“ ხომ დაასკვნა და დაასკვნა, მაგრამ თითქო შეშინებია, არავინ იფიქროსო, ვითომც ამ საბაიზმ-ის, პარსიზმ-ის და ბერძნულ politeიზმ-ის შემორევნით ქართველს პატარა ჭკუა და თვალი აეხილებოდაო,—ავტორი იქვე მისწრებით უმატებს:

„Если в древнем грузинском культе и сказывается некоторое преобладание сабаизма, то это легко объясняется тем, что сабаизм является более элементарным и наглядным, а след. более доступным первобытному мировоззрению древних грузин, чем другие религии“.

ამ სახით აფრთხილებს თავის მკითხველებს: ნუ გეგონოთ, რომ აქაო და საბაიზმმა, პარსიზმმა და პოლითეიზმმა ბინა დაიდო ქართველების რჯულში, ამით ქართველებს გონება გახსნოდეთ და მომატებოდეთ რაჲო. იგინი მაინც უფრო საბაიზმს მისდევდნენო, რადგანაც გონება-გაუხსნელ მაშინდელ ქართველთათვის უფრო ადვილად მისაწვდომი იყო ეგ პირველდაწყებითი და თვალად-საჩენი სარწმუნოება, ვიდრე სხვაო. თითქმის იმავე სახით, როგორც სამთავროს სასაფლაო, ქართული მატიაწე გვიხატავს სარწმუნოებას ქართველებისასაო და, მატიაწეს გარდა, თვით ბატონიშვილი ვახუშტიცაო. აქ ავტორი შემთხვევას არა ჰკარგავს კიდევ არ განიმეოროს ბევრგან განმეორებული მის მიერ კაცის-მჰამელობა ქართველებისა, უთუოდ იმისათვის, რომ ამით კარგად გამოუქედოს ყურები თავის მკითხველს, ვინიცობაა ბედი არ გაუწყრესთ და არ დაავიწყდეთო.

პირველდაწყებით რჯულად მეცნიერებაში ცნობილია თაყვანისცემა ცისა: რა თეორიაც უნდა წაიმძღვაროს კაცმა, თუნდ სპენსერისა, რომელსაც პირველდაწყებითი რჯული ადამიანისა გამოჰყავს წინაპართა სულის თაყვანისცემისაგან, თუნდ ამისი წინააღმდეგი თეორია სხვებისა და, სხვათა შორის, კარიერისა, რომელსაც სათავედ პირველდაწყებით სარწმუნოებისა მიღებული აქვს თვით გარე-მოხვეული ბუნება და მისი უშუაშადალო, პირდაპირი ზედმოქმედება პირველყოფილ ადამიანის

გრძნობა-გონებაზედ, — მაინც იქ მიხვალთ, რომ პირველ-დაწყებითი სარწმუნოება თაყვანისცემაა ცისა. ჩვენ ამა-ზედ გაბმა საუბარისა შორს წაგვიყვანს და ვისაც სურს ამის თაობაზედ ვრცლად სიტყვა მოისმინოს, იმან უნდა მიმართოს, სხვათა მრავალთა შორის, კარიერს, რომელსაც ეს ამბავი, ჩვენის აზრით, მშვენიერად და ნათლად გამოძიებული აქვს*.

ეს ცის თაყვანისმცემლობა ერთ ღმერთობას მოასწავებდა, არა იმისთანას, რომ ეპირისპიროს მრავალ-ღმერთობას, რადგანაც მრავალ-ღმერთობის აზრიც არ იყო ჯერ იმ ხანაში. ამ პირველყოფილ ერთ-ღმერთობას — კარიერის სიტყვით — მოჰყვა მრავალ-ღმერთობა, სახელდობრ, თაყვანისცემა მნათობთა — მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავებისა**. ეს მნათობთა გაღმერთება და თაყვანება შეადგენს შემდეგს ხანას სარწმუნოებურ გრძნობის განვითარებისას. ამ ორ ხანაში ადამიანს წარმოდგენილი აქვს ღვთაება განყენებულად; აქ ღვთაება იდეაა, აზრია, და მას არავითარს ნივთიერს სახეს არ აძლევს ადამიანი არც გამოხატვით, არც გამოქანდაკებით. დიდი დრო გადის, ვიდრე ადამიანი ცალკე გამოარკვევს ხილულ ბუნებისაგან უხილავ, ხორცუსხმელს ღმერთებს და ხილულად და ხორცსმულად გარდაჰქმნის სალოცავად. კერპები, რომელნიც წარმოადგენენ უხილავთა ღმერთთა — ან გამოხატულობით, ან გამოქანდაკებით, ახალს ხანას მოასწავებენ სარწმუნოების განვითარებისას და წარმატებისას და

*) კარიერი: ხელოვნება, კულტურის საზოგადო განვითარებასთან ერთად. ტომი I, გვ. 46 და შემდეგი.

**) საბაიზში, რომელსაც ესე ხშირად იხსენიებს ხოლმე ჩვენი ავტორი, ჰქვიან მნათობთა თაყვანისცემას და განსაკუთრებით უფრო ვარსკვლავებისას და ცდომილებისას.

ძალიან წინ წასულია, პირველდაწყებით ბუნების რჯულს რომ შეედაროს. ადამიანს დიდი და ხანგრძლივი დრო მოუწია, დიდი წინ-წაწევა განვითარების გზაზედ, ვიდრე კერპთმსახურებამდე მიაღწევდა.

კერპთმსახურებაო, — ამბობს ლებბოკი, — უცილობლად წარმოადგენს უკვე უმაღლესს ხარისხს სარწმუნოებისასა და ერთობ მოასწავებს გონების განვითარებას, აღმატებულობას, იმაზედ გაცილებით შორს, რასაც წარმოადგენს პირუტყვთა და ცის მნათობთა თაყვანისცემა. კერპობა არისო ნივთიერად გამოხატულობა ღმერთებისა და კერპთმსახურება კაცობრიობის წარმატებულობის უმაღლესს ხარისხს გვიმტკიცებსო. ახლა ვნახოთ, იმ ხანაში, რომელსაც ჩვენი ავტორი აკუთვნებს სამთავროს სასაფლაოს, ესე იგი მეთათე საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ, იყო საქართველოში კერპთმსახურება თუ არა.

ჩვენ ვერ წარმოვუდგენთ მკითხველს ზედმიწევნით საბუთს მეთათე საუკუნისას ქრისტეს წინათ, ხოლო მეცხრე საუკუნედამ თითქმის მეხუთე საუკუნემდე-კი დღეს მეცნიერებას ხელთა აქვს უტყუარი საბუთი იმისი, რომ ამ ხანაში ქართველების სარწმუნოება კერპთმსახურება ყოფილა. ეს ამბავი აღმოჩნდა ასურელთა ლურსმულ წარწერათაგან, რომელნიც ზოგი ასურელთ მეფეებს ეკუთვნის და ზოგი იმ ალაგების მკვიდრთა, საცა უწინ ბინადრებულან ქართველები. ფრანსუა ლენორმანი* მოგვითხრობს, რომ ლურსმულნი წარწერანი ვანისა, Palou და არზრუმის გარეშეშოსი გვიმტკიცებს, რომ იქაურნი მკვიდრნი, რომელთაც ლენორმანი ქართველებად ჰრაცხს, არამც თუ

*) წერილი დელორიესთან ლენორმანისა.

მნითა და ზნე-ჩვეულებით, არამედ სარწმუნოებითაც ერთნი იყვნენო, თუმცა-კი პოლიტიკურად ცალ-ცალკე დაყოფილ თემებს წარმოადგენდნენო. ამ წარწერილებში მოიხსენებიან აუარებელი რიცხვი როგორც იქაურების ღმერთებისა, აგრეთვე სხვებისაცაო. ზოგან აღნიშნულია კიდევ, რომ ლაშქრობის ნადავლისაგან რომელს ღმერთს რა ნაწილი დავლისა უნდა ჰრგებოდა და ზოგან ისიც არის, რამდენი რა შეუწირავთ სამღვთოდა, რამდენი და რა საკლავი დაუკლავთ.

ლენორმანის სიტყვით, ეს სარწმუნოება იმაში მდგომარეობდა, რომ თაყვანსა სცემდნენო ერთს უზენაესს სამეულს (ტრიადას). ყველა წარწერა ჯერ იწყება ამ სამსამობის, თუ სამეულ ღმერთების მიმართ სავედრებელითა და მერე იხსენებიან სხვა უმცირესნი, მეორე ხარისხის ღმერთებიო. ამ სამეულის უპირველეს ღმერთს ეწოდება „ქალდი“, „ქალდისი“-ო. სარიუკინი, მეფე ასურეთისა (ბიბლიის სარგონი) ამ „ქალდი“-ს იხსენიებს უმაღლეს და უპირველეს ღმერთადაო. ამ სამეულის ორ სხვა ღმერთებს ლურსმულნი წარწერანი წარმოადგენენო იდეოგრაფიულ ნიშნებით, რომელთაც, თუ ასურულად წავიკითხავთ, „Bin და Samas“ გამოდისო *. ეს სახელები ხან მართივად არიან ხსენებულნი, ხან ბრუნვათა დაბოლოვებითაო, როგორც, მაგალითებრ, ზემოხსენებული „ქალდისი“ **. უკანასკნელი ორნი ღმერთნი წარმოადგენენ: ერ-

*) ბ-ნი ოქრომჭედლიშვილი გვაუწყებს, რომ შემდეგში ეს სახელები ადგილობრივ და არა ასურულ ენის მიხედვით ასეა წაკითხული: Teisba და Ardini.

**) აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართულის ენის თვისებისამებრ, თვით ეს ფორმა „ქალდისი“ სახელობით ბრუნვად ჩაითვლება. ქართულში ზშირია, რომ ნათესაობითი ბრუნვა სახელობითად გადაიქ-

თი —ატმოსფერასა, ეთერს, ბრწყინვალე ცას, მეორე — მზეს, და „ქალდი“ შესავსებლად სამეულისა — მთვარეს *. რომ ეს ღმერთები კერპის სახედ იყვნენ, ამტკიცებს ის გარემოება, რომ ასურელნი მეფენი, როცა მოგვითხრობენ თავიანთ გამარჯვების ამბავს მაშინდელ ქართველებზედ, სხვათა შორის ამბობენ, დავატყვევეთო იმათი ღმერთი „ქალდი“ ანუ „ქალდისი“ და წამოვიღეთ ასურეთშიო. ხორზაბადის სასახლის ბარელიეფნი წარმოდგენენ ერთს ამისთანა ლაშქრობას ასურეთის მეფისას, და ამ ბარელიეფის მოწმობით ლენორმანს დიდის დაწვრილებით აწერილი აქვს თურმე საკერპო ტაძარი „ქალდისისა“, რომელიც ასურთა მეფეს გაუძარცვავს და სატაძრო განძი დავლად წაუღია.

რას ჰნიშნავს ეს „სამეულობა“ ღმერთებისა? შედარებითი მითოლოგია რომ მოვიშველიოთ, ამის პასუხს მალე ვიპოვიო. ბევრს ერს ქვეყნიერობაზედ — ზოგან მიბადვით, ზოგან დამოუკიდებლად, — თვისის სარწმუნოების ღმერთნი წარმოდგენილნი ჰყოლიათ გუნდ-გუნდად, უფროს-უმცროსობის და მაღალ-დაბალის ხარისხებით. თითო გუნდში მოუქცევიათ სამ-სამი ღმერთი თანასწორის ხარისხისა, ხოლო სხვადასხვა წოდებისა და მნიშვნელობისა. ზოგან ამისთანა სამეული გუნდი ორია, ზოგან სამიც არის, და ამ სამეულთაგან წარმოშობილ არიან და-

ცევა ხოლმე, მაგალითებრ, მამა-სახლისა — მამასახლისი, ტფილისა — ტფილისი.

*) აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ შედარებითი მითოლოგია ბევრს მაგალითს წარმოგვიდგენს იმისას, რომ ზოგი ერი ღმერთს მთვარისას უფრო დიდ პატივს აძლევდა, ვიდრე ღმერთს მზისას. მაგალითებრ, ძველ ქალდეველთა სარწმუნოებაში ღმერთი მთვარისა უმაღლესი და უდიდესი იყო მზის ღმერთზედ.

წარჩენი დაბალის ხარისხის ღმერთნი. მაგალითებზე, ბა-
ბილონსა და ქალდეაში ორი ამისთანა სამეული გუნდი
იყო. პირველ ხარისხის, ანუ უკეთ ვსთქვათ, უმაღლესის
ღმერთების სამეულს წარმოადგენდა ღმერთი „ანუ“, „პირ-
ველშობილი, უუძველესი ღმერთთა შორის, მამა ღმერთ-
თა, მპყრობელი საუკუნისა“ (უკუნი==ბნელი, საუკუნე==
საბნელე, საბნელეთი). ეს „ანუ“ იყო ღმერთი ცისა; მისი
საბრძანებელი უძრავი ცაა, უძრავის ვარსკვლავებით. მეო-
რე ღმერთი ამ სამეულისა „ეა“-ა და მოასწავებს შემო-
ქმედობის ძალს ღვთაებისას, და მესამე— „ბელ“, გამჩენელი
ზესკნელისა და გამგებელი ვარსკვლავთა მსვლელობისა
ცის სივრცეზედ *.

ამ პირველ-ხარისხოვან სამეულისაგან ჩამოდიან
მეორე სამეულის ღმერთნი: „სინ“, ღმერთი მთვარისა, ძე
„ბელ“-ისა, მანათობელი და გამათბობელი დედამიწისა;
„ბინ“, ანუ „რამან“ (სირიული „რიმონ“) ღმერთია ატმო-
სფეროსი, წვიმისა, ქექა.ქუხილისა და ელვის მომავლინე-
ბელი; და მესამე— „სამას“ ღმერთია მზისა, მპყრობელი
ცისა, ძე „სინ“-ისა.

თურანელთაც სამეულობით სწამებიათ ღმერთები.
ამათგან მარტო ერთი სამეული-ლა დახსომებია ისტო-
რიას. თურანელთა სამი უდიდესი ღმერთი ჰყოლიათ, ერ-
თი—ზესკნელს, მეორე—დედამიწას და მესამე—ქვესკნელს.
ამ სამეულის გარდა, ბევრნი სხვა ღმერთებიცა ჰყო-
ლიათ, რომელთ შორისაც ზოგნი კეთილის-მყოფელნი
არიან და ზოგნი ბოროტისა; აგრეთვე ეგვიპტეშიაც შე-
ნიშნულია სამეულობა ღმერთებისა **. სამ-სამობით და-

*) ებბერი.

**) კორწი.

ყოფილნი გუნდნი ღმერთებისა სარწმუნოებაში აღმოჩენი-
ლია ასურეთშიაც, რომელსაც ღმერთნი და სარწმუნოება
ბაბილონისაგან მიუღია და შეუთვისებია. თუ ვიგულისებთ,
ვითომც ქართველებს სხვისაგან მიეღოთ თავისი რჯული,
დაუჯერებელი არა არის-რა, რომ ეს სამეულობა ღმერ-
თებისა შემოსულიყოს ჩვენში ან თურანელთაგან, რომელ-
თაც ხშირად შეეხვედრივართ და თითქმის მეზობლადაც
ვყოფილვართ, ან ასურელთაგან, რომელნიც ჩვენი მტერ-
მეზობელნი ყოფილან და რომელთაგანაც ჩვენ ბევრი რამ
სხვა გადმოგვიღია, მაგალითებრ—ხუროთმოძღვრება და
ლურსმული წერა, რომელიც, ლენორმანის სიტყვით, ჩვენ
ჩვენის ენის თვისებისამებრ მერე ცოტად თუ ბევრად
გადაგვიკეთებია. შესანიშნავი ამ სამეულ ღმერთების გა-
მო ის არის, რომ ქართველებს არამც თუ ასურელთა
ეპოქაში, მერეც, მცხეთის გაძლიერების ღროს, ეს სამეუ-
ლობა არ დაუკარგავთ. ამას ამტკიცებს ჩვენი „ქართლის
ცხოვრება“, რომელიც ფარნავაზის დროსაც სამეულის
ღმერთებს გვისახელებს: „არმაზს, გაიმს და გაცის“ და
უმატებს, რომ ამასთანავე „ქართლოსის“ საფლავსა ჰლო-
ცულობდნენ და ჰფიცავდნენო.

ძალიან ჭკუას ახლოა და ადვილად საფიქრებელი,
რომ ლურსმულ წარწერილში მოხსენებული „ქალდი“,
„ქალდისი“ იგი „ქართლისი“ იყოს, რომელიც მერე, ჰი-
ზანტიის ზედგავლენით, „ქართლოსად“ გადაკეთდა და
რომელიც ქართულმა მითოლოგიამ დაგვისახელა ქართ-
ველთა პირველყოფილ წინაპარად, და რომელსაც ქართ-
ველნი მერეც თაყვანსა სცემდნენ, როგორც ჩვენი მატია-
ნე გვაუწყებს. რასაკვირველია, ამ ჩვენს ნათქვამს, ჩვენს
დაახლოვებას ჩვენის მატიანის „ქართლოსისა“ ლურსმულ
წარწერილის „ქალდისთან“ უფრო ძლიერი დასაბუთება

სკირია და ჩვენ ძალიან შორსა ვართ ამას რაიმე უცილობელი მნიშვნელობა მიეცეთ. ჩვენ აქ ეს ამბავი მოვიხსენიეთ მარტო იმისათვის, რომ ამ მხრით ყურადღება მიექცეს და ეს საგანი გამოძიებულ იქმნას ჩვენზედ უკეთ მცოდნეთაგან. შედარებითმა მითოლოგიამ აღმოაჩინა, რომ ეს მითად გადაქცევა მართალისა თუ მოგონილის წინაპარისა,—მთელს ქვეყნიერობაზედ შემჩნეულია. ტეილორი, ლებზოკი, სპენსერი და სხვანი ბევრს მაგალითს გვიჩვენებენ ამისას და იქამდინაც მიდიან, რომ მოგვითხრობენ დიდის წინაპარის, ანუ გმირის და სხვა გამოჩენილის კაცის უმაღლესს ღმერთად გადაქცევასაც. ამ სახით, დღესაც მონგოლები ჩინგის-ყაენს ღმერთად ჰხადიან *.

ასეა თუ ისეა, ორი სამეულნი ღმერთნი სჩანან ჩვენს პანთეონში, ერთი ასურელთა ეპოქისა და მეორე—მცხეთისა. აშკარაა, ეს სამეულობა ღმერთებისა ჩვენშიაც, როგორც ბევრგან სხვაგან, ჩვენის ადრინდელის სარწმუნოების გარკვეულს სისტემას მოასწავებს. უყურადღებოდ დასაგდები არ არის სამ-გვარი ცნობა ჩვენის მატთანისა ჩვენის უძველეს რჯულის შესახებ. ერთი ისა, რომ თავდაპირველად ქართველები ერთს ღმერთსა სცემდნენ თავანსაო და ეს, როგორცა ვნახეთ, ესეც უნდა ყოფილიყო პირველ-დასაწყისში, ვითარცა კარიერი გვემოწმება საზოგადოდ, როცა პირველყოფილ სარწმუნოებაზედ ლაპარაკობს. მას მერმეთ ქართველებს, ჩვენის მატთანეს სიტყვით, მრავალ-ღმერთობა შემოუღლიათ და ბოლოს ზომკერპთმსახურება. არც ერთი ეს ცნობა არ ეწინააღმდე-

*) ტეილორი: ანტროპოლოგია, გვ. 355; ლებზოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა; სპენსერი: სოციოლოგია, და სხვანი.

გება ისტორიულს დანასკვნსა მასზედ, რომ ყველგან ამ კიბით უფლია რჯულის განვითარებასა და წარმატებას. მესამე ცნობა, რომელსაც, ლენორმანის სიტყვით, ისტორიული საბუთი აქვს,—ეგ სამეულობაა ღმერთებისა, და ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, როცა ბოლონდელ დროშიაც სამეულის ღმერთებს იხსენიებს, მხარ-და-მხარ უდგება ისტორიულს საბუთსა,

მეტად საინტერესოა გამოძიება იმისი, თუ რა მნიშვნელობის ღმერთნი არიან არმაზი, გაცი და გაიმი, და რას მოასწავებდნენ, მით უფრო, რომ ჩვენ, თუ არა ვცდებით, ზოგიერთ საბუთს წავაწყდით ამ საკითხის აღსახსნელსა. მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენი წერილები უამისოდაც მეტად გრძელდება და ამიტომაც ამაზედ საუბარი კაცმა ცალკე სჯობს იქონიოს. ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ჩვენის ღმერთების პანთეონში ბევრი სხვა ღმერთებიც მოიპოვებიან, მაგალითებრ „ბოჩი“. თეიმურაზ ბატონიშვილი ასე აგვიწერს ამის კერპსა:

„ბოჩისასა იტყოდეს ამას: ესნენ შვიდნი ხელნი, რომლითაცა ხელმწიფებდა თვითოეულითა ხელითა მათ ყოველთა სხვათა მწვერვალთაგან შვიდთა მწვერვალთა კაკასისათა და თვითოეულსა ხელსა მისსა აქნდა თვითო ფერი ხელმწიფება მოფენად სარგებლობისა, წყალობისა, გინა რისხვისა*. ეგ სახედვეო,—უმატებს მერე თეიმურაზი,—შვიდნი ხელნი ბოჩისანი ნიშნიდენ შვიდთა ნათესავთა თარგამოსიანთასა, ქართლოსისა და სხვათა ექვსთა ძმათა მისთა“.

*) ეს „ბოჩი“ დღესაც დარჩენილია ჩვენში, მაგალითებრ ქვემო-იმერეთში დღესაც ბაღლებს აშინებენ და ეუბნებიან, როცა გაჰირვეულების დაწყნარება სურთ, დაჩუმდი, თორემ „ბოჩია მოდის, ბოჩიაო“. საკვირველი არა არის-რა, რომ ძველთაგან დარჩენილი იყოს ეს საშინელი სახელი ძველის, ზოგჯერ მრისხანე ღმერთისა.

უძველესნი ღმერთნი იყვნენ კიდეც ზემოხსენებულნი „გაცი“ და „გაიმი“, ანუ „გაისი“, თუ „გაასი“. გაცი კაცის სახის კერპი იყო, ოქროსი, ფეხ-მდგომარე, გაიმი-კი—ვერცხლისა. ამათ გარდა, ჯერ კიდეც მამასახლისობის დროს, ყოფილა კერპი „ზადენი“, „აინინა, „დანიანა“ და ბოლოს „აფროდიტეც“-კი, რომელიც მესამე საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ მითომ მეფე რევის ცოლს, სეფორს, ბერძნის ქალს, მოეტანოს საბერძნეთიდან და მცხეთას აღემაართოს. ფარნავაზ მეფის დროს ხომ უპირველეს ღმერთად, ჩვენის მატიანეს სიტყვისამებრ, შეიქმნა კერპი არმაზი, რომელიც ფარნავაზმა აღმართა და ჩააყენა არმაზის მთაზედ უძველესთა კერპთა—გაციისა და გაიმის შუა. არმაზის კერპი წარმოადგენდა ფეხზედ მდგომარე სპილენძის კაცს, ტანზე სცმია ოქროს ჯაჭვი, თავს ჰხურებია ოქროსავე ჩაფხუტი, სამხრენი და თვალნი ზურმუხტისა და ბივრიტისა ჰქონია, ხელთ სჭერია ხმალი „ელვარე და ბრწყინვალე“, რომელსაც კერპი იქნევდა თურმე აქეთ-იქით და „შიშითა მისისა მიმთხვევისა და სიკვდილისათა მის მიერითა არავინ განუკრძალველად შემთხვეოდეს“.

სამწუხაროდ ჩვენდა, არავითარი საბუთი ჯერ არ აღმოჩენილა, რომ შესაძლო ყოფილიყო გამოგვეცნა,—თვითოეული ღმერთი ამ პანთეონისა რის მომასწავებელნი არიან და რა აზრს, იდეას უწინდელის ქართველისას წარმოადგენენ. არ ვიცით საიდან, და თეიმურაზ ბატონი-შვილი-კი ზოგიერთს ნიშნებს მოგვეთხრობს. მაგალითებრ, ერთს ადგილას ამბობს, რომ არმაზი ნათელისაგან შობილად იყო წამებულყო. იგივე თეიმურაზი გვაუწყებს, რომ მირიან მეფე წმინდა ნინოს სასწაულთ-მოქმედებას „იხილვიდა მცირედ ორგულებითაო“ და მოჰყავს საიდანაც

ამოწერილი მისი სიტყვა, წარმოთქმული წმიდა ნინოს წინაშე. ამ სიტყვისაგან სჩანს, ვითომც არმაზი და ზადენი იყვნენო ღმერთი „სოფლის მპყრობელნი, წვიმის მომყვანებელნი, მზის მომფენელნი, ქვეყანით ნაყოფთა აღმომყვანელნი, გამომზრდელნი ქართლისანი“, ხოლო გაიმი და გაცი „ყოვლისა დაფარულისა გამომეძიებელნიო“.

აქ დაუჯერებელი არა არის რა. ვისაც შედარებითი მეთოდით უსინჯავს სხვადასხვა რჯულნი, რომელთა ცნობაც მეცნიერებას დღეს ხელთა აქვს, იმას ეცოდინება, რომ ძალნი სოფლის მპყრობელობისა, მზისა და ნათელის მომფენელობისა, წვიმის მომყვანელობისა, ნაყოფთა აღმომცენებლობისა და სხვა ამისთანა მოვლენისა გაღმერთებული იყვნენ ყველა ერისაგან მთელს დედამიწის ზურგზედ. ჯერ მინამ მეცნიერება თავის უტყუარის მცნებით არ მიჰშველებია ადამიანს გაგებად ბუნების მოვლენისა, ყველა ეს ძალნი კაცის გონებისათვის მიუწვდომელნი და გამოუცვნელნი არიან. გონება-კი ადამიანისა იმ თვისებისაა, რომ რა ხარისხზედაც გინდა იღგეს კაცი,—ველურია თუ განათლებული,—ყოველთვის წინ უდგა ამ მრავალფერ ქვეყანაში ჭირვეული საკითხი: საიდამ რაა და როგორ? ტეილორი ამბობს, რომ ესეთი საკითხები მარტო განათლებულის კაცის კუთვნილებას არ შეადგენს და ველურს კაცსაც ისე აეკვიატება ხოლმე, როგორც მეცნიერებით გონება-გახსნილსაო.

რაკი ესეა და ბუნების დიდნი მოვლენანი უმეცნო კაცისათვის გაუგებარნი არიან, მაშ რა ჰქნას ახლად ფეხადგმულმა გონებამ კაცისამ, თუ მიზეზად ყოველ ამისთანა მოვლენისა არ იწამოს რაღაც ყოველად-შემძლელები, უხილავი არსება და იმას არ მიაწეროს შექმნა და მოვლინება ყოველ იმისა, რის მიზეზი და სათავეც თი-

თონ ვერ გამოუტყვნია და ვერ მისწვდომია. აქედამ არის წარმომდგარი ის, რომ უწინდელ დროების ერნი, და ეხლაც ვილურნი, ყველა ამისთანა მოვლენის ასახსნელად ცალკე ღმერთსა ჰქმნიან და ღმერთი ხომ ყოვლად-შემძლებელია. მზე—ეს დიდებული მნათობი, ნათელის მომფენელი, სიცოცხლის მომნიჭებელი, მთვარე, ვარსკვლავი, ქარი, წვიმა, ჭექა-ქუხილი, ელვა, თითონ ზეც-კი, რომელიც ერთ ბეწო თესლისაგან, რაღაც დაფარულისა და გონება-მიუწვდომელის ძალით, მრავალ-შტოიან უშველებელ საჩრდილობელად გადაიქცევა ხოლმე, —ყველა ეს განსაცვიფრებელი ამბავი უმეცნო კაცისათვის საიდუმლოებაა, დაფარული, უხილავი ყოვლად-შემძლებელობაა, და აქედამ დიდი მანძილი არ არის ამ უხილავის ძალის გაღმერთებამდე. სხვადასხვა რჯულთა, სხვადასხვა ერთა შედარება გვიმტკიცებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ამ გზით უვლია და ყველა მოვლენასა თუ საგანში ცალკე მიუწვდომელი ძალი უგულებობია და ცალკე ღმერთი შეუქმნია ამ ძალის მომასწავებლად, მიზეზად და დასაბამად. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ყოველ ამ შემთხვევაში ძალია საგნისა გაღმერთებული ხოლმე და არა თითონ საგანი. მაგალითებრ ძალი მზისა, რომელიც ნათელსა და სითბოს აფენინებს, და არა თითონ მზე.

ამ ერთ-გზად სვლას ადამიანის გონებისას ერთ-სახის დასკვნაც მოჰყვებოდა და ამიტომაც ვხედავთ საოცარს მსგავსებას რჯულისას სხვადასხვა ერში, რომელნიც თავის-დღეში ისტორიის გზაზედ ერთმანეთს არ შეჰხვედრიან. მსგავსება-კი ისე გასაოცარია, თითქო ერთმანეთისაგან მიუღიათ, ერთმანეთისათვის მიუბაძავთო მაშინ, როდესაც, როგორც სივრცით, ისეც ყოველისფრით ერთმანეთზედ მიუწვდომელად დაშორებულნი ყოფილან და არი-

ან. სეისი, რომელიც თითონ სახელგანთქმულს სპენსერსაც-
კი ამისთანაებში მოწმად მოჰყავს, ამბობს, რომ სწორედ ეს
გარემოება (დამოუკიდებლად მსგავსება) ამტკიცებსო, რომ
ბუნება ადამიანისა, სემიტური თუ არიელი, ზანგია თუ თეთ-
რი, დიდ-თავა თუ წვრილ-თავა, ყველგან ერთი და იგივეა;
თუ გარემოებანი, რომელთ შორისაც ადამიანი ჰტრია-
ლებს, ერთი და იგივეა, თითონ მათი შედეგიც ერთი და იგივე
იქნებაო, ერთმანეთს ეგვანებაო. ამიტომაც გვანება, მსგავ-
სება რჯულისა, ანუ ღმერთებისა, ყოველთვის არა ნიშნავს
ერთის ერისაგან მეორის მიერ მიღებას. აქ შესაძლოა
ერთმა ერმა თავის-თავად ისეთივე რჯული შეიქმნას, რო-
გორც სხვა ერმა, მსგავს ბუნებასა და გარემოებაში მყოფმა.
ამიტომაც ერთისა და იმავე თვისებისა და მნიშვნე-
ლობის ღმერთნი, ხოლო სახელების სხვაობით-კი, ყველა
ერში მოიპოვებიან. შედარებითი მითოლოგია საოცარის,
მაგრამ უტყუარის საბუთებით გვიმტკიცებს ამას და მეტის-
მეტი კანდიერება არ იქნება ჩვენის მხრით, რომ ჩვენც,
თეიმურაზის სიტყვისამებრ, ესევე უწინდელ ქართველებში
ვიგულოვოთ.

გარდა იმისა, რომ ქართველთა კერპთმსახურება
მტკიცდება იმისთანა უცილობელ საბუთით, როგორიც
ლენორმანს მოჰყავს, ისიც დამტკიცებულად ჩასათვლე-
ლია, რომ ქართველებს სარწმუნოებური წესი, რიგი და
სისტემა უნდა ჰქონებოდათ კარგად გარკვეული. უამისოდ
ძნელად წარმოსადგენია კერპთმსახურება, რომელიც, რო-
გორც უფრო რთული და განვითარებული რჯული, წესსა,
რიგსა და სისტემას ითხოვს ლოცვისას, თაყვანისცემისას,
მსხვერპლის შეწირვისას და მებრვე სხვას. თუნდ ეგეც არ
იყოს, თვით იგი ამბავი, რომ მაშინდელ ქართველებს
საკერპო ტაძრები ჰქონიათ, მერე იმისთანა სატაძრო გან-
ძითა და ავეჯით, რომ თითონ ასურელთა მეფენიც-კი
ამაების მოტაცებასა და წაღებას ჰქადულობენ, პირდაპირ

გვეუბნება ამ რიგისა და წესის არსებობას. რაკი ტაძარია, იქ ლოცვაც არის და მსხვერპლის შეწირვაც; რაკი ლოცვა და შეწირვაა—იქ მღვდელმსახურებაც არის, და რაკი მღვდელმსახურებაა—იქ მაღალ-დაბალნი, უფროს-უმცროსნი მსახურნიც არიან ტაძრისა თუ კერპებისა, და ნუთუ ყოველივე ეს უწესოდ, ურიგოდ და უსისტემოდ შესაძლებელია? ნუთუ ყოველ ამის ამსრულებელი რჯული წესსა და რიგში ჩაუგდებელი, სისტემაში მოუყვანელი უნდა იყოს?

ასეა თუ ისე, ცხადია, რომ თუ არ საკუთრივ მეათე საუკუნიდამ ქრისტეს წინათ, მეცხრიდამ მაინც საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ქართველების რჯული კერპთმსახურება ყოფილა ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე. ჩვენ ლებბოკი ვიმოწმეთ, რომ კერპთმსახურება ძალიან შორს გაცილებულია პირველდაწყებით სარწმუნოებისაგან და წარმოადგენს უფრო უმაღლესს ხარისხს რჯულის განვითარებისას და წარმატებისას, ვიდრე მნათობთა მსახურება და თაყვანისცემა. თუ ლებბოკის სიტყვას არ დაიჯერებს ბაიერნის ჩვენი ბრმად დამჯერი ავტორი „Письма о Грузии“—სა, კარიერი მაინც გადიკითხოს, ის კარიერი, რომელსაც ასე ხშირად თითონვე იმოწმებს ხოლმე თავის წერილებში. სხვებს აღარ ვიტყვით, იმიტომ რომ ჩვენი ავტორი ამისთანაებს ვერ ეწყობა, რადგანაც თავის პირველ წერილის 49 გვერდზე ამბობს:

„Для этого понадобилось бы много кропотливого, скучного труда, к которому совсем не располагает Кавказ с его вечно-ясным небом и жгучим (აკი суровая იყო!!!) солнцем*, погружающим в сладкое far niente“.

*) ეგ მაშინ იყო, როცა ჰსურდა ქართველების კაცის-მჭამელობა დაემტკიცებინა, ეხლა-კი, როცა თავისი უვიცობა უნდა შეგვაწყნარებინოს და შეგვანდობინოს, ის „суровая, горная природа“ შეიცვალა, ცაც მოიწმინდა და მზეც გაფიცხდა.

იყოს ნება მისი მაგ „сладкое far niente“-ს შესახებ, ჩვენ-კი ამას ვიტყვით, რომ ზემო-ნაჩვენები გზა სარწმუნოების მსვლელობისა სრულებითაც არა სცოდნია ჩვენს ავტორს, თორემ როგორ იტყოდა, ვითომ მეთავე საუკუნოვან დაწყებული ქრისტეს წინათ ქართველებს პირველდაწყებითი რჯული ჰქონდათო, მაშინ როდესაც კერპთმსახურობა ჰქონებიათ, ესე იგი დიდად შორს-გავლილი და წინ-წასული რჯული. ლენორმანის მოკლე, მაგრამ დასაბუთებულ სიტყვიდამევე სჩანს, რომ იგი რჯული—გარკვეული, სისტემაში და წესში ჩაყარნილი ყოფილა და, თუ ჩვენი ავტორი თეიმურაზ ბატონიშვილსაც დაუჯერებს, მაშინ ზომ მთლად და დაწვრილებით შეიტყობს ამ წესისა და რიგის ამბავს. დავარწმუნებთ, რომ თეიმურაზი ამისთანაებში უფრო სარწმუნოა, ვიდრე ჩვენის ავტორის ბაიერნი.

მაშ რიდას პატრონი გვეუბნება და რამდენჯერმე გვიმეორებს, ვითომც ქართველებს ისეთი რჯული ჰქონებოდათ, რომ მისი არც თავი იცოდნენ, არც ბოლო, ესე იგი, უწყესო და ურიგო იყო. აშკარაა, ამაშიაც ჩვენი ავტორი, погруженный в сладкое far niente, მართალს გაჰქცევია და ტყუილს გადაჰხვევია. ამასა ჰქვია „одним штрихом обнять“, რომელიც ჩვენმა ავტორმა ასე თავმოწონებით დაიქადა Новое Обозрение-ს ფელეტონში. დალოცვილს ბაჟს ზომ არავინ ართმევდა, ორის штрих-ით სცდილიყო გაეგო რამ, რაკი მისი ერთი штрих-ი ასე სცუტლუტობს ზოლმე და ამისთანა ხათაბალაში ჰხვევს. თუნდ მესამე штрих-იც ეშველია, რაკი ეგრე იყო, ვინ დამდურებოდა, მაგრამ —

თუ კაცი თითონ არ არის,
რას არგებს მრავალ-штрих-ობა.

წერილი მეთორმეტე

ჩვენ ერთს წინა წერილში ერთი იმისთანა საქმე დაგვრჩა გამოსაძიებელი, რომელსაც, ჩვენის ფიქრით, რჯულის წესთანა აქვს კავშირი. ამიტომაც ჩვენ მისი გამორკვევა ვამჯობინეთ მაშინ, როცა ავტორს „Письма о Грузии“-სას ჩვენის უწინდელის რჯულის სათხრობლად გამოვიწვევდით. ეს საქმე შეეხებოდა სამთავროს საფლავებში ნაპოვნ ნაშთებს, რომელთა შორის ბაიერნმა იპოვა ვითომც ნიშნები ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობისა და მერე ხომ ჩვენმა ავტორმაც თავის მხრით დაასაბუთა ეს ქართველთა მიერ კაცის-მჭამელობა სამთავროს სასაფლაოს ხანაში, რომლის სივრცე, ავტორის აზრით, იწყება მეთათე საუკუნიდამ და თავდება მეორე საუკუნეს ქრისტეს წინათ.

არა ერთხელ გვითქვამს და ეხლაც საჭიროა გავიხსენოთ, რომ ჩვენი ავტორი ჩვენს ლიტერატურას უკიჟინებს, კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი მისთვის სრულიად უცნობიაო. ეს მართალია, ხოლო საბუთი გვაქვს ამის შემდეგ თვით ამისთანა მოკიჟინეს ვუგულოვით ეგ კრიტიკაც და ეგ შედარებითი მეთოდიც. ეხლა ვნახოთ, რა ძალ-ღონიერის კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის კაცი ყოფილა ჩვენი ავტორი, და ამ კრიტიკასა და მეთოდს მართლა რაშიმე იყენებს, თუ ეს სიტყვები მისთვის მარტო თქმაა და არა ქმნა.

აი საიდან გამოჰყავს ჩვენს ავტორს თავისი აზრი, რომ ქართველები სამთავროს სასაფლაოს ხანაში კაცის-მკამელები ყოფილანო. ბაიერნმაო, ამბობს იგი, დასინჯა რა სამთავროს საფლავები, განცვიფრდაო, რომ ადამიანის ძვლები ერთსა და იმავე საფლავში იმდენად არეულ-დარეული იყოო, რომ ერთი მთელი ჩონჩხი-კი (скелет) ვერ ამოიღოო. გარდა ამისა, ერთი საფლავის გვერდით ნაცარი ჰნახაო და იმ ნაცარში იპოვნა დამწვარი ძვლები ადამიანისა და იქვე ძვლები ხარისა, ცხენისა, ცხვრისა და ქათმისაო. თითონ საფლავებში არამც თუ მარტო ჩონჩხები თავისა ენახა შუა-გაპობილი, არამედ ტანიცა, ასე რომ ზოგან ზედა-ტანი ერთს საფლავში გამოჩენილა და ქვედა-ტანი მეორეშიო. „ყოველ ამ გარემოებათაო, — უმატებს ჩვენი ავტორი, — ბაიერნი იძულებულ ჰყო ეგუ-ლენა (предположить), რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი, არამც თუ კაცის-მკამელნი იყვნენ, არამედ მკვდრის ლეშსაც ხმარობდნენ საკმელადა და როცა ლეში მოსჰარბდებოდათ, ბევრი უგროვდებოდათ, გადანარჩენს საფლავში ინახავდნენ“ *.

ამ სახით, გამოდის, რომ, ჩვენის ავტორის აზრით, ზოგიერთი საფლავი საკუჟნაოსავით უხმარიათ ადამიანის ლეშის შესანახავად, რადგანაც ხორაგად გამოსადეგი ყოფილა. სხვა რა აზრი უნდა ჰქონდეს ჩვენი ავტორის სიტყვებს:

„Питались даже трупами и, когда трупов накоп-
лялось много, прятали остатки их в гробницах“.

ამისთანა ბრძნულად საფლავის გადაქცევა საკუჟნა-
ოდ მარტო ბაიერნს და ჩვენს ავტორს თუ მოუფა ფიქ-

*) Сев. Вест., № 2, გვ. 60.

რად, თორემ სხვას არა გვგონია. ეს საკუჭნაოდ საფლავის გადაქცევა ახალი ამბავია მეცნიერებისათვის და, რადგანაც ჩვენის ავტორის „კრიტიკითა და შედარებითის მეთოდით“ არის აღმოჩენილი, დასაჯერებელიც უნდა იყოს. ამიტომაც სამართალი ითხოვს ამის აღმოჩენა. შიაც პირველობა ჩვენს ავტორს. დავულოცოთ. მეცნიერული განსჯა და ბჭობა გაგონილა და ამისთანა? გაგონილა ამისთანა სასაცილობა!?

ეგ კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, რომ ბაიერნი ქართველების მიერ ადამიანის ხორცის ჭამას გადაწყვეტილად არ ამბობს. იგი ამ ამბავს მგონიაობით გვაუწყებს. თითონ ჩვენი ავტორი ამ მგონიაობით გვიცხადებს ბაიერნის აზრსა: „Эти обстоятельства заставили Байерна предположить“-ო. თუმცა ესეა, მაგრამ ჩვენმა ავტორმა ბაიერნის предположение გარდაჰქმნა გადაწყვეტილ და უცილობელ ამბავად. იგი ამბობს:

„ჩვეულება მკვდრის ხორცის თქვლეფი: აო (пожирать) და ადამიანის შეწირვა კერპებისათვის შემოწმებულია ქართულის მატთანესაგანაცაო... რომ სამთაეროს სასაფლაოს ხანაში კაცის-მჭამელობა არსებობდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ უფროს-ერთს იქ ნაპოვნს ძვლებში, — ადამიანისაა, თუ პირუტყვისა, — სიმსუქნე, ესე იგი ტყინი (студень) არ აღმოჩნდაო; ამ გარემოებამ იძულებულ ჰყო ბაიერნი ეგუღვნა (აქაც предположить) რომ ძვლები უხარშავთო *.

ამ აღსაველს კიბეზედ დამდგარი ჩვენი ავტორი უფრო-და-უფრო მალლა აღის ბაიერნის предположение-საგან. თავის მეორე წერილის 37 გვერდზედ იგი უფრო

*) Сев. Вест., № 2, გვ. 61.

ძლიერ ასაბუთებს ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობას და ამ გზით, ბაიერნის „предположение“-თი დაწყებულს, ბოლოს-და-ბოლოს უეჭველ ამბავად ჰხდის. იგი ამბობს:

„Суровая горная природа (Грузии) не легко покорялась человеку и часто в голодные годы им (грузинам) приходилось налагать руку на ближнего. Первыми жертвами становились, конечно, слабые — женщины и дети...“

აშკარაა, ჩვენი ავტორი თავის ოსტატს ბაიერნზედ უფრო შორს წასულა ამ შემთხვევაში: რაც ბაიერნს ეჭვით და მგონიაობით უგულვნია, ის ჩვენს ავტორს დაუსაბუთებია და უეჭველობის ტახტზედ დაუბრძანებია, ვითარცა გამორკვეული ჭეშმარიტება.

რადგანაც სათავე ჩვენის ავტორის დანასკვნისა ამ შემთხვევაში მაინცა-და-მაინც ბაიერნის ნათქვამია, სრულიად განუსჯელად, განურჩევლად, უკრიტიკოდ მიღებული მის მიერ, ჩვენ ჯერ გავსინჯოთ, — რამოდენად სარწმუნოა ეს თითონ ბ-ნი ბაიერნი საზოგადოდ და ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობის შესახებ საკუთრად. ბაიერნი უსათუოდ დიდი და შეურყეველი ავტორიტეტი უნდა იყოს, რომ ასე ბრმად აჰყვეს ჩვენის ავტორისთანა კაცი, რომელიც ვითომ-და უკრიტიკოდ არაფერს იჯერებს, არაფერს ითვისებს. ვნახოთ, ამისთანა ავტორიტეტია ბაიერნი, თუ არა.

ბაიერნის წერილები, რომელთაც უკრიტიკოდ აპყოლია ჩვენი ავტორი, გასინჯულია მეცნიერთაგან და ჯერ არც ერთი იმისთანა მეცნიერი არ გამოჩენილა, ჩვენის ავტორის გარდა, რომ ბაიერნის დანასკვნნი და ნაბკობნი შეეწყნარებინა და ყოვლად უსაფუძვლოდ არ ეცნა. ჩვენ წინათაცა ვსთქვით, და არც ეხლაა მეტი გავიხსენოთ,

რომ ჯერ თითონ რედაქციამ გერმანულ ჟურნალისამ, საცა ბაიერნმა თავის წერილები დაჰბეჭდა სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, საჭიროდ დაინახა ამ დანასკვნთა გამო პასუხისგება თავის-თავისაგან აეხადნა და მთლად ბაიერ-ნისათვის ეკისრებინა.

ყველასაგან არქეოლოგიის მცოდნედ ცნობილი გრაფი უვაროვი პირდაპირ აცხადებს, რომ ბაიერნის დანასკვნნი შეუწყნარებელნი არიანო *; ვ. გ. ტიზენჰაუზენი, რომელმაც ორჯერ გააჩია ბაიერნის ნათქვამი და ნაწერი სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, თითქმის სასაცილოდ ივდებს ბაიერნს. იგი ამბობს:

„ჩემი აზრი შესახებ მცხეთაში ნაპოვნ ნაშთებისა და ბაიერნის უცნაურ დანასკვნთა მე წინათაც გამოვთქვი. მას შემდეგ უფრო დაწვრილებით შევიგნე ბაიერნის აზრები მცხეთის სასაფლაოს თაობაზედ მისის ორის წერილისაგან, რომელნიც დაბეჭდილნი იყვნენ 1872 და 1874 წ. გერმანულ ჟურნალებში **. ამ წერილებმა უფრო ცხადად დამანახეს, რომ ბაიერნის დანასკვნნი და მოსაზრებანი სულ ერთიანად უღონონი და შეუწყნარებელნი არიან“ ***.

აი რა სარწმუნო და ხელშეუხებელი ავტორიტეტი ყოფილა ჩვენის ავტორის ხელთმძღვანელი ბაიერნი საზოგადოდ. საკუთრივ ქართველების მიერ კაცის-მკამელობის თაობაზედ აი რას ეუბნება არქეოლოგიური საზოგადოება ბაიერნს:

*) Взгляд на Михетский могильник, Труды Имп. Моск. Археолог. Общества, т. X, стр. 10.

**) აქ ტიზენჰაუზენი იმ წერილებს ასახელებს, რომელიც ჩვენს ავტორს მოჰყავს, როცა ბაიერნზედ ჭლაპარაკობს.

***) იქვე: გვ. 59.

„В обряде погребения Байерн усматривает из беспорядка, в котором встречаются кости, особое жертвоприношение людей и даже какие-то следы антропофагии. Между тем граф Уваров полагает, что беспорядок, в котором встречаются кости, может объясниться гораздо проще*.

გრაფმა უვაროვმა, რომელმაც თავის თვალთ დასინჯა სამთავროს საფლავები, და მერე ტიზენჰაუზენმა** ცხადად დამტკიცეს, რომ ის საფლავები, საცა ბაიერნს რამდენისამე კაცის ძვლები ერთმანეთში არეული უნახავს, საოჯახო სამარხნი ყოფილან. ეს ყველაზედ უწინარეს იმითი მტკიცდება, რომ ყოველს ამისთანა საფლავს სახურავად სამი ქვა სდებია, ადვილად ასახდელი ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად. ახალის მკვდრის ჩასასვენებლად ხან ერთს ქვას ახდიდნენ, ხან ორს ერთად, ხან სამსავე, იმის-და მიხედვით, თუ რა ტანის მიცვალებული უნდა ჩაესვენებინათ. რა თქმა უნდა, ეს უიმისოდ არ მოხდებოდა, რომ ახალის მკვდრის გვამს წინათ დამარხულის ძვლები არ მიეწივ-მოეწია, არ აერივ-დაერია ერთმანეთში. გრაფი უვაროვი და ტიზენჰაუზენი ამითი ხსნიან იმ გარემოებას, რომ ერთსა და იმავე საფლავში რამდენისამე ადამიანის ძვლებია ერთმანეთში არეული. ასე ყოფილა ბევრგან სხვაგანაც და საკვირველი რათ უნდა იყოს, რომ ჩვენშიაც ეგევე ყოფილა. ამის დასამტკიცებლად სხვა საბუთებიც მოჰყავთ ზემოხსენებულთ მეცნიერთ, ხოლო სიტყვის მოკლედ მოჭრისათვის ჩვენ აქ არ ვიხსენიებთ.

*) იქავე: გვ. 58.

**) Труды четвертого археолог. съезда в России. т. I., стр. 53 и 54.

აშკარაა, ბაიერნს არავითარი საბუთი არა ჰქონია ამ გარეშობისაგან თავისი предположение გამოეყვანა და ჩვენს ავტორს კიდევ საფლავი საკუჭნაოდ გადაექცია. რაც შეეხება კაცის-მჭამელობას, ეს ისე უღირსად დაინახეს უვაროვმა და ტიზენჰაუზენმა, რომ ყურიც არ ათხოვეს და ამის თაობაზედ ბაიერნს პასუხიც არ აღირსეს. თითონ ზემომოყვანილი სიტყვები: даже какие-то следы антропологии გვიმტკიცებს,—რომ ეს აზრი ბაიერნისა თითქმის სასაცილოდაც არის აგდებული.

ჩვენს ავტორს რომ მართლა კრიტიკის გაგება რამ ჰქონოდა და ეს სიტყვა არ დაეხვია ხელზედ მარტო თავმოსაწონებლად და მარაქაში გასარევად, ესე ბრმად არ დაჰნებდებოდა იმისთანა ავტორიტეტს, როგორიც ბაიერნია. აბა, ამისთანა კაცი უკიჟინებს სხვას კრიტიკის არ ხმარებას! მოდიოთ და ნუ იტყვით: სართი დასწრებისაო.

ეხლა გაუუსინჯოთ მეორე საბუთი, საიდანაც ბაიერნს და მის ამყოლს ჩვენს ავტორს გამრჩევათ თავიანთი დასკვნა ქართველთა მიერ კაცის-მჭამელობის თაობაზედ. ეს მეორე საბუთი დამწვარი ძვლებია—ადამიანისა თუ პირუტყვისა —ბაიერნისაგან ზოგიერთ საფლავების ახლო ნაქარში ვითომდა ნაპოვნი, და გამოვიძიოთ,—ეგ დამწვარი ძვლები, თუნდა ადამიანისაც, კაცის-მჭამელობას მოასწავებს, თუ შეცნიერება საბუთს გვაძლევს სხვა რამ ვიგულისხმოთ.

შედარებითმა მეთოლოგიამ გამოარკვია, რომ ყოველს ერს დედამიწის ზურგზედ თითქმის ერთნაირი გზა გამოუვლია სარჯულო ფილოსოფიისა, და ამ ფილოსოფიას ერთნაირი, ერთგვარი ჩვეულება მოჰყოლია, ბოლოს წესად და რიგად გადაქცეული. ყველა ერს იმისთანა ხანა ჰქონია, როცა სიკვდილი ჰგონებია დროებითი განსვენება,

მიცვალება, მიბარება და არა სამუდამოდ მოკვდომა. ეს რწმენა კაცობრიობას დღევანდლამდე შერჩა, ხოლო სხვა სახით. დღესაც გვწამს, რომ, როცა იქნება, მკვდრებით აღვსდებით, მეორედ მოვალთ; აქედამ იმ დროს მეორედ-მოსვლას ვეძახით. ეხლა გვწამს, რომ სიკვდილით სააქაოს ვშორდებით, პირველყოფილ დროს-კი სიკვდილს ისე უყუ-რებდნენ, როგორც განგრძობას სააქაო ცხოვრებისას. ამას-თანავე ეგონათ, რომ ადამიანი სიკვდილს შემდეგაც ისე სცხოვრობს, როგორც ცოცხლობის დროს, ისეთივე საჭი-როება აქვს, ისეთივე სურვილი, ისეთივე წყენა და სია-მოვნება, სიმშვილე და წყურვილი *.

ეს ამისთანა გამოხატულობა სიკვდილის შემდეგ ცხო-ვრებისა, რასაკვირველია, ვალად დასდებდა ჭირისუფალთ თავის მიცვალებულისათვის ისე ეპატრონათ, ისე მოვე-ლოთ, მისი ცხოვრება ისე მოეწყოთ, როგორც ცოცხლო-ბის დროს. აქედამ არის წარმომდგარი იგი ჩვეულება, რომ მიცვალებულს თან გაატანდნენ ყოველ იმას, რაც სააქაოს იმისთვის საჭირო იყო, რაც უფრო უყვარდა, რაც უფრო ესიამოვნებოდა, რომ საიქიოს ცხოვრება. არ გას-ჭირებოდა, და ყოველივე ის – ცოტად თუ ბევრად – ჰქო-ნოდა, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონებია. ამიტომაც, რაკი ოჯახში ვინმე მოკვდებოდა, უკეთეს ტანისამოსით მორ-თავდნენ, თან საფლავში ჩააყოლებდნენ იარაღს, სამკაულს, ხორაგსა, საკმელ-სასმელს, საფლავზედ დაუკლავდნენ ცხვარს, ცხენს, ქათამს და სხვას ამისთანას, რომ ყოველივე ეს საიქიოს მოიხმაროს საჭიროებისამებრ. ყოველს ამას მთავრად მიცვალებულს, არამც თუ მარტო დამარხვის

*) სპენსერი: საფუძველნი სოციოლოგიისა; ლებოვი: დასაწყისი ცივილიზაციისა; ტეილორი და სხვანი.

დროსა, დამარხვის შემდეგაც კიდევ დიდხანს ეგრე ჰპატრონობდნენ, და ეს პატრონობა იქამდე მიდიოდა, რომ იმის კერძს საჭმელ-სასმელს არ მოაკლებდნენ ხოლმე, და ზოგან ყოველ-დღე და ზოგან დროგამოშვებით ამ კერძს ცალკე დასდგამდნენ, მიცვალებულის სული მოვა და შეექცევაო.

ზოგი ერია ღღესაც, რომ სუფრიდამ ცალკე კერძს გადასდგმენ ხოლმე მიცვალებულის სულისათვის. ფიჯი-ელნი (ველური ხალხია) ღღესაც ნაწილს ზორაგისას ცალკე გადისერიან, როცა ჭამა-სმაზედ სხედან, რომ მიცვალებულის სული უნაყოოდ არ დარჩეს. სპენსერს მოჰყავს მალ-კოლში იმის მოწმად, რომ ბილახნი (ველური ხალხია) სასმელს ისე არავის არ უთავაზებენ, რომ თავი არ გადაუქციონ, ვითომ-და მიცვალებულსაც ერგოს რამეო. სმიტი მოგვითხრობსო, ამბობს სპენსერი, რომ არაუკანელნი (ველური ხალხია) ყოველთვის სასმელს თავს გადუქცევენ ხოლმე და ყოველის საჭმლის ნაწილს ცალკე გადასდგმენ მიცვალებულის სულისათვის უწინარეს იმისა, მინამ თითონ ჭამა-სმას დაიწყებენო.

განა შორს არის ყოველს ამაზედ ჩვენი საკუთარი ჩვეულება, რომ მკვდრის ხსენებაზედ ღვინოს თავს გადაუუქცევთ და ხან პურზედ დავაწვევებთ, ხან მიწაზედ, იმისა და მიხედვით, ვდგევართ, თუ ვსხედვართ, და პური ხელთა გვაქვს თუ არა სმის დროსა. ეს ჩვენი ჩვეულება სწორედ ამ სათავიდანვე მომდინარეობს.

რომ ეს ასეთი რწმენა თითქმის ყველასა ჰქონია ერთს დროს, ამისი უკეთესი საბუთი იგია, რომ ღღესაც ყველგან დარჩენილია ჩვეულებად სამკვდრო ტაბლა. როგორც ჩვენში, ისე ბევრგან სხვაგან, და სხვათა შორის ევროპაშიაც, ღღესაც წელიწადში ერთხელ მაინც მიც-

ვალეზულს მიუტანთ ხოლმე სასაფლაოზედ ტაბლას ხორაგითა და სხვა სასმელ-საჭმელით. ჩვენი კოლიო, წანდილი, ქელეხი, მკვდრის სულისათვის საკლავის დაკვლა სხვა არა არის-რა—გარდა იმისი, რომ ნაშთია იმ რწმენისა, ვითომც სული მიცვალებულისა არ მოგვიშვიდესო და საზრდო მივაწოდოთო. ამ რწმენის ნიშნებს ბევრს სხვა ჩვეულებაშიაც, იპოვის კაცი, თუ გონება გაადევნა.

გარდა ამისა, რომ ჭირისუფალნი მიცვალებულის სულისათვის საჭმელ-სასმელსა ზრუნავდნენ, თავის-თავს მოვალედა რაცხდნენ მიცვალებულის სულს ის მოწყობილობა არ მოაკლონ, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონდა. ეგონათ, რომ მიცვალებულს სიკვდილის შემდეგ ყოველივე ის დასჭირდება, რაც სააქოსა სჭირდებოდა. ამიტომაც, როგორცა ვსთქვით, სახმარს იარაღს, საყვარელს ცხენს, თუ ხარს ზედ დააკლავდნენ, ზოგან თან ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში. ამისთანა რწმენამ იმ საზარელ ჩვეულებამდე მიაღწევინა ადამიანს, რომ მიცვალებულის მოსამსახურეებს, მიცვალებულის ცოლს შიგ ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში იმ აზრით, რომ ყოველივე ეს იქაც დასჭირდებაო. სპენსერი, როცა ამ მკვდრისათვის საჭმელ-სასმელზედ და მოსამსახურეების თან ჩაყოლებაზედ ლაპარაკობს, გვეუბნება, რომ ორი მიზეზი იყო ამისთანა წესისა და რიგისაო: ერთი ისა, რომ საჭმელ-სასმელი არ მოაკლდეს მიცვალებულის სულსაო და მეორე ისა, რომ მოსამსახურე და ცოლი იქაცა ჰყვანდესო. ეს პირველ ხანებში სამარხი რიგი იყოო და მერე თანდათან რჯულის წესად შეიქმნაო *.

*) სპენსერი: საფუძველნი სოციოლოგიისა, გვ. 282, 284.

ბევრგან ჩვეულებად მიცვალეზულის დაწვაც ყოფი-
ლა, პირდაპირ დამარხვის მაგიერ. ინდოელნი, ბუდის
მოძღვრებისანი, სწვავდნენ მიცვალეზულსა*. არიელნი —
კელტნიც აგრე იქცეოდნენ **. რა თქმა უნდა, დას-
წვავდნენ მიცვალეზულისათვის თან გასატანებელსაც, —
ადამიანი იქნებოდა, თუ პირუტყვი. ლებბოკი ამბობს, რომ
ეს დაწვა მიცვალეზულისათვის გადადებულის მსხვერპლისა
— ადამიანია, თუ პირუტყვი — ყველა ძველ რჯულში მოი-
პოვებაო. ეს წესი წარმოადგენსო აუცილებელს საფეხურს
ყოველის რჯულის განვითარების კიბეზედაო. იგი გვარწ-
მუნებს, რომ არც ერთი რჯული არ არის, რომ ეს გზა
არ გამოველოსო. ლებბოკიც თანახმაა სპენსერისა, რომ ეს
წესი ჯერ სამარხი წესი იყო და მერე რჯულის წესად
გადაიქცაო, და იმ მიზეზთაგან წარმოსდგაო, რომელსაც
სპენსერი გვაუწყებს, როგორც ზემოთ უკვე მოვიხსენიეთ.
ლებბოკი გვიხსნის, საიდან წარმოსდგა ჩვეულება მკვდრი-
სათვის გადადებულ შესაწირავის დაწვისა. იგი ამბობს,
რომ ჯერ, რასაკვირველია, ეგონათ, მკვდრის სულნი მარ-
თლა სკამენ შეწირულსაო და მერე, როცა არა ერთხელ
და ორჯელ ნახეს, რომ შეწირული ხელუხლებლად რჩება
და სულთაგან არ იკმევა, აშკარაა ის აზრი ებადებათ,
რომ სულნი მარტო სულიერ ნაწილს შეწირულისას იწი-
რენო***.

აქედამ არის წარმომდგარი წვა შესაწირავისა, რომ-
ლის გამოც ხორციელი ნაწილი, სულთათვის უფარვისი,

*) იქავ: გვ. 275.

**) კარიერი: გვ. 106.

***) ლებბოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა, გვ. 263.

სრულად იწვის, და სულიერი-კი, ბოლის სახით, მალა ადის, ვითომ-და სულის სახმარად და სარგოდ.

იმავე გრძნობამ, იმავე მიზეზმა, რომელმაც ადამიანს ჩააგონა პირუტყვის შეწირვაო, ამბობს ლებოკი, მიიყვანა ადამიანი შეწირვის უმაღლესს ხარისხამდე, ესე იგი კაცის მსხვერპლად შეწირვამდეო. იმ განვითარების ხარისხზედ, რაზედაც მდგარან ადამიანები პირველყოფილ დროს, ეს ამბავი იმოდენად აღვილად მისაღებია ადამიანის გონებისათვისაო, რომ ეს მსხვერპლად გაწირვა ადამიანისა ჩვეულებად ჰქონია ყოველს ერს მთელს ამ ქვეყნიერობაზედაო. ამის გამო სრულიად უსამართლო იქნება მივაწეროთ ეს ამბავი ადამიანის გამხეცებულობასაო. პირიქით, იგი გვანიშნებს ღრმასა და ღრმად გამსჭვალულს გრძნობას სარწმუნოებისას, მხოლოდ უკუღმართად და შეცდომილად მიმართულსაო

მართლაც, ეს შეწირვა ადამიანისა—წვითა, დაკვლითა, თუ ცოცხლადვე მკვდართან ერთად დამარხვითა, ჯერ სამარხის წესად ყოფილი, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, მკვდრის სულისათვის თან გასაყოლებელი, ესე იგი ჯერ სამკვდროდ დადებული და მერე რჯულის წესად, საღმრთოდ გადაქცეული,—ყველგან არის შენიშნული. კართაგენელთა, როცა დამარცხებულ იქმნენ აღათოკლესაგან სიცილიაში, დასწევს შესაწირავად რამდენიმე ტყვე. ასურელნი ამისთანავე მსხვერპლს სწირავდნენ თავის ღმერთს ნერგალს. საბერძნეთშიაც ყოფილა ეს ჩვეულება, თუმცა ისე ხშირად არა, როგორც სხვაგან, რადგანაც ამისთანა წესი მათს მითოლოგიას ეუცხოებოდა. კლასიკური მწიგნობრობა ადამიანის მსხვერპლად წვას ბევრგან იხსენიებს. მაგალითებრ, პატროკლის დაწვას და მასთან ერთად ტროიანელ ტყვეებისას, ცხენებისას და ძაღლებისას. რომის ისტო-

რიაში უფრო ხშირად შეხედებით ამისთანა ამბებს თითქმის ბოლომდე დრომდე. ცეზარმა ორი ჯარისკაცი შესწირა ღმერთებს. აგვისტოსმა შესწირა ერთი ქალწული ქალი, სახელად გრეგორია. ანტიოქიის ტაძრის განახლების დროს ტროიანემაც-კი შესწირა ერთი სული.

ევროპაში ამ ჩვეულების მაგალითებს კარგა ხანის შემდეგაც ვპოულობთ. სკანდინავიაში ღმერთს ოდინს 893 წელს შესწირეს იქაურ მეფის შვილი. იარლ გაკონმა შესწირა ღმერთებს თავისი საკუთარი შვილი. 993 წ. მეფე შედედებისა დომალდი დაუწვეს ღმერთს ოდინს შესაწირავად სიმშოდის ასაცილებლად. ტეილორი ამბობს, რომ ევროპაში, მას აქეთ რაკი გადავარდა ცოლებისა და მოსამსახურეების თან გადაყოლება, ცხენის დაკვლა მიცვალებულის საფლავზედ და მიცვალებულთან ერთად მისი დამარხვა კიდევ დიდხანს იყო ჩვეულებად. ამისი მაგალითი ყოფილა ჯერ კიდევ 1781 წ. ინგლისში და ბევრგან სხვაგანაც. დღესაც მიცვალებულს უკან მიაყოლებენ ხოლმე ცხენსა. ეს ჩვეულება ჩვენშიაც არის დღეს: ამ შემთხვევისათვის ცხენს უკუღმა შეჰკაზმენ, ვითომ-და მიცვალებულის უკან მოსაბრუნებლად.

ლებოკის სიტყვით, ებრაელთაც ჰქონიათ ადამიანის მსხვერპლად გაწირვა დაწვითა, თუ დაკვლითა. ამ რჯულად ქცეულს წესს ისე შეუხურებია ადამიანის გონება, რომ ბევრგან არამც თუ შესაწირავს ადამიანს სწავდნენ, თითონ თავის ნებითაც ცეცხლში სცვივოდნენ და ამ რიგად გაიწირვიდნენ ხოლმე თავს. ეს იყო, ლებოკის სიტყვით, ინდოეთში, ორსავ არაბეთში, საცა ყოველ-დღე დანიშნულს დროს ადამიანს სწირავდნენ ღმერთად აღიარებულს ცეცხლს, და ზოგნი თითონაც თავის ნებით შიგა ცვივოდნენ და ამ-რიგად ღმერთს სწირავდნენ თავსა.

სლავიანებს, როგორც ბევრს სხვასაც, ჩვეულებად ჰქონიათ თან ჩააყოლონ, ანუ დასწვან მიცვალებულთან ერთად, იმისი ქონება, იმისი პირუტყვი, მოსამსახურეები, ცოლი. ღუნაის-პირელნი ბოლგარნი მიცვალებულთან ერთად მარხავდნენ იმის ცოცხალს ცოლსა, მოსამსახურეებსა და ზოგჯერ სწევდნენ მიცვალებულთან ერთად. ერთს მატიანეში აწერილია დამარხვა ერთის სოფდაგრისა ბოლგარიაში. მდიდრად მოსილი გვამი მიცვალებულისა დაუწვავთ და მასთან ერთად დაუწვავთ აგრეთვე იმისი მრავალი ქონება, ხორაგი, სანოვაგე, ძაღლი, ორი ცხენი, ორი ძროხა, ქათმები, მამლები და ახალგაზრდა მოახლე, დამარხვის დღეს დაკლული.

ყოველი ესენი რომ წავიმძღვართ და მივმართოთ იმ სამთავროს საფლავების ახლოდ ყოფილს ნაცარს, საცა ბაიერნს, ჩვენის ავტორის სიტყვით, უპოვია დამწვარი ძვლები ადამიანისა, ხარისა, ცხენისა, ცხვრისა და ქათმისა, განა შორს ვიქნებით მართალზედ, ვიგულისხმით, რომ ქართველებსაც წესად და ჩვეულებად ჰქონიათ წვა მკვდრის საფლავზედ, ანუ მის ახლოდ, მსხვერპლისა — ადამიანისა თუ პირუტყვისა, ისე, როგორც თითქმის ყველა სხვა ერს იმ ადრინდელ ხანაში, რომელსაც ეკუთვნიან პირველის ორის რიგის საფლავნი სამთავროსი, რომლის ძველის-ძველობა ჯერ გამოცნობილი არ არის მეცნიერთაგან დაბეჯითებით და რომლის ზოგიერთი ნაშთი, ვირხოვის სიტყვით, მიეწერება კულტურას ორი ათასის წლისას ქრისტეს წინათ. ეს არამც თუ საგულისხმოა, შეჭველიც უნდა იყოს, ნამეტნავად იმისათვის, ვინც ჩვენზედ უფრო დაწვრილებით ჩაკვირდება შედარებითს მითოლოგიას. ჩვენი ავტორი აბა ამ ჩაკვირებისათვის რათ შეიწუხებს თავს მაშინ, როდესაც უბეში ჩასჯდომია იმისთანა ავტორიტეტს, როგო-

რიც ბაიერნია. ამისთანაებში ჩვენი ავტორი მარტო ბაიერნს იცნობს და იმის წყალობით გამოდის. ამაზეა ნათქვამი: მითხარ, ვის იცნობ, გეტყვი, ვინა ხარო.

მეორე საბუთი ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობისა ხომ ის არის ჩვენის ავტორისაგან წარმოდგენილი, რომ ბაიერნმა სამთავროს საფლავებისადამიანთა ძვლებში ტვინი ველარა ნახა და აქედამ იგულვა, ვითომც იგი ძვლები უხარშავთო. თუ გავიხსენებთ, რომ იგი ძვლები ორი ათას წელიწადზედ ნაკლებისანი არ არიან, ავტორისავე სიტყვით, მაშინ ეს საბუთი უტვინოსათვისაც-კი ყოვლად შეუწყნარებელი იქნება. ამოდენადვე შესაწყნარებელია თითონ ჩვენის ავტორის საკუთარი საბუთი, ვითომც მჭახე და მოუცემელი ბუნება საქართველოსი იძულებულ ჰყოფდა ქართველებს სიმშვილობის დროს ერთმანეთი ეჭამათ. ეს ისეთი საბუთია, რომელიც თავის-თავსევე აბათილებს, რადგანაც საქართველოს ბუნების აგრე ხსენებისათვის ჯერ საჭიროა კაცმა თვალები დაითხაროს და გრძნობიერება, ცნობიერება დაიხშოს. ამ ორსავე საბუთზედ, ჩვენის ავტორის მიერ გაფუებულიებზედ, პასუხი უკვე მოვახსენეთ ჩვენს მკითხველს წინა წერილში და ხელ-ახლად განმეორება თქმულისა მეტია.

ამ სახით, ჩვენის ავტორის მიერ მოქსოვილი და ბეჭედ-დაკრული კაცის-მჭამელობა ქართველების მიერ — ზღაპრად უნდა ჩაითვალოს, თუ ამისათვის იმაზედ მეტს საბუთს ვერ გამოგვიჩხრეკს, რომელიც მას მოყვანილი აქვს თავის წერილებში. ვიმეორებთ, ჩვენ ამით იმის უარ-ყოფა კი არ გვინდა, ვითომც ქართველებს ეგ საზარელი ჩვეულება ოდესმე არა ჰქონოდათ. იქნება ჰქონდათ, როგორც ბევრს სხვას, მაგრამ ქართველების კარგად თუ ავად ხსენებისათვის რაკი დანახულია საჭიროდ ამისი თქმა და

მერი დაჟინებითაც, სხვა საბუთებიც უნდოდა და არა იმისთანა უხერხულად მოქარგული, როგორც ავტორს და იმის წინამძღოლს ბაიერს უნებებიათ. აქაო და ლმეროს ჩემთვის მოუნიჭებიაო одним штрихом все снять, და თითო მარცვლობით ასაკენკს, კრიტიკის ცხრილში გასაცხრელს ჩვენი ავტორი ნიჩბითა ჰვეტს გაუცხრელად და გადაუნიავებლად. მართალია, ამისთანა ქცევას თუ შრომას მართო ერთი ის ღირსება აქვს, რომ ჩქარია, მაგრამ ესეც-კი საცოდნელია, რომ --

ზოგჯერ სიწყნარე გმობილი
სჯობს სიჩქარესა ქებულსა.

[1889 წ.]

დამატება წერილებისა

პი ისტორია

[მეშვიდე და მეთოთხმეტე წერილი,
რომლებიც ავტორს არ გამოუქვეყნებია.]

ა ი ისტორია.

წერილი მეშვიდე

ჩვენ არა ერთი და ორი მაგალითი წარმოვუდგინეთ მკითხველს იმისი, თუ რა „ინტენსიურის“ ცოდნით აკიდებული ბრძანებულა ჩვენი ბაქია და ტყუილად თავმომწონე ავტორი „Письма о Грузии“-სა. ეხლა შევედგებით იმის გამოკვევას, თუ რა სიბრძნისა, გონებაგახსნილობისა, რა მსოფლმხედველობის და ჭკუის პატრონი ყოფილა ჩვენი ჭკუა-აფრინე ავტორი. თუ სხვისა არა ჰღირსებია, სხვისაგან არა უსწავლია რა, თავისი საკუთარი მაინც ჰქონია რამე თუ არა. ყოველივე საამისო მაგალითი ერთი მეორეზედ უკეთესი მარგალიტია იმ გვირგვინში, რომელსაც ასეთის ბაქი-ბუქით და კორიანტელის ჭაყენებით თავზედ იღვამს ეს ჩვენი ახლად გამოცხვარი გაბუებული მეცნიერი, როცა ჩვენს ძველისძველს კულტურაზედ ჰლაპარაკობს. აქაც იგივე ჰო და არა აქვს ერთსა და იმავე საგანზედ. რასაკვირველია, ეს კაი ხერხი და ოსტატობაა, რადგანაც ან ერთი გამოდგება მართალი, ან მეორე, თუმცა ზოგან კი იმასაც ახერხებს, რომ მისი არც ჰო იყოს მართალი, არც არა.

ჯერ გამოვარკვით ავტორის დედა-აზრები მასზედ თუ, — კულტურა, ანუ ცივილიზაცია, სხვისა თუ საკუთარი, როგორ და რა გზით შედის და მოქმედობს ერის ცხოვრებაში. აბა ამაზედ ავალაპარაკოთ თითონ ენა-ქრელი და ენა-პტყელი ავტორი. ბოდიშს ვიხდით, რომ ავტორის ნაუბარი რუსულად მოგვყავს, მიზეზს ვერიდებით, არ შეგვწამონ სიტყვების გადასხვაფერება. აი რას ამბობს ავტორი:

„Под напором новой жизни, нового яркого духовного света, народ может скоро забыть старые былины и песни... Народ начинает обыкновенно в таких случаях стыдиться (?) своего темного житья и, спеша воспринять доступную ему внешность, отбрасывает прошлое со всеми его драгоценными сокровищами“*.

დაიხსომეთ აქ ნათქვამი და ნამეტნავად ის, რომ ავტორის აზრით ერი მიიღებს ზოლმე მარტო გარეგანობას კულტურისას. ორს-სამს სტრიქონს შემდეგ ჩვენი გულმაღვიწყი მეცნიერი სულ სხვა-რიგად გადასთქვამს ამ ნათქვამსა, თითქო სხვას თავის მოპირისპირეს ალაპარაკებსო. იგი ამბობს:

„Она (современная цивилизация) захватывает сразу (!) весь (!) уклад (!) народной жизни, неся могучие идеалы и... заставляя импонирующе ярко выступать современность и тонуть во мраке прошлое“**.

აქ ხომ ჰხედავთ, ავტორი სულ სხვას ამბობს. სამის სტრიქონის წინათ მოგვითხრა, რომ ერი მარტო გარეგანობას კულტურისას გადაიღებს ზოლმეო. ეხლა-კი გვეთი-

*) Сев. Вест. № 2, გვერდი 51.

**) Сев. Вест. № 2, გვერდი 51.

ცემა, გარეგან სახეს კი არა, ცივილიზაცია მთელ შინაგან-გარეგანობას (весь уклад) ერის ცხოვრებისას ძირიდან თხემამდე ერთბამად შეიპყრობს ზოლმეო. ამ სახით სამის სტრიქონის მანძილზედ ჩვენს მეცნიერს ლოლიკა ვერ მიჰყვა და დიდის ბაქი-ბუქით კი ჰლამის მთელს სამი ათასს წლის მანძილზედ ვითარება საქართველოსი განსჭვრიტოს ამ ულონო და ფეხ-მოკლე ლოლიკითა. აქ ულონობა ლოლიკისა იმოდენად საკვირველი არ არის, რამოდენადაც ასეთი გალალეული გამბედაობა უმეცრებისა და ჭკვამოკლეობისა.

ეხლა ვკითხვით ავტორს, — ვის და რას შემოაქვს ერის ცხოვრებაში ეს ყოვლად-შემძლებელი იდეალები, რომლის მეოხებითაც ცივილიზაცია „сразу захватывает весь уклад народной жизни, заставляя импонирующе ярко выступать современность и тонуть во мраке прошлое“. ამ საკითხების პასუხად სიტყვა-ჭარბი ავტორი აი რას გვეუბნება:

„Как сильно встряхнула современность весь стародавний уклад грузинской жизни, ярко доказывается“ და სხვანი და სხვანი*.

იმას ნულარ ვიტყვით, რომ ავტორი სხვა ადგილას გვეფიცება, ვითომც ქვეყანაზედ მარტო საქართველოს ერია იმისთანა, რომლის აწმყოშიც ისე ცოცხლად შენახულია წარსული, როგორც არსად **, და მაშასადამე, ან ეს „сильно встряхнула современность стародавний уклад грузинской жизни“ უნდა ტყუილი იყოს, ან ეს ცოცხლად შენახულობა წარსულისა.

*) იქავ.

**) იქავ, გვერდი 53.

საქმე ის არის, რომ ამ „сильно встряхнула“-ს ბრწყინვალე საბუთიც მოუპოვა ჩვენმა ავტორმა, რომელიც, რასაც ერთგან ამბობს, ის მეორეგან ავიწყდება, თითქო ჯადოს რასმე შეუკრავს მისი ჭკუა და გონებაო.

ზემოსხენებულ „как сильно встряхнула“-ს წაიკითხავთ თუ არა, რასაკვირველია იმას მოელოდინებით, რომ აი ავტორი ეხლა იმასაც გვიჩვენებს, რა იდეალებია ის ყოვლად შემძლებელი იდეალები, და იმასაც—თუ ვის და რას შემოაქვს იგინი და როგორ захватывает современность весь уклад народной жизни сразу. თურმე ნუ იტყვით, ყოველ ამ სასწაულების მომქმედი, ამ იდეალების შემომტანელი „შარმანკა“ და ქალაქის კინტო ყოფილა და სარბიელი მათი—მუშტაიდი და მიკიტნის ღუქანი. თუ არა გჯერათ, წაიკითხეთ (51 გვერდი Сев. Вест. № 2) სასაცილო მასხარაობა ავტორისა ამ საგანზედ. ჩვენში კი ითქვას და სამასხაროდ კი არა, საბრძნოდ მოჰყავს ავტორს ეს ცივ-ცივი ტყუილი და ჭკუაში მოუთავსებელი მაგალითი ცივილიზაციის გარედამ შიგნით შემოსვლისა. აი თურმე „შარმანკისა“ და კინტოს მეოხებით современность сразу захватывает весь уклад народной жизни, неся могучие идеалы და სხვანი და სხვანი. აი თურმე „შარმანკა“ და ქალაქის კინტო ყოფილა ავტორის „напор новой жизни, напор нового яркого духовного света“, რომელთა გამოც ერი მალე იფაწყებს თავის ძველ ზღაპარ-თქმულობას და ლექსებსა. მაგრამ ყოველივე ეს напор-ები, ეს сразу захватывает—გულმაღიწყს ავტორს რამდენისამე სტრიქონის მანძილზედ აღარ ახსოვს, თითქო მისი ნათქვამი არ იყოს და ამიტომაც ახლა სხვას გვეფიცება. რაკი დაამტკიცა, რომ „შარმანკისა“ და კინტოს მეოხებით напор новой жизни, нового яркого

духовного света მიაწყდება ხოლმე ერის ცხოვრებას, იგი განაგრძობს:

„Так мало-по-малу (აკი сразу-ო!) современность в ея искаженных уродливейших формах (ვაი ყოვლად-შემძლებელი იდეალებო ავტორისავე, ვაი яркий духовный свет-ო, რა მალე ავეგოთ ანდერძი!) подкашивает стародавний уклад и ничто не в силах побороть ея влияния და სხვანი*. როგორ მოგწონთ! ჯერ ხომ ცივილიზაციის გარეგანობა შეიპყრობს ხოლმე ერის ცხოვრებას. მერე გვეუბნება, გარეგანობა კი არა, ძლიერი იდეალები მოაქვს და „сразу захватывает весь уклад народной жизни, заставляя ярко выступать современность и тонуть во мраке прошлое“.

ბოლოს კი გამოდის დიამც იყოსავით, რომ сразу კი არა, малу-по-малу современность в ея искаженных уродливейших формах подкашивает стародавний уклад. რაღა იქმნა ის современность-ი, რომელიც „сразу захватывает весь (!) уклад народной жизни, неся могучие идеалы?“ სად დაიკარგნენ ის ავტორის ნაპოვნები? გზაზედ გაეფანტა ჩვენს ბატონსა. მაშ რა ექმნა? მძიმედ აკიდებულა „ინტენსიუტის“ ცოდნით და სულ სად ეზიდნა ამოდენა ბარგი და მერე იმ-სიდიდე მანძილზედ, როგორც ერთი სტრიქონიდან მეორეა.

ნუთუ გგონიათ, ან ამაებზედ დასდგეს დიდხანს ავტორი. ნურას უკაცრავად. ავტორი არც ისეთი ჯიუტია, რომ სთქვას და აღარ გადასთქვას, თითქო გვეუბნებოდეს, დიახ, მე კი ვიქნები, ერთი ვსთქვა და აღარ გადავსთქვაო, მაშ თავზედ ქუდი არა მხურებიაო. არაო, გვე-

*) Св. Вест. № 2, გვერდი 52.

უბნება იგი სხვა ადგილას, არც подкашивает, არც захватывает весь уклад народной жизни, და თუ ან ერთი, ან მეორე დამიჯერეთ წინათ, გთხოვთ ეხლა ნულარ დამიჯერებთო. სულ ტყუილია ესენიო, რადგანაც:

„Человеческая натура так пластична (ეს პლასტიკა რალა ეშმაკი და ქაჯია!), что, уступая во власть событиям форму и внешность,... свято бережет заложенные в ней природою силы“ * და სხვანი.

თურმე ნუ იტყვით, ადამიანი მარტო ფორმით და გარეგანობით ემორჩილება საქმეთა ვითარებას და შინაგანად, ძირეულად-კი ხელუხლებელად ჰრჩება. მაშასადამე, რაც ავტორმა წამოფქვა, ვითომც ცივილიზაცია сразу захватывает ანუ подкашивает весь уклад народной жизни, ტყუილი ყოფილა. ესეც მეოთხედ გადათქმა ერთისა და იმავე საგანის გამო. მოდით და ამოთხეცოლოდიკას, ამ აბდაუბდას, ამ უმ-ქცვაობას მოჰკითხეთ კულტურა რა ხილია. ან განა ამ მეოთხე გადათქმას გვაკმარებს ეს ჩვენი მეცნიერი! იგი თავის მეორე წერილის 44 გვერდზედ იმ აზრს გვიქადაგებს, ვითომც ცხოვრება ერისა, რაკი ერთხელ თავის ჩარჩოებში ჩაჯდა, შეურყეველია და ყოვლად შემძლებელი იმოდენად, რომ არამცთუ თითონ ელახვინებინება სხვის ზედმოქმედებას, არამედ თითონ ზედმოქმედობს სხვაზედ და იმორჩილებს **. ესეც ახალი ამბავი, მით უფრო, რომ ამას საქართველოზედ ამბობს, რომელიც, ავტორისავე სიტყვით, სულითაც და ხორციითაც ყოვლად უძლური იყო. თუ ყოვლად უძლურის ერის ცხოვრება ესე თავის-შემნახველია და გამძლე, მაშ ის

*) Сев. Вест. № 3, гл. 47.

**) Сев. Вест. № 3, гл. 44.

ზოგადი თეორია ავტორისა რაღაა, რომ გარედამ მოსული ცივილიზაცია сразу захватывает весь уклад народной жизни? მოდით და გაიგეთ, ამ ხუთში რომელშია მართალი ჩვენი პტულა-პტულად მოუბარი მეცნიერი. ესეც თქვენი ერთ-არსი სამება კი არა, ერთ-არსი ხუთება, რომელსაც ავტორი თავის თავით წარმოგვიდგენს, თითქო ხუთთავიანი დევიაო. ჯადო-ლა იქნება ამაზე მეტი! კაცი ერთი იყოს და ერთსა და იმავე დროს ხუთნაირად გეჩვენოთ. ნუთუ ეს მეცხრამეტე საუკუნეს სასწაულად არ უნდა ჩაეთვალოს!

ეს დედა-აზრები ხომ ასე გარკვეული ჰქონია კულტურის და ცივილიზაციის ძალ-ღონის გამომძიებელს ამ ჩვენს ახლად-მოზეილის ბოკლსა. ამის შემდეგ იგი გადადის ჩვენის ძველის-ძველ კულტურის თვითუფს ცალკე ელემენტზედ. არჩევს ენას, ძველის-ძველ სარწმუნოებას სახელმწიფო და სამმართველო აგებულებას, ერთის სიტყვით, ჩვენს სულიერს და ხორციელს ყოფა-ცხოვრებას. აბა ამაებში ვნახავთ ლაგამ-წამოყრილი ყოვლად მტკნარი უფიცობა რა-რიგ დოღს გაგვიმართავს და რა მანძილზედ გაჭენდება ამოუქშენლად. დაგვიჯერეთ, რომ ჩვენთან ერთად გაცოცხლნი შესძახებთ ავტორს კიკნაძე-ბერის სიტყვებს:

„შენ, ვარდის კონავ,
დრამის წონავ,
რა მოგიჩმახავს!“

წერილი მეთოთხმეტე

თუმცა პირდაპირ არ გვითქვამს, მაგრამ წინა წერილებიდან ცხადადა სჩანს,—საით გადახრილა ჩვენი ავტორი „Письма о Грузии“—სა და საითკენ სჭიმავს თავის ზღაპრებით გაპოხილს ჭაპანსა. ორსავე წერილში ის თავი-და-თავი აზრი აქვს გატარებული, რომ ქართველებს თავიდან ბოლომდე თავისი არა ჰქონიათ—რა და სულ ყოველისფერი სპარსელების ნაწყალობეზიაო. ჩვენ ხომ ვნახეთ, ჩვენი ავტორი რა სიმარჯვით მოახტა ზურგზედ თავის უბელო „вероятно“-ს იმის შესახებ, რომ ქართველებს ენაც კი სამეფო საქმეთათვის სპარსული უნდა ჰქონებოდათო. ეზლა გვიმტკიცებს, რომ რჯულიც სპარსული ჰქონებიათო. იქნება ეგრეც იყო, მაგრამ ერთი გამოკვითხოთ, რა საბუთებმა მიიყვანა ჩვენი ავტორი ამ დასკვნამდე.

აშკარაა, ჩვენი ავტორის დანასკვნის დასამტკიცებლად საჭიროა შედარება ქართველთა და სპარსთა რჯულისა. ამისათვის ერთად-ერთი სახსარია: ქართველთა და სპარსთა რჯულის ზედმიწევნელი ცოდნა. ჩვენ ხომ ვნახეთ, რა ცოდნის პატრონი ყოფილა ჩვენი ავტორი მსოფლიო ისტორიისა საზოგადოდ და საქართველოსი ცალკე. ამაზე უფრო ნაკლებ ქვეითი ყოფილა სპარსეთის შესახებ. ამას ეზლავე ვნახეთ.

იგი ამბობს, რომ ქართველები ცეცხლ-მსახურნი იყვნენო სამთავროს სასაფლაოს ხანაში, ესე იგი მეათე საუკუნედამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ. ეს შესაძლოა, ხოლო შეუძლებელია ეს ამბავი კაცმა გამოიყვანოს იქიდან, საიდანაც ჩვენს ავტორს გამოჰყავს. იგი ამბობს, ცეცხლში დამწვარ ძვლებ შორის, რომელიც სამთავროს სასაფლაოზე იპოვა ბაიერმა, აღმოჩნდა აბსიდიანის * ნატეხები. ეს აბსიდიანის ნატეხები ამტკიცებსო, გვეფიცება ჩვენი ავტორი, რომ მაშინდელ დროში მცხეთას მკვიდრნი ცეცხლ-მსახურნი იყვნენო **. მართალია, აბსიდიანის დანით ჰხოცდნენ უწინ საწირავს საკლავსა, მაგრამ ეს სრულობით საკუთარი ნიშანი არ არის ცეცხლ-მსახურებისა. საწირავის დაკვლა ერთია და ცეცხლ-მსახურება სხვაა. სხვა რჯულთა წესის აღსასრულებლადაც ჰმარობდნენ და დღესაც ჰმარობენ აბსიდიანის დანასა. მაგალითებრ წინადაცვეთისათვის ***. მაშასადამე, აქაო და აბსიდიანის ნატეხები აღმოჩნდა სამთავროს სასაფლაოზე, აქედამ სრულებით ის არ გამოდის, რომ ამნაირის დანის მხმარებელნი ცეცხლ-მსახურნი ყოფილიყვნენ.

მეორე საბუთი ქართველების ცეცხლ-მსახურებისა ის არის, ავტორის ფიქრით, რომ ვითომც დღესაც ქართველები ცოდვად სთვლიან უწმინდურებით რითიმე წამურტლონ ცეცხლი. არ ვიცი, სად და რომელს მხარეს ჩვენში შეუნიშნავს ეს ამბავი ჩვენს ყოვლად-მხედველს

*) აბსიდიანი ერთნაირი ქვაა, ერთგვარის ტალისა. ამისაგან სატრელს აკეთებდნენ უწინდელ დროში და იმითი ჰხოცდნენ შესაწირავს საკლავსა.

**) Св. Бес. № 2, гл. 61.

***) სპენსერი.

ავტორსა. ის მაინც არ უნახავს ავტორს, რომ ყოველ დიდ დღესასწაულის წინა-დღეს ჩვენი ქართველი კაცი თავის ეზოს, სახლს მოჰგვის და ყოველს უწმინდურებას ერთს ადგილას დაახვავებს და მერე წაუკიდებს ცეცხლსა დასაწვავად. არ გვინახავს ჩვენ და არა გვეგონია სხვასაც ვისმე ენახოს, რომ ცეცხლს აგრე მოწიწებით და სასოებით ექცეოდნენ ჩვენში, როგორც ავტორს მოსჩვენებია. თუ კერაზედ ცეცხლს პატივსა-სცემენ, ეგ პატივი კერას ეკუთვნის და არა ცეცხლსა, იმიტომ რომ კერას გარე მძოვრსაც კი არ არიდებენ ჩვენში ცეცხლსა.

ჩვენ ამით იმისი თქმა კი არ გვინდა, ვითომ არა გვეჯეროდეს, რომ ქართველები ერთს ღროს ცეცხლ-მსახურნი ყოფილიყვნენ. ეს აზრი არამცთუ შესაწყნარებელია, უსათუოც უნდა იყოს, როგორც შემდეგ ვნახავთ. ხოლო ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ავტორს უსაბუთო საბუთები მოჰყავს ამის დასამტკიცებლად.

რაკი ჩვენმა ავტორმა დაამტკიცა, რომ ქართველნი ცეცხლ-მსახურნი ყოფილან, აქედამ იქ გადავიდა, ვითომც ცეცხლ-მსახურება სპარსეთისაგან აქენდათ მიღებულიო, იმიტომ რომ სპარსელები ცეცხლ-მსახურნი იყვნენო.

განა სპარსელების მეტს სხვა არავის გაუღმერთებია და არა სწამებია ცეცხლი? მეცნიერთა სიტყვით ცეცხლ-მსახურება მეტად გავრცელებული და თითქმის მთელს ქვეყნიერობაზედ მოფენილი საყოველთაო რჯული ყოფილა. ცეცხლ-მსახურება ისე ხშირიაო, ამბობს ლეებოკი *, რომ თითქმის მთელის მსოფლიოს რჯულად ჩაითვლებათ... არა ყოფილა არც ერთი ქვეყანა, ცოტად მაინც ცნო-

*) დასაწყისი ცივილიზაციისა, გვ. 227 და შემდეგი.

ბილიო, განაგრძობს იგი, რომ ეგ ცეცხლ-მსახურება რჯულის წესად არ ჰქონებოდესო. მისის სიტყვით, ეგ მსახურება წესად ჰქონიათ აზიაში ებრაელთა, ქალდეველთა, ფრიგიელთა, ლიკიელთა, მცირე-აზიელთა, სპარსთა, მიდიელთა, სკვითთა, სარმატთა, ყველა ერს პონტოისას და კაპადოკიისას, ინდოეთისას და ორსავე არაბეთისას. აფრიკაში ჰქონებიათ—ეგვიპტელთა, ეთიოპელთა, ლივიელთა, ატლანტიელთა; ევროპაში—რომაელთა, იტალიელთა, ბერძენთა, ისპანიელთა, გალიელთა, ძველ პრუსიელთა და სხვათა. ამერიკაში თითქმის ყველგან შენიშნულია ეგვეფე, ასე რომ თვით ველურთა შორისაც გავრცელებულიაო. რასაკვირველია ამის შემდეგ, რომ ეგ რჯული ჩვენშიაც ყოფილიყოს.

ესე ერთმანეთზე დაშორებულ ერთა შორის ერთისა და იმავე წესის არსებობა ცხადად გვიმტკიცებს იმას, რომ ცეცხლ-მსახურება შესაძლოა რომელსამე ქვეყანაში თავისითაც დაფუძნდეს, ერთმანეთის მიუხაზველად. ესთქვათ, ჩვენმა ავტორმა არ აღირსა ეს თავის-თავობა ქართველებსა და რასაც ველურებში ვპოულობთ იგი ჩვენთვის მიუწვდომელად სცნა. მაგრამ აქედამ მაინც ის არ გამოდის, რომ ცეცხლ-მსახურება სპარსელებისაგან მიგვეღოს. პირველი ესა, რომ თითონ ავტორი გვარწმუნებს, ვითომც ცეცხლში არამც თუ ადამიანებსა ვწვავდით, არამედ ადამიანის ლეშსაც. თუ ჩვენს ავტორს სპარსელების რჯულის ცოტა რამ გაგება ჰქონოდა, სწორედ ამ ამბავს უნდა დაეჯერებინა, რომ ჩვენ ცეცხლ-მსახურება სპარსელებისაგან არ უნდა გვქონოდა გადმოღებული. დღეს ბავშვმაც კი იცის, რომ სპარსელნი ისეთის სასოებით ეპყრობოდნენ ცეცხლს, არაფერს მიაკარებდნენ. მკვდრებს არცა ჰმარხავდნენ, დედაძიწა არ წავემურტლო-

თო და არცა ცეცხლში სწვავდნენ, ცეცხლი არ შევაგინოთო. მკვდარს ხეზედ დასდებდნენ, ან ჩამოჰკიდებდნენ ფრინველთა შესაჰმევად. ვებერი ამბობს, რომ სპარსელნი ისეთი პატივისმცემელნი იყვნენ ცეცხლისაო, რომ ჰშიშობდნენ, ამოსუნთქულის ჰაერითაც არ წაებილწებინათო. ამისათვის ცეცხლთან ხელსახოცით პირაკრულები მიდიოდნენ, ვითომ ხელსახოცი სუნთქვას დაიჭერს და ცეცხლს არ მიაკარებსო.

ახლა იფიქრეთ, ცეცხლ-მსახურება ქართველებისა რაში ჰგვანებია სპარსელებისას, როდესაც პირველნი ცეცხლში სწვავდნენ ადამიანის გვამსა, თუ ლეშსა, და მეორენი სუნთქვასაც არ აკარებდნენ, არ წაებილწოთ ცეცხლიო. მარტო ეს მაგალითი საკმარისი იყო, რომ ავტორს ქართველების ცეცხლ-მსახურება სპარსთაგან გადმოღებულად არ მიეჩნია.

[1889 წ.]

პოლემიკური სტატიები
„ПИСЬМА О ГРУЗИИ“-ს გეგმა
(1889)

გზა-და-გზა და სხვათა ზღრის

ჩვენ არა ერთი და ორი მაგალითი წარმოვუდგინეთ მკითხველს იმისი, თუ რა „ინტენსიური“ ცოდნა ჰქონია ისტორიისა ავტორს „Письма о Грузии“-სას. ეს არ იქმარა გალალბულმა ავტორმა და ერთი ორიოდე მაჩთი-მალაყი კიდევ გადავიდა „Новое Обиэрение“-ს ფურცლებზედ, თითქო ლიტერატურა საართურმო მოედანი იყოს. ჩვენ თავს არ გავუყადრებთ და ყურს არ ვათხოვებთ იმ ყოვლად უზრდელობას და უწმაწურობას, რომლითაც თავდაუტყერელმა ავტორმა აავსო თავისი ორი უღირსი ფელეტონი, იმიტომ რომ ესეთია გადაუვალი ბუნებური კანონი: „კოკასა შიგან რაცა სდგას, იგივე წარმოდინდების“ და „ყოველი მსგავსი მსგავსსა ჰშობს“. არც იმ სახელ-უწოდებელ ტყუილს გამოვუდგებით, ვითომც „Audiatur et altera pars“ ჩვენ წესად არა გვქონდეს მიღებული. შესაძლოა ამით ვინმე იფიქრა, — იქნება თითონ „Новое Обиэрение“-ს რედაქციამაც, — რომ ვითომც თავისი პასუხი ავტორს ჩვენს რედაქციაში მოეტანოს და ჩვენ დაბეჭდვის უარი გვყთქვას. ეს სინიდისის საქმეა და დეე საკუთარმა სინიდისმა ამხილოს ამისთანა კადნიერი მომგონი აშკარა ტყუილისა.

ჩვენ მარტო მის უთავ-ბოლო სიბრძნეს ჩაუღებებით
კვალში და ორიოდ ბრწყინვალე მაგალითს კიდევ წარ-
მოუდგენთ მკითხველს იმისას, თუ სადამდე მივა ხოლმე
ლალი კადნიერება თავმომწონე და თავგასულ უმეცრებისა.

ჩვენ ჩვენს წერილებში ვსთქვით, რომ მოსე წინას-
წარმეტყველი, შლოსსერის სიტყვით, გარდაიცვალა
1480 წ. ქრისტემდე. როგორც თქვენ, ისეც შლოსსერი
სტყუითო, გვიბრძანა ამაზედ ავტორმა და ჩვენდა გამტყუ-
ნების საბუთად წარმოგვიყენა შემდეგი სიტყვები ვებე-
რისა:

„...Возвращение израильтян из Египта (около
1300 г.) оттеснило хананейские племена на узкое по-
бережье“.

ამ სიტყვებით აფრთოვანებული ავტორი „Письма
о Грузии“-სა რაღაც უცნაურის ლოლიკით განაგრძობს:

„Нужна-ли еще ссылка на то, кто именно, Мой-
сей, или кто другой вывел израильтян из Египта?
Сравните-же после этого дату Вебера—1300 г. с на-
шею датой—1311 г. и с его (фельетониста Иверии)
датой по Шлоссеру—1480 г., и скажите, не фарс-ли
его поход против нас. В том то и дело, что Вебер не
календарь, его нужно знать и уметь им пользоваться“.
(Новое Обозрение № 1847).

ჩემი რა გითხრა, გული რით დაგწვავო, სწორედ ეს
არის. თითონ ვერ გაუგია ვებერის თქმული და სხვას-კი
უკიჟინებს, არ გესმითო. ვებერის თარიღი ეკუთვნის ერთს
ამბავს, რომელიც ავტორს სულ სხვა ამბავში აშრევია.
ვებერი უჩვენებს თარიღს ისრაელთა პალესტინაში მი-
სვლისას და ჩვენს ავტორს კი ეგვიპტიდან გამოსვლის
თარიღად მიუჩნევია. განა ისრაელთა გამოსვლა ეგვიპტი-

დამ მოსეს დროს და პალესტინაში მისვლა ისუ-ნავეს დროს ერთი-და-იგივე ამბავია, ან ერთისა-და-იმავე თარიღისა? აბა ერთი მეორე კლასის შეგირდსა ჰკითხოს ავტორმა, რა პასუხს მიიღებს. დღეს ბალღმაც-კი იცის, რომ ამ ორს ამბავს შორის მთელი ორმოცის წლის ხანაა ისრაელთა უდაბნოში ყოფნისა, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ. ბალღმაც-კი იცის, რომ მოსემ ვერ მიაღწია პალესტინამდე და ისრაელთა მისვლამდე გარდაიცვალა, და ჩვენს თავმომწონე ავტორს-კი ყოველივე ეს ჯერ არ შეუტყვია. ვებერი ამბობს ისრაელთა პალესტინაში მისვლაზედ და ავტორს კი ეს ამბავი ეგვიპტიდამ გამოსვლად ჩასწევთებია ყურში. წაკითხულის გაგება გინდათ და ამისთანა! მოდიოთ და ამის შემდეგ ავტორს მისვე სიტყვებს ნუ მიუბრუნებთ:

Вебер не календарь, его нужно знать, уметь им пользоваться и, когда он говорит о возвращении израильтян в Палестину, следует понимать это в смысле возвращения израильтян в Палестину, а не исхода их из Египта, ибо между этими двумя совершенно различными событиями лежит почти целый полувеквой период странствования евреев по пустыне.

თუნდ ეგეც არ იყოს: ჩვენც შეტყობილი გვქონდა, რომ მოსეს გარდაცვალებას ზოგნი 1480 წელს ამბობენ, ზოგნი 1475 წელს, როგორც ნემზერი, რომლის ებრაელთა ისტორია გამოვიდა 1888 წ., ზოგნი—1350 წელს. ჩვენ მივიღეთ თარიღი შლოსსერისა, რომელსაც ნემზერის თარიღთან მარტო ხუთი წელიწადი აქვს თაბალთი, უამისოდ ჩვენის ავტორისათვის უნდა შეგვეწამა არ-ცოდნა გამოთვლისა (вычитание). აი რა საბუთით ვამბობთ ამასა:

ზემოხსენებულისაგან სჩანს, რომ ავტორს ეხლა ჰსურს მოსეს აღსასრულის თარიღად მივიღოთ 1300 – 1311 წელი. დავუთმოთ ეს ჩვენს ავტორს. ხოლო რას გვეტყვის იგი, როცა მოვავაგონებთ, რომ თავის პირველ წერილში (Сев. Бест., გვერდი 56) მოგვითხრობს, ვითომც მოსეს შემდეგ გადისო კიდევ რვაასი წელი (ზოგან ათასსაც ამბობს) იეზეკილამდე, რომელიც, ავტორისავე სიტყვით, მეშვიდე საუკუნეში სცხოვრებდა. გამოსთვალეთ 1300 – 1311 წლებიდან რვაასი წელიწადი – ათასს აღარ ვიტყვით — და განა ძირს მეშვიდე საუკუნე დარჩება? აბა ერთი თითებზედ იანგარიშოს ავტორმა. ჩვენ მიერ ჩვენებულ თარიღიდან კი სწორედ მეშვიდე საუკუნე ჰრჩება. მაშასადამე, ჩვენ ან უნდა გვეფიქრა, რომ ავტორი შლოსსერის თარიღს ჰგულისხმობს, ან უნდა შეგვეწყაპა, რომ თითებზედ თელაც არა სცოდნია. ჩვენ პირველი მივიღეთ სახეში და თავაზა და ხათრი გაუუწიეთ ავტორს. ჩვენ არ გვინდოდა თითებზედ თელის არ-ცოდნამდე დავგვექვევითებიანა თავმოწონებული ავტორი, დაწაფებული „დიდს წყაროს ცოდნისას და ნათელისას“.

ეხლა, რაკი თითონ ავტორს სამჯობინაროდ დაუნახავს თითებზედ თელის არ-ცოდნა იკისროს, ვიდრე შლოსსერს დაუჯეროს, ეგ მისი ხელშეუხებელი ნებაა. ჩვენ-კი ამ შემთხვევაში მოსეს გარდაცვალების თარიღად თუნდ დღევანდელ დღეს მივიღებთ, როგორც საღმანასარის ცხოვრების თარიღად ავტორს მიუღია მეცხრე საუკუნე ქრისტეს შემდეგ (Сев. Бест., № 2, გვერდი 63), მაშინ — როდესაც იგი მერვე საუკუნეში იყო ქრისტეს წინათ. ამ სახით, ყოვლად-შემძლებელმა ავტორმა მკედრეთით აღადგინა იგი თითქმის 1700 წლის მერმეთ.

ეხლა ჰნახეთ, რა მაღაყს გადადის ჩვენი ავტორი მცხეთის გეოგრაფიულ ადგილ-მდებარეობის გამო. ჩვენ ჩვენს წერილებში ვსთქვით, რომ ავტორს მცხეთა გადაუტანია და დარიალის ხეობის შესავალში დაუბინავებია. ეს იმ საბუთითა ვსთქვით, რომ ავტორი (Сев. Вест. № 2, გვერდი 37) გვეუბნება: ვითომც Ксеркс — „позаботился укрепить Мцхет, резиденцию старшего Мамасалиса Грузинского, расположенную у входа в Дарьяльское ущелье“.

დააკვირდით ამ სიტყვებს და გულზედ ხელის დადებით გვითხარით, სცოდნია მცხეთის გეოგრაფიული ადგილ-მდებარეობა თუ არა ავტორს. ჩვენ, რასაკვირველია, ვუთხარით ავტორს, რომ არა სცოდნია. ეხლა უყურეთ, რა პასუხს იძლევა იგი ამაზედ „Новое Обозрение“-ს № 1859-ში. თქვენ რად გიკვირთო, რომ მე მცხეთა დარიალის ხეობის შესავალში მდებარედა ვსთქვიო; თქვე საწყლებო, სტრატეგიისა არა გაგეგებათ-რაო; განა არ ამბობენო, რომ:

„Смоленск для Наполеона был ключем к Москве, Мец — ключем для немцев к Парижу, а Герат является ключем к Индии“.

მითამ რა გამოდის აქედამ? რა ვუყოთ, რომ სმოლენსკი „ключ“-ია მოსკოვისა, მეცი — პარიზისა და ჰეირათი — ინდოეთისა! აქედამ განა ის გამოდის, რომ სმოლენსკი მოსკოვის შესავალში მდებარებს, მეცი — პარიზისაში და ჰეირათი — ინდოეთის შესავალში? განა ავტორმა არა სთქვა — მცხეთა დარიალის ხეობის შესავალში მდებარებსო და აქ „ключ“-ების ჩხარაჩხური რა შუაშია. ნეტა ვის დასცინის ავტორი? თავის-თავს, თუ „Новое Обозрение“-ს მკითხველებს? ღვთის გულისათვის, ერთი

გვიამბეთ,—რა უგავთ ერთმანეთს—Михет расположен у входа в Дарьяльское ущелье და Смоленск ключ к Москве, Мец—к Парижу, Герат—к Индии? პირველ შემთხვევაში საუბარი გეოგრაფიულ მდებარეობაზეა და მეორეში—სასტრატეგიო ადგილზე, ფიგურულად ნანიშნულად. პირველ შემთხვევაში გეოგრაფიული ადგილ-მდებარეობაა, მეორეში სტრატეგიული მნიშვნელობა ადგილისა. დავანებოთ ამასაც თავი, ცოტას ხანს დაეუჯეროთ ავტორს, რომ, რადგანაც ამბობენ სმოლენსკი „ключ“-ია მოსკოვისა და მეცი—პარიზისა, ამიტომაც მეც შემოძლიან ვსთქვაო, რომ Михет расположен у входа в Дарьяльское ущелье,—ეს სულ ერთი იქნებაო.

ხოლო, ავტორის სიტყვით, სმოლენსკი ხომ ნაპოლეონისათვის იყო „ключ“-ი მოსკოვისა და მეცი—გერმანელებისათვის—პარიზისა. მცხეთა თუ „ключ“-ია დარიალისა, ვისთვის? თითონ ქართველებისათვისვე განა! აბა მცხეთიდან სხვა ვინ გააღებდა დარიალს, და თუ სხვა ვინმე გააღებდა,—მადლობა ღმერთსაც—ჩვენგან გასასვლელად გააღებდა და თავიდან მოგვშორდებოდა.

ჩვენ გვახსოვს ლორის-მელიქოვზედ გრძელი წერილები და იქიდან დიდაც შეტყობილი გვაქვს, რომ „Новое Обозрение“-ს კარგი სტრატეგოსები ჰყავს და, მაშასადამე, სტრატეგიის შესახებ ყველაფერი, მის ფურცლებზედ ნათქვამი, სახარების სიტყვასავით უნდა დავიჯეროთ. მაგრამ ნურას უკაცრავად, თუ ამ შემთხვევაში გავბედავთ ჩვენი აზრი ვიქონიოთ. ვინ არ იცის რომ, სტრატეგიის თვალთ, შესანახი და დასაცველი რომელისამე ქვეყნისა მისი სატახტო ქალაქია, და „ключ“-ი, ესე იგი ჩვენებურად—კარი, მისი გარეთი ნაპირებია.

ვის არ გაუგონია, ჩვენის ავტორის მეტს, რომ კარს გარედამ შემოსვლის შიშით აბმენ და არა შიგნიდამ გასვლის შიშითა. მცხეთა ხომ სატახტო ქალაქი იყო, ავტორისავე სიტყვით, და სასტრატეგიო ლოლიკა ითხოვს, რომ თუ სადმე კლუხ-ია, სატახტო ქალაქის მოღმართ უნდა იყოს, როგორც სმოლენსკია მოსკოვის მოღმართ, მეცი—პარიზისა, და არა მიღმართ, როგორც მცხეთისათვის დარიალია. აბა ერთი მაგალითი გვიჩვენოს ავტორმა მთელს ქვეყნიერობაზედ, რომ სატახტო ქალაქი სადმე კარად, ანუ ავტორის კლუხ-ად გაეხადნოს ვისმე, რომელისამე საპირო აღვილისათვის.

აი ავტორმა, „Новое Обозрение“-ს ავტორიტეტობის წინამძღოლობით, რომ მოსკოვი სმოლენსკის კლუხ-ად გადააქციოს, პარიზი—მეცისად და მერე რომ მცხეთაც დარიალის კლუხ-ად გარდაქმნას, კიდევ ჰო: კაცი ამას მაინც იტყოდა, აქ მცირეოდენი ძაფი მაინც არის ლოლიკისაო, თუმცა ამ ძაფზე გამონასკული სტრატეგია-კი მაინც ბედაური ტყუილი იქნება. იმისთანა სტრატეგია, როგორიც ავტორმა მცხეთის თაობაზედ გამოაჩინა და „Новое Обозрение“-ს ავტორიტეტობით გააძლიერა, ახალი გაგონებაა ქვეყნისათვის, და აქაც მეტი რა გზაა—პირველობა აღმონაჩენობისა ჩვენს ავტორს უნდა დაეულოცოთ და ამ სტრატეგიის გამოშვება—„Новое Обозрение“-ს, თუმცა Сев. Вест. კი იწყებს, ეს პატივი მე რათ ჩამომართვესო. მინამ ჩვენის ავტორის თავაზითა და „Новое Обозрение“-ს ხათრით საფრანგეთი პარიზს მეცის კლუხ-ად გახდის, რუსეთი მოსკოვს—სმოლენსკისად, იმ დრომდე დარიალიც კლუხ-ი იქნება მცხეთისა ჩრდილოეთით და არა მცხეთა დარიალისა. ხათრიჯამად ბრძანდებოდეს ამაზედ ავტორი, და ნურას უკაცრავად, თუ, სანდალას და ბალღების

მეტმა, სხვამ ვინმე არ დაუჯეროს ესეთი გადატრიალება სიტყვებისა, ვითომც მის მიერ თქმული—მცხეთის მდებარეობა დარიალის შესავალში —იმასვე, ჰნიშნავდეს, რასაც სმოლენსკისა და მეცის კლჩაობა მოსკოვისა და პარიზისათვის.

ამასაც თავი დავანებოთ. თუ მცხეთა მართლა დარიალის კლჩა-ად ეგულებოდა ავტორს და აქ ლობე-ყურეს არ ედება ბალების გასაბრიყვებლად, მაშ რაღად ამბობს (Сев. Вест., № 3, გვ. 37), რომ ვიდრე ხაზარებმა არ ასწავლეს მეშვიდე საუკუნეში, ქართველებმა არ იცოდნენ დარიალის გასავალიო. როგორ? ქართველებმა მცხეთა დარიალის კლჩა-ად გაიკეთეს და თითონ დარიალი-კი არ იცოდნენ!.. ღმერთმა მშვიდობა მისცეს ჩვენს ავტორს! მართლა რომ საოცარი კაცი ყოფილა... ეხლა გვესმის, რათ ასტეხია ხანგრძლივი სიცილი, როგორც თითონ ამბობს „Новое Обозрение“-ს თავისუფალ ფურცლებზედ, როცა ჩვენი ფელეტონები წაუკითხავს: მე ზღაპრებს გეუბნებით ისტორიის სახელითა და თქვენ-კი მართალი ისტორია გგონებიათ და გამოიმეკიდენითო. მოდი და ნუ გაეცინება სიხარულისაგან ამისთანა ოსტატს, რომ ამ შემთხვევაში ალჩუ დაუჯდა და ჩვენ წაგვიტყუა.

ჩვენ ჩვენს წერილებში შევნიშნეთ, რომ ჩვენს დი-ისტорический период-ის მკვლევარს ბატონს ისიც არა სცოდნია, რომ სტრაბონი ბერძნელი მწერალია. იგი ეხლაც ამტკიცებს, რომ სტრაბონი რომაელი მწერალია. ტყუილს სიტყვას რომ ბაჟი ედოს, რასაკვირველია, ეს ასე არ მოხდებოდა. ბედი ავტორისა, რომ სიტყვა დღეს ბაჟისაგან თავისუფალია. მართალიაო, გვეუბნება ავტორი: სტრაბონი ჩამომავლობით არ იყო რომაელი და ბერძნულადაც სწერდაო, მაგრამ:

„Упомяная Страбона, мы имели в виду оттенить эпоху; происхождение-же его не имело никакого отношения к делу“ *.

ბატონო! ბატონო! რა არის ამდენი ტყუილი! რა საკადრისია! აი, ავტორის სიტყვები, საცა იგი სტრაბონს რომაელთა მწერლად ჰგულობს:

„Пророки Моисей и Иезекиил, греческие историки Геродот и Ксенофонт, римские Страбон и Плиний и... даже сам Тацит упоминают вскользь о некоторых племенах, населявших Закавказье“**.

სხვაგან არსად, არსად ავტორი სტრაბონს არ იხსენიებს რომაელ მწერლად. ამის მოქმელი გვეუბნება, რომ упомяная Страбона, мы имели в виду оттенить эпоху. აბა დააკვირდით აქ ავტორის მიერ ხსენებას სტრაბონისას და გვითხარით, არის თუ არა იოტის ოდენა მაინც მართალი იმაში, რომ ჩვენ ვახსენეთ რა სტრაბონი, სახეში გვეკონდაო „оттенить эпоху“. აბა მალაყი ამისთანა უნდა, აი! თუ კაცია, ქვეყანაზედ ვინმე ამოიკითხავს ავტორის ზემო-ამოწერილ სიტყვებიდან, რომ „он, упомяная Страбона, имел в виду оттенить эпоху“. რა „эпоха“? რა „оттенить“? სად არის აქ ან „эпоха“, ან „оттенить“! კაცი ამბობს, სტრაბონი რომაელი მწერალიაო და აქედამ არც რაიმე ეპოქა გამოდის, არც რაიმე „оттенить“. აქ მარტო ის გამოდის, რომ ავტორი ტყუილში მოემწყვდა და თავის დასაძვრენად ერთს ტყუილს მეორეც ზედ დააკეცა.

*) „Новос Обозрение“, № 1859.

**) „Сев. Вест.“, № 2, გვ. 47.

ახლა მითამ ავტორმა თავი გაიმართლა სტრაბონის შესახებ და ჩვენ გვეუბნება იქავ, საცა სტრაბონის ხსენებით ჰსურებია „оттенить эпоху“:

„Да, г. фельетонист, постичь историю, обнять одним штрихом ея многообразную перспективу, далеко не так легко, как обновить костюм“.

ესთქვათ, ეს ბაიათად თქმული постичь историю, ეს обнять одним штрихом ღმერთმა ჩვენ არ გვარგუნა და ყოველ ამითი სავსე კალთა ზედ დააბლერტა ჩვენს ავტორსა,—საკითხი ეს არის: ნუთუ ღმერთი ისე გაუწყრა ქვეყანას, რომ მთელს დედამიწის ზურგზედ ჩვენის ავტორის მეტი სხვა აღარავინ გამოჩნდა, რომ შესძლებიყო постичь историю, обнять одним штрихом და ყოველ სხვა ამისთანა ბაიათებით ჩვენს ავტორსავით სტრაბონი რომაელ მწერლად ჩაეთვალა. ერთი მოწყალეა მოიღოს ამ ჩვენმა იხიმამოქმადი—მეც ერთი штрихом ავტორმა და გვიჩვენოს ან ინგლისის, ან საფრანგეთის, ან გერმანიის, თუნდ რუსეთის, და ერთობ ევროპის თუ სხვა ქვეყნების მწერლობაში, რომ ვისმე სტრაბონი რომაელ მწერლად დაესახელებინოს. აქაც პირველია ჩვენი ავტორი და იმედია—უკანასკნელიცა. დალოცვილს იმ საიდუმლოდ შენახულ წიგნში მაინც ჩაეხედნა, რომელსაც „чтоң подразнить любупытство“ (Иверийцев) ბუტია ბალსავით გვიმალავს, და ნვ გვერდზედ ჰნახავდა, სტრაბონი რომაელი მწერალია, თუ ბერძენი.

თუმცა სტრაბონი კაპადოკიიდან იყო, — გვიქადაგებს ავტორი, — და ბერძნულად სწერდაო, მაგრამ რადგანაც სტრაბონი დაიბადა იმ ეპოქაში, როცა რომი ბრძანებლობდა მთელს ქვეყანასა *, როცა საბერძნეთი აღარ

*) დაიხსომეთ, რომ თუმცა მაშინ რომი, მართალია, ბრძანებლობდა მთელს ქვეყანას, მაგრამ კულტურა, სწავლა-განათლება კი

იყო და იყვნენ მარტო ბერძენი-მონანი, ამიტომაც სტრა-
ბონი რომაელ მწერლად უნდა ჩაითვალოსო. მაშ მოსე
წინასწარმეტყველიც, რომელიც დაიბადა კიდეც ეგვიპტე-
ში, გაიზარდა კიდეც ეგვიპტეში, ეგვიპტისავე სწავლა-მეც-
ნიერება მიიღო, და ეს ყოველივე მოხდა მაშინ, როცა
ეგვიპტე გაძლიერებული იყო და ებრაელნი ტყვედა ჰყვან-
და, მაშ, ვამბობთ, უფრო მეტი საბუთია მოსე წინასწარ-
მეტყველი—ებრაელ მწერლად კი არა, ეგვიპტელ მწერ-
ლად ვიცნათ, ჩვენის ავტორის თეორიით. რა მოგახსენოს
ამ постичь историю, ამ обнять одним штрихом ея пер-
спективу. არც ეს გაგვიკვირდება, რომ ეხლა ამაზედ
გამოიდოს თავი ჩვენმა ავტორმა და მოსე ეგვიპტელად
გაჰხადოს. მითამ იმაზედ მეტი, რაც დააკლდა, სხვა რალა
დააკლდება. ვინც არასა ჰკარგავს, ის ყოველთვის კადნიე-
რი და გამბედავია.

ჩვენა ესთქვით, რომ აწინდელი „არმენია“ დასახლე-
ბული ყოფილა ქართველთა ნათესაობისაგან ასურელთა
გაძლიერების ხანაში მეშვიდე საუკუნემდე ქრისტეს წი-
ნათ. მაშასადამე, ასურეთს ზედ ეკრა ქართველთა მაშინ-
დელი ქვეყანა. ეს ასეთის უეჭველის საბუთებით დამტ-
კიცა ფრანსუა ლენორმანმა, რომ დღეს ყველა სახელ-
მძღვანელოშია მოქცეული, როგორც მეცნიერებისაგან
ეჭვს გარეშე დაყენებული მართალი*. ჩვენი ავტორი-კი
დაიცინება, საიღამ სადაო, და საბუთად მოჰყავს რა კი-

მთლად ბერძნებისა ჰქონდა და ბერძნების ხელში იყო. მაშასადამე,
სტრაბონი არამც თუ სისხლით, არამც თუ ენით რომაელი არ იყო,
არამედ კულტურითაც, სწავლა-განათლებითაც სულ სხვა ერს
ეკუთვნოდა.

*) იხ. ისტორია, რაც-კი ამ ბოლოს ხანებში გამოსულა, თუნ-
და, მაგალითად, ისტორია ზაიცვეისა, ტრაჩევსკისა და სხვანი.

პერტის რუკა, გვეუბნება,—ასურეთსა და საქართველოს შუა „არმენიააო“. ის-კი წააფუჩეჩა, რომ სწორედ ეგ „არმენია“, ასურეთის დროს—მე-7 საუკუნემდე ქრისტეს წინათ, ქართველთა ნათესავის ადგილ-მამული იყო. აქაც ჩვენს ავტორს იგივე რჩევა უნდა მიეცეთ, რომ Кипперт не календарь, его надо знать и уметь им пользоваться.

სხვებს, რაც ამ ბ.-ნს ავტორს მოუხსენებია თავის მკითხველთათვის „Новое Обозрение“-ს ფელეტონებში, ჩვენ აღარ შევხებით. დეე, რამდენიც უნდოდეს იძახოს, რომ სტრაბონი რომელიმე მწერალია. დეე, მცხეთა ისე მდებარებდეს დარიალის ხეობის შესავალში, როგორც სმოლენსკი მოსკოვის შესავალშია, მეცი—პარიზისა და ჰეირათი—ინდოეთისა (რა მოგახსენათ ლოლიკამ შედარებისამ!), ვინ გაუგონებს, ჭკუა-დაბლერტილის მეტი. დეე იძახოს, ჯერ მოვიცადოთ, ლენორმანის გამოჩაჩიები გამართლდება თუ არაო*; იცადოს, მინამ მოეწყინებოდეს, და ლენორმანის გამონაკვლევმა-კი, ჩვენის ავტორის დაუკითხავად, თავისი დასაბუთებული ადგილი დაიჭირა გიმნაზიებში სასწავლებელ წიგნებშიაც-კი.

იკითხავთ, მეცნიერებამ რატომ ბრძანება მოცდისა არ გაუგონა ჩვენს ავტორსაო. წადით და ჰკითხეთ ამ თავგასულს მეცნიერებას! იგი,—დახეთ მის კადნიერებას!—თავის წარმატების გზაზედ სვლას არ იშლის და ჩვენი გამწყრალი ავტორი-კი იჯდეს, მინამ მოეწყინება, ზღვის პირას და დარი მოილოდინოს. ჭკვაც—თუ გნებავთ—ეს არის, ამიტომ რომ ცუდად შრომას ისევ ცუდად ჯდომა სჯობია.

[1889 წ.]

*) Новое Обозрение, № 1859.

Новое Обозрение-ს წერილის გამო

I

ძლივს ძლივს მოვესწარიტ, რომ აქაურმა რუსულ-მა გაზეთმა „Новое Обозрение“-მ მოიცალა ჩვენთვისაც მრავლად რთულ და მძიმე საქმეებისაგან. ძლივს იკადრა და ხმა ამოიღო „Сев. Вестник“-ში დაბეჭდილ „Письма о Грузии“-ს თაობაზედ. იკადრაო ვამბობთ, იმიტომ რომ ამ ყურმახვილს და გონებაფხიზელს გაზეთს არ უყვარს რაღაც დაობებულ საგნებზე ლაპარაკი. იგი უფრო მწვავეს და უფრო დღევანდელ საჭირბოროტო საქმეებზეა თავდადებული, როგორც მაგალითებზე ბაქოს ნავთი და ბაქო-ბათუმის რკინის გზაა, და ხავსმოკიდებული წარსული საქართველოსიკი, რომელიც ხსენებულ წერილებს საგნადა აქვს, მიუხედავად საღეჭად და საცოხნელად იმისთანა გაზეთებისათვის, როგორიც ჩვენი უბადრუკი, უფხო და მკვდარი „ივერია“, ან იმისთანა წვრილფეხობისათვის, როგორიც ჩვენი ჭკუამოკლე და გონებაშიხდილი ინტელიგენციაა.

ვამბობთ — ხმა ამოიღო, მაგრამ ვაი ამ ხმის ამოღებას!.. „Новое Обозрение“ არც აქ ასცდენია თავისებურ თავმოწონებას. როცა თავიდან ბოლომდე ჩაიკითხავთ გუშინწინდელს მის მეთაურს, სამ-ოთხს სვეტზედ გაბტყელებულს და გაკიანურებულს, მარტო ეს-ღა გრჩებათ გულსა და გონებაში: ავტორიც „Письма о Грузии“-სა სულელი ყოფილა, მის მიერ გულამღვრეული და გულზედ-მოსული

ქართველთა ინტელიგენციაც, და თუ ჭკუა გინდათ, მარტო „Новое Обозрение“-ს რედაქციაში მონახეთო. სხვისა არ ვიცი და ჩვენ კი მარტო ეს შეგვჩაჩა იმ გრძელ მეთაურისაგან.

რასაკვირველია, პირდაპირ ეს არ არის თქმული. სიტყვა „სულელი“ ხმარებული არ არის არც „Письма о Грузии“-ს ავტორის დასაშვებლად და არც ქართველთა ინტელიგენციის თავმოსაწონებლად და სანუგეშებლად. აბა ყოველთვის მართებული და ზრდილობიანი „Новое Обозрение“ რატო იკადრებდა ეხმარა წერილში ამისთანა უმართებულო სიტყვა. მაგრამ განა არ შეიძლება თქმა-შიაც ოსტატობა იყოს? განა არ შეიძლება ფიცი იყოს და ბოლო-კი გვაკვირვებდეს? ძალსა სცემდენ და რძალს ასმენდენ, ხომ გაგონილი გვაქვს, სხვა არა იყოს-რა.

საკვირველია! საქმე იმაზეა აქ შემდგარი, რომ „Письма о Грузии“-ს ავტორი გადაჰკიდებია რუსთაველს, ჰლამის ვირზედ პირუკულმა შესოს და კუდი ხელში დააჭერინოს ამ აქამდე ქართველთაგან თაყვანცემულს კაცს, და ჩვენი ინტელიგენცია, „Новое Обозрение“-ს სიტყვითვე, ამაზედ გამწარებული და გამოსარჩლებია საწყალს შოთას და მის უსაბუთოდ გაუპატიურებას უკადრისობს, ჰთაკილობს. ამ წრეში, ამ მიჯნებში ჩაყენებული საქმე მარტო იმას ჰთხოულობს, რომ გადაწყვეტილ იქნას, ვინ არის აქ მართალი და ვინ მტყუანი, ვინა ჰსულელობს აქ და ვინ არა და „Новое Обозрение“-კი გამოსულა და იძახის: ერთიც ტყუის და მეორეც, ერთიც ჰსულელობს და მეორეც, და ამავე დროს წარბშეუხრელად თითონვე ესარჩლება რუსთაველს და გვიმტყიცებს, რომ შოთა რუსთაველი დიდი და სახელოვანი კაციოა. აი, ამასა ჰქვია, გარედამ მტერს უყენებს თვალსა და შიგნიდამ მოყვარე-

საო. აი, ამასა ჰქვიან ოსტატობა და ხერხი ლაპარაკისა. აი ამასა ჰქვიან—ერთსა-და-იმავე დროს კაცმა თვალი უყოს მგმობელსაც და მოსარჩლესაც, მტერსაცა და მოყვარესაც, შორეულსა და მახლობელსაც ერთმანეთზე წასაქვებლად. მართლა-და განა გასაშტერებელი ოსტატობა არ არის, რომ ერთსა-და-იმავე დროს ერთმა-და-იმავე კაცმა რუსთაველის მგმობელსაც უთხრას, რომ რუსთაველის მოსარჩლე სულელია, მოსარჩლესაც უფიცოს, რომ სულელი მისი მგმობელია, და იმავე დროს თითონვე ესარჩლებოდეს რუსთაველსა და აინუნშიაც არ მოსდიოდეს, რომ აქ სამს საგანს, ერთმანეთთან შეუწონელს და შეუფერებელს, ერთმანეთის გამომკლებელს, ბურთსავით ხელში ათამაშებს.

გვეტყვიან, სარჩლიც არის და სარჩლიც, შესაძლოა კაცი კაცს სულელურადაც გამოესარჩლოს და ჰქვიანურადაც. ეგ ჰკუთმანხელობასა და ცოდნაზეა დამოკიდებული. ჩვენც სწორედ აქა ვართ. აკი მოგახსენეთ, რომ „Новое Обозрение“ ჰკუთის საპოვნელად თავის რედაქციაში ეპატიჟება ხალხს. იგი—თავის მეთაურით, სწკებლავს რა ინტელიგენციას, ეუბნება, სარჩლი თქვენებურ სულელური კი არ უნდა, აი როგორი და რა გზით უნდაო და მაგალითისათვის ანბანს უკითხავს ქართველთა ინტელიგენციას, მერე იმისთანა ანბანს, რომელიც დღეს ბალღსაც-კი ენაზედ აკერია და თავმოწონებულს „Новое Обозрение“-ს კი ახალი ამბავი ჰგონია საზოგადოდ და ჩვენის ინტელიგენციისათვის ცალკე.

„Новое Обозрение“ ასე იწყებს თავის მეთაურს:

„В грузинском обществе смятение: нашелся „нечестивец“, усомнившийся в самобытности и оригинальности Шота Руставели, творца „Барсовой кожи“. Сомнения свои сей заалазанский Герострат изложил—о,

ужас!—на русском языке и предал тиснению в либеральном „Северном Вестнике“ под заглавием „Письма о Грузии“.

საკმარისია კაცმა ყური ათხოვოს მარტო სამს გამოთქვამს ამ ციტატისას, სახელობრ, „нечестивец“, „сей заалазанский Герострат“ და „о, ужас“—რომ უეჭველი აზრი გამოინასკვოს მასზე, თუ ასე დაწყებული გრძელი წერილი რითი გათავდება ბოლოს-და-ბოლოს. ჩვენი ფიქრით დანარჩენს გადაკითხვაც არ უნდა. თვითოეული აზრი, აქ მოჭრით გამოთქმული, ხსენებულ მეთაურში მარტო გაპტყელებულ-გაჭიანურებულია და ხელმეორედ გადაზეხილ-გადაზეპილი ასაკრიალებლად.

„Нечестивец“ თავის-თავად საამური სიტყვა არ არის. მაგრამ როცა იგი განსაკუთრებულ ნიშნებით შემკულია, როგორც ხსენებულ მეთაურში, და როცა ამასთანავე ზედ დაატანენ, რომ შენ ამას გეძახიან იმიტომ კი არა, რომმართლა უწმინდურება რამ ჩაგედინოს, არამედ იმიტომ, რომ გაჰბედე და არა გჯერა ყველასაგან აქამდე უკვე დაჯერებული, ეგ უამური სიტყვა საქებურად მისაღებაი, ნამეტნავად ეხლანდელ დროში, როცა ყოვლად უსაბუთო უჯერობაც კი გენიოსობას და თავგაწირულ ვაჟკაცობას მოასწავებს ჩვენი ბულვარის აკადემიის თვალში. თუნდ ეგეც არ იყოს, დასაბუთებულ ეჭვის ლახტით შერყევა იმისი, რაც ყველას ზელზედ დახვეული აქვს, ვითარცა უცილობელი ჭეშმარიტება, მართლა რომ საქებური გაბედულობაა და სასახელო სამსახური. უმეცარნი და ჭკუაბნელნი ამისთანა კაცს, ვითარცა შემარყეველს მათ მიერ ჭეშმარიტებად ნარწმენისას, „нечестивец“-ს ეძახიან და ეს სიტყვა რუსულს ლიტერატურაში ხშირად ხმარებულია სანუგეშოდ გამბედავ მეექვსისა და დასაცინ-

ლად უმეცარ და ჭკუაბნელ მოსარჩლისა. აბა, მართლა და ტვინთხელა და ჭკუამოკლე კაცის მეტი ვინ ვის უწოდებს „нечестивец“-ს მარტო იმისთვის, რომ ეჭვის თვალთ სჩხრეკს ყოველს საძიებელსა, გამოსაკვლევსა. თითონ ჩხრეკა და კვლევა ეჭვისაგან მოივლინება, თორემ უეჭველს რაღა ჩხრეკა და კვლევა უნდა?

ამ სახით, ეგ სიტყვა „нечестивец“ ამ შემთხვევაში ნუგეშსაცემი, ქებად მისაღები სიტყვაა ჩვენის „Письма о Грузии“-ს ავტორისათვის. ხოლო მეტის-მეტად თავი რომ არ მოიწონოს და არ გაიზვიადოს ერთის მხრით ავტორმა, და მეორეს მხრით არ იწყინოს ქართველმა საზოგადოებამ, რომელიც—რა თქმა უნდა—მარტო უმეცრების და ჭკუაბნელობის გამო „нечестивец“-ს ეძახის გაბედულს მე-ეჭვეს, —„Новое Обозрение“ აქვე სასაცილოდ იღებს თავის მიერვე ქებულს და ნუგეშსაცემულს ავტორს „Письма о Грузии“-სას, სდებს რა ალაზან-გალმელ ჰეროსტრატეს სახელსა. ხომ ჰხედავთ, რა გასაშტერებელი ამბავია. ერთს ანუგეშებს, რომ მეორე უმეცრებით „нечестивец“-ს ეძახის იმისათვის, რაც საქებურია, და მეორეს ეუბნება, რომ მართალი ხარ, ეგ ალაზან-გალმელი ჰეროსტრატეა, რომელმაც—(ბერძენთა ჰეროსტრატემ და არა ალაზან-გალმელმა)—ერთს დიდსა და სახელოვანს ტაძარს ცეცხლი წაუკიდა მარტო იმისათვის, რომ ქვეყანაზედ ამით მაინც დარჩება, ამით მაინც გაითქმის ჩემი სახელიო. მეტი ოსტატობა-ლა გნებავთ, რომ კაცმა თავის ნებით საგანი აილოს ჰოსა თუ არას სათქმელად, და არც ჰო სთქვას და არც არა, ან ჰოცა და არაც ერთსა და იმავე დროს იძახოს? მეტი ოსტატობა-ლა გინდათ, კაცმა განგებ ცეცხლი გააჩაღოს, გააღოს, შიგ მწვადი ჩასდოს და არც მწვადი იწოდეს და არც შამფური? ერთს მეორით ანუგეშებს, აქე-

ზებს, მეორეს—ერთითა, და ორივე ერთად კი სულელე-
ბად გამოჰყავს. ოსტატობა არ არის, მა რა ეშმაკია.

ეს კიდეც არაფერი: სიტყვას „о ужас“-ს დაუკვირ-
დით. ამით რა ჰნებაეს ეთქვა „Новое Обозрение“-ს? ვინ
ужас-ობს, რომ ავტორს „Письма о Грузии“-სას რუსულად
დაუწერია თავისი წერილები? ვისთვის რა სა-ужас-ოა ეს
ამბავი? ან აქ რა ჰკვად-მისაღები მიზეზია უжас-ობისა
ვისგანმე და ვისთვისმე? ან ამ ужас-ობასთან რა მოსა-
ტანია რუსული და რუსულად წერა? ვითომ ვის გაჰკრეს
და ვის გაჰკინწლეს ამით? არ ვიცით, რისთვის და ვი-
სთვის არის წამოტყვერნილი ეს უადგილო სიტყვა? არ
ვიცით—ვის უმიზნებს „Новое Обозрение“ ამ ფრთოსანს
ისარს მაშინ, როდესაც შეილდსა ჰმაღავს, და ეს-კი ვი-
ცით, რომ ახლო სცემს და თავის ადგილას მივა. საწყა-
ლი ქართველები! ნეტა ვის რა გველი შეუწვეს!..

სადღეისოდ ესეც კმარა, დანარჩენი შემდეგისთვის
გადავსდოთ.

II

შემდეგ იმისთანა საუცხოვო „წყობილ-სიტყვაობისა“,
რომელიც ჩვენ წინა-წერილში რუსულად ამოვწერეთ,
„Новое Обозрение“ შეჰნანის ავტორს „Письма о Грузии“-
სას და თითქო სწუხს კიდეც, რომ მან თავისი ძვირფასი
დრო და არა ნაკლებ ძვირფასი ცოდნა-სიბრძნე შეახარ-
ჯა და შეაღია იმისთანა მკვდარს საგანს, როგორიც საქა-
რთველოს ძველი ისტორიაა, და არა იმ დღევანდელ ჭირ-
ბოროტსა, რომ შიმშილით კუჭი გვეწვის და თავზე სა-
ხურავი ჭერი არა გვაქვს. მართლა-და იმისთანა ჭკუის
პატრონს, როგორიც ჩვენი „ნარ-დონია“*, ჩვენის დღე-

*) ავტორი Письма о Грузии-სა თავის წერილებს ბოლოში
აწერს „ნ. დ.“ თავის სახელისა და გვარის მაგიერ. ჩვენც ამას იქით



ვანდელ გაქირვებისათვის რომ ხელი ჩაეკიდნა, აბა ძალი-
ან კი გაუძღებდა საქართველოს დამშეულ კუჭსა და ლა-
მაზადაც წამოადგამდა თავზე ჩარდახსა. „ნეტარ არიან
მორწმუნენი“ — ნათქვამია და, როგორც ვხედავთ, „Новое
Оби́зрение“-ესაც ამ ნეტარებაში წილი ჩაუღვია. დეე, ეგ
იმედი იქონიოს „Новое Оби́зрение“-მ და როცა „ნარ-დო-
ნის“ ხელით პური რამ გამოცხვეს, ჩვენ წილს ნულარ
დაგვიდებს.

რათ ინება „ნარ-დონმაო“, — ჰკითხავს თავის-თავს
„Новое оби́зрение“, — რომ საქართველოს ძველს ისტო-
რიას შეახმარა თავისი ძალ-ლონე მაშინ, როდესაც იგი ღონე
ისე საჭიროა დღევანდელ კირ-ბოროტისათვისაო! მაღაო,
რომ დაემტკიცებინა, ვითომც ქართველებს იმდენი ათასი
წელიწადი უცხოვრიათ და თავისი არა ჰქონიათ-რაო.
სხეც რომ არა იყოს-რაო, განა თვით ეს ათას-წლობითი
ცხოვრება არ ითხოვს ჭკუადამჯდარ ისტორიკოსისა თუ
კრიტიკოსისაგან მეცნიერულად ახსნასა და გამორკვევასა,
იკითხავს პირუთენელი მკითხველიო, — ამბობს „Новое Оби-
зрение“. ამ პირუთენელ სჯას მკითხველისას „Новое Оби-
зрение“ აძლიერებს მით, რომ თავისის მხრითაც უმატებს:
„თუ ქართველებს თავისი არა ჰქონიათ-რა, უიმისოდ რო-
გორ გასძღებდა ეროვნული არსებობა საქართველოსი
ამოდენა საუკუნოების განმავლობაშიო. თვით ამ არსებო-
ბის მაგალითი ბრძნად მკვლევარისა და ისტორიკოსის
თვალში მოასწავებსო, რომ ამ ერს ჰქონია რაღაც ჯერ-
ჯერობით გამოუცნობელი, ჯერჯერობით არ-დანახული

ხან „ნარ-დონად“ მოვიხსენიებთ სიმოკლისათვის, თორემ „ავტორი
Письма о Грузии-სა“ მეტად გრძელია, და მოსაბეზრებელიც.

და გამოურკვეველი, მაგრამ შექველად ღირებული-კი ასახსნელად და საძიებლადაო“.

„Новое Обозрение“ გვარწმუნებს, რომ ამას იტყოდნა ყოველი პირუთენელი და ბრძნულად მკვლევარი კაციო. მაშასადამე, ვინც ამას არ იტყვის, იგი პირმოთნე და უგუნურად მკვლევარი კაცი უნდა იყოს თვით „Новое Обозрение“-ს სიტყვითვე. ხომ ესეა, და აბა ეხლა ჰნახეთ, თითონ „Новое Обозрение“ ამავე საგანზე რას ამბობს იმავე მეთაურში:

„გონებიანად რომ დაუჟკვირდეთ, რა უნდა სთქვას კაცმაო ამ „Северный Вестник“-ში დაბეჭდილ „Письма о Грузии“-საზედ? მარტო ის თუ, რომ მათმა ავტორმა უნაყოფოდ შეახმარა თავისი დრო და ღონე (აფსუს!) იმისთანა საქმეს, რომელიც, სწორედ რომ ესთქვათ, გამოკმულ კვერცხის ნაჭუჭის ფასადაც არა ჰღირსო“. — მეორე ადგილას ამის-გამოვე უმატებს: „ამ გზაზედ დადგომა და გარჯა ტყუილ-უბრალო შრომააო“.

როგორ? ერთი და იგივე საგანი მეთაურის მეორე სვეტზედ იმოღენად ღირს-საცნობია, რომ ითხოვს ჭკუადამაჯდარ ისტორიკოსისა და კრიტიკოსისაგან მეცნიერულს ახანასა და გამორკვევას, იმოღენად დიდი რამ არის ბრძნულად მკვლევარისათვის, რომ შექველად ღირებულია ასახსნელად და საძიებლად, და იგივე საგანი იმავე მეთაურის მესამე და მეოთხე გვერდზე კვერცხის ცარიელ ნაჭუჭადაც არა ჰღირს და მის ძიებისა და გამოკვლევის გზაზედ დგომა და გარჯა წყალის ნაყვია?!

ეს სადაური ლოლიკაა? თუ პირუთენელი და გონიერი კაცი „Новое Обозрение“-ს სიტყვით, იმ საგანს ღირსად ჰპოებს საცოდნელად და გამოსაკვლევად, მაშ მარტო პირმოთნე და უგუნურს კაცს-ლა ეთქმის, რომ

კვერცხის ნაჭუჭადაც არა ჰღირსო, და ამას ხომ თვით „Новое Обозрение“ ამბობს. მაშუამ შემთხვევაში ვის-ღა ჰრჩება სანატრელი სახელი პირმოთნესი და უგუნურად მკვლევარისა? ეგ თითონვე გამოიცანით და ჩვენ კი ამას ვიტყვით, რომ მართლა თქმულა: რასაც კაცი თავის-თავს უზამს, იმას სხვა არ უზამსო.

კიდევ ვიტყვით: ეს სადაური ლოლიკაა? ეს ის ლოლიკაა, რომლის წყალობითაც ეხლანდელს დროში გაზეთს „живая газета“-ს ეძახიან და „живая“ ხომ ცოცხალს თევზსავით ხელიდამ ადვილად გამოუსხლტდება ხოლმე კაცსა, ხელში ადვილად არ დაეჭვებინება.

აქაც ესეა. მეორე სვეტიდამ მესამე და მეოთხე სვეტამდე ცოტა თუ ბევრი მანძილია და, რასაკვირველია, ამ მანძილზედ ბევრი რამ არის ნათქვამი თავის დასაძვრენად, თუ ვინიცობაა ვინმე ულოლიკობას შესწამებდა ამ „живая газета“-ს მეთაურსა. და არც ჩვენა გვგონია გადავურჩეთ უიმისოდ, რომ ეს თავის-დასაძვრენი არ მოგვახლონ გასამტყუნებლად. ჩვენ კი, რაკი წინა-წერილში მოყვანილმა რუსულმა ციტატამ ღობე-ყურეს მოუდებელად პირდაპირ გაგვაგებინა დედააზრი მეთაურისა, რომელსაც ჰოს თქმაც მოსწყურებია და არასიც ერთსა-და-იმავე დროს და ერთსა-და-იმავე საგანზე, ჩვენ-კი, ვამბობთ, ამ წაღმა-უკუღმა ლაპარაკში იმასა ვხედავთ, რაც წინათ დავინახეთ, სახელდობრ, წაჯგვ-უკუჯგვობას იმისთანას, რომ ერთსაც ხელთ სამურველი ჰქონდეს გულის მოსაფხანად და მეორესაც და ორნივ ერთად-კი სასაცილოდ ასაგდებნი გამოვიდნენ.

ვინ ერთი და ვინ მეორეო?—იკითხავთ. ერთია ავტორი „ნარ-დონი“, რომელსაც თავს უქონავს, რომ—აფსუს!—ტყუილ-უბრალოდ შეალიე შენი ძვირფასი ღონე

და ძვირფასი დრო იმისთანა საქმეს, რომელიც ჩალის ფასადაც არა ჰღირსო, მაშინ როდესაც შენისთანა ბრძენი კაცი ბევრს რასმე მოიამაგებდა ჩვენთვის დღევანდელ ქირ-ბოროტობაშიო,—და მეორე—ქართველები და ქართული ინტელიგენცია, რომელთაც თავსა ჰყბანს, რომ საქმე, რომლის გამოც თქვენ უწყრებით „ნარ-დონსა“, უეჭველად ღირსია კკუადამჯდარმა ისტორიკოსმა და ბრძნულად მკვლევარმა გამოიძიოს და არა იმისთანა მამლაყინწამ და ჩიტირეკიამ, როგორიც „ნარ-დონია“, ეგ ალაზან-გალმელი ჰეროსტრატეო. მეტი რა მოეთხოვება ეგრეთ-წოდებულ „живая газета“-ს? შენც გაამებს, იმასაც, და ამასთანავე ორივეს გაგწყებავეს, მაგრამ ისე კი, რომ ერთმა მეორის ტკივილით ინუგეშოს და წყენა გაიწელოს.

ამ გაწყებაში, კაცმა რომ მართალი სთქვას, მოგებული მანაც ალაზან-გალმელი ჰეროსტრატე ჰრჩება. ამ ვაჟბატონს ცოტა არ იყოს უფრთხილდება ჩვენი „живая газета“, და ან რათ უნდა გვიკვირდეს: „Новое Обозрение“-ს იმედი აქვს, რომ იგი მის რჩევას ყურში ჩაიწვეთებს, არქეოლოგიურ ბარდებიდამ გამოძვრება, დღევანდელს ქირ-ბოროტს დაუბრუნდება და მაშინ ჰნახეთ, რა ქაღებსა და ნაზუქებს გამოუტყობს დამშეულს ქართველებსა და რა დახარატებულ ჩარდახს თავზე წამოადგამს. ჩვენ-კი ღმერთმა გვიხსნას იმის გამომცხვარ ნაზუქ-ქაღებისა და მის მიერ აშენებულ ჩარდახებისაგან. კიდევ ვიტყვით, ნეტარ არიან მორწმუნენი, და ჩვენ კი „ნარ-დონისა“ არა გვწამს-რა: საცა და რა წრეშიაც გინდ იფორთხალოს, იგი ფონში გამსვლელი კაცი არ არის. ეგეთი არარაობის ნიშანი არავის დასმია შუბლზედ ისე უეჭველად და უცილობელად, როგორც ბ-ნს „ნარ-დონს“, მერე საკუთარის ხე-

ლითვე. ამ ვაჭბატონს თითქო ეთავაზება ჩვენი „живая газета“ და ეხლა ჰნახეთ ჩვენი ინტელიგენცია, რომელიც „Новое Обозрение“-ს სიტყვით, აპილპილებულია „ნარ-დონზედ“ რუსთაველის გაუპატიურების გამო, რა სისულელემდეა ძირს დაშვებული, რა ბრიყვად გამოყვანილია. ამას შემდეგ წერილში ვიტყვით და ეხლა-კი ერთს კიდევ დავძენთ პირის ჩასატკბარუნებლად.

ჩვენი „წყაზარი გაზეთი“ გულმტკივნეულობით ამბობს, რომ ჩვენს დღევანდელ ჭირსა და ბოროტს რიგია-ნი კაცები არა ჰყავს გასაძლოლადაო და ამ კაცების უყოლობაში იმისთანა ძვირფას დროის და ღონის პატრონი, როგორც „ნარ-დონია“, როდი უნდა მოსცდეს რალაც ძველ-ძულების ძონძებისთვისაო და თუ მაინც-და-მაინც მოსცდება, კიდევ მეთვრამეტე და მეცხრამეტე საუკუნის ისტორია საქართველოსი მიეტყვება რომ გამოიძიოს და გამოარკვიოსო.

როგორ? სხვა საუკუნოები-ლა რათ უნდა მიგვაფუჩეჩებინონ, რაკი ჩვენის ისტორიის კვლევასა და გამოძიებაზეა საუბარი? ორში ერთი, ან ის სხვა საუკუნოები სულ არა ყოფილან, ან ყოფილან და ყოფნადაც არ ჰღირებულან, თორემ რა სათქმელია, სამი ათასის წლის ისტორიაში მარტო ორის უკანასკნელის საუკუნის ავ-კარგიანობა გეპატიება რომ იკვლიო და იცოდეო? მერე ვის ეუბნება ამ პატიებას? ჯერ „ნარ-დონსა“, რომლის ძვირფასს დროს და ღონეს ეგრე შეჰნატრის „Новое Обозрение“, მერე ქართველთა ინტელიგენციას, რომელსაც ამით მითომ-და ჭკუას ასწავლის: ჰა, გაფრთხილდით, იმაზე შორს ნულარ გაიწევეითო.

მაშ, ხელი უნდა ავიღოთ, რალა, მთელს ორი-ათას-რვაას წლის ისტორიაზედ? ბატონმა შავროვმა რალა ბევ-

რი დააშავა, როცა სთქვა, რომ ბევრი ბევრი მეთერთმეტე საუკუნიდამ იწყება თქვენი ისტორიაო, და თუ გინდათ თქვენის ვინაობის ამბავი, აქედამ დაიწყეთო, და ამ სახით ხელი აგვადებინა მთელს წინა საუკუნოებზე. მაშინ ამ თქმისათვის ძალიან გამოეკიდა ჩვენი „წყაზარი და მალხაზი გაზეთი“ ბ-ნ შავროვს და ეხლა-კი თითონ იმასაც გვართმევს, რაც ბ-ნმა შავროვმა გვიწყალობა, და გვეუბნება: დასჯერდით მარტო ორს უკანასკნელ საუკუნესაო, აქედამ დაიწყეთ თქვენის ვინაობის ამბავიო, თითქოს ჩვენი ისტორია მართლა-და მარტო მეთერთმეტე საუკუნედამ იწყებოდეს. ბ-ნ შავროვის ოდენა შებრალება მაინც ჰქონოდა ჩვენი ამ ჩვენთვის თავდადებულს „живая газета“-ს!

ხოლო „Новое Обозрение“-ს სასახელოდ ესეც უნდა ვსთქვათ, რომ იგი ხელს გვადებინებს სამუდამოდ კი არა, მარტო იმ დრომდე, ვიდრე ავტორი „Письма о Грузии“-სა ქადა-ნაზუქებს გამოგვიცხობდეს და ჩარდახებს დაგვიდგამდეს. თუ ამას ვუცადეთ, მალე კი მოვესწრობით, აი, ნამეტნავად თუ ღმერთი გაგვიწყრა და „ნარ-დონის“-თანა გაბრძნობილმა კაცებმა თავისი ძვირფასი დრო და არა ნაკლებ ძვირფასი ღონე ამავებს მოახმარეს „Новое Обозрение“-ს რჩევითა და წინამძღოლობით. აბა კუჭი მაშინ გაუძლება საქართველოს, აი! კიდევ ვიტყვით მესამედ: ნეტარ არიან მორწმუნენი და ამ ნეტართა შორის ერთიც „Новое Обозрение“ ყოფილა.

III

ჩვენ ვნახეთ, რომ „Новое Обозрение“-მ მარტო ორი დანაშაული უბოვა ავტორს „Письма о Грузии“-სას. ერთი ისა, რომ შეუდგა საძიებლად საქართველოს ძველს ისტორიას, ესე იგი იმისთანა საქმეს, რომელიც ცარიელ

კვერცხის ნაჭუჭადაც არა ჰღირს, და მეორე ის, რომ სცდებო, ვითომც ქართველებს თავისი არა ჰქონიათ-რა მაშინ, როდესაც ამოდენი საუკუნოები უცხოვრიათო. პირუთენელობამ „წყაზარის გაზეთისამ“ სხვა ველარა შეამჩნია-რა იმ სახელდაუდებელს კადნიერებას უფიცობისას, რომლითაც „ნარ-დონმა“ წასთითხნა თავისი ნაჯღაბები. ის ათასი სხვა უშვერობა, ის ათასი სხვა განგებ მოგონილი ტყუილები, განგებ თავდაყირა და უკუღმა გადაბრუნებული ამბები-კი „Новое Обозрение“-მ აპატია „ნარ-დონსა“ და წაუფუჩჩეა. კაცი იტყვის: რაკი ამას შეეხო „Новое Обозрение“, როგორღა გამოეპარა ყოველივე ესაო? რატომ ამავების გამო კრინტიც არ დასძრაო? ხომ ამისათვის დასტამბული, გამოქვეყნებული საბუთი ხელთმისცა თითონვე „ნარ-დონმაო“? სხვებრ რით ავხსნათ ეს ამოცანა, თუ არ იმით, რომ ჩვენი „წყაზარი გაზეთი“ არ იმეტებს არა ნაკლებ „წყაზარს“ ავტორს „Письма о Грузии“-სას.

ახლა ჰნახეთ, რა-რიგის გამომეტებით, რა-რიგ დაუზოგველად იგივე „Новое Обозрение“ მიწასთან ასწორებს ქართველთა ინტელიგენციას იმისთვის, რომ გაჰბედა და აუპილპილდა „ნარ-დონსა“ და ეომებო მაშინ, როდესაც საომარი საგანი დახარჯულის ტყვია-წამლის ფასადაც არა ჰღირსო; აქ რა თქმა უნდა „Новое Обозрение“ შემთხვევას არა ჰკარგავს ახაროს თავის მკითხველებს, რომ ქართველთა ინტელიგენცია ისე გონებაშიხდილი და დახშულიაო, რომ „Письма о Грузии“-ს მეტი სალაპარაკო საგანი იმათს გონებას ველარ მოუპოვებია და მოუხერხებია სავარჯიშოდაო. ასეთი საბუთ-დადებული სჯა, ასეთი პირუთენელობა დასაჯერი უნდა იყოს, თუ თქვენც იტყვით. პირუთენელობას ვამბობთ იმიტომ, რომ უფროს-

ერთი თანამშრომელი „Новое Обозрение“-სი ქართველთა ინტელიგენციას ეკუთვნის და, მაშასადამე, რასაც ქართველთა ინტელიგენციას უკიჟინებენ, ისიც თავის-თავს უნდა უკიჟინონ, რადგანაც აქ გამოუყლებლივ ლაპარაკია ყველაზე საერთოდ, მთელს ინტელიგენციაზედ. ან იქნება ჰგონიათ, რომ რაკი რუსულადა სწერენ, ჩვენგან გაიხიზნენ? სწორედ მოგახსენოთ, აქ არც პირუთვნელობაა და არც გახიზნვა. აქ მარტო ის არის, რომ ჩვენს გარდა ყველანი ჩიტირეკიები არიანო. ჩვენ „Письма о Грузии“-ს გარდა სხვა ბევრი საგანი გვაქვსო ჩვენის გონების სალესავად და გასაჩარხავადო. ვინ გაამტყუნებს, მართალნიც არიან. ეს ხომ კარგია და თქვენი მოსაწონებელი, ხოლო არ შეიძლება ერთი ეს ვიკითხოთ: ნუთუ მართლა ქართველთა ინტელიგენციას იმოდენად გამოჰლეგია გონება, რომ მარტო „Письма о Грузии“-ს ცრუპენტელობით-ლაიკვებება? სად არის ამისი საბუთი?

ამ უსაბუთოდ გაბიაბრუებას ქართველთა ინტელიგენციისას არა ჰკმარობს „წყაზარი“ გაზეთი. ზედ სხვა-საც უმატებს და აქ-კი საბუთიც მოჰყავს. იგი ამბობს, ვითომც ქართველთა ინტელიგენცია აუპილბილდა „ნარდონსა“ მარტო იმისათვის, რომ ამ ვაჟბატონმა შესწაბა რუსთაველს, ვითომ სხვისაგან გადმოეღოს თავისის „ვეფხისტყაოსანის“ ამბავი. ესთქვათ რომ ასე იყოსო,—ამბობს სხვა საგნებზე გონებაგალესილი „Новое Обозрение“: —აქ წყრომას და რისხვას ინტელიგენციისას რა ადგილი აქვსო? ვის არ გადმოუღია, ვის არ გადმოუკეთებია სხვისაგან გაგონილი ან ამოკითხული ამბავიო? მარტო ამით არ ათავენს „Новое Обозрение“ თავისის სიბრძნის გულზედ მოწოლას და, თითქო ჰსურსო დაგვიმტკიცოს, რომ მართლა უჩარხავს თავისი გონება ბევრ სხვა მაღალ ფარდევ-

ბის საგნებზედაც, მოჰყოლია და გვიქადაგებს: ან — ერთი ბისტია, ბან — ორიო. დიახ, ქართველთა ინტელიგენციის ჭკუის სასწავლებლად ყოვლად-მცოდნე „Новое Обозрение“-ს მაგალითები, მოჰყავს მთელს სვეტ ნახევარზე იმისი თუ, — გეტუ, შექსპირი და სხვა ბევრი სახელოვანი მწერალი ამასვე სჩადიოდნენო, ესე იგი ხშირად სხვის ამბავს გადმოიღებდნენ და ამის გამო იმათს სახელოვანებას არავითარი ჩრდილი არ მისდგომია და მაინც მსოფლიო გენიოსებად ითვლებიანო.

საწყალი ჭკუა-უბადრუკი, გონება-გაუჩარხავი ქართველთა ინტელიგენცია! ეს ანბანიც არა სცოდნია, რომ არაფერი საძრახისია მწერლრესათვის სხვისაგან ნათქვამი, ან გაგონილი ამბავი აილოს და ამ ამბისაგან ისეთი რამ შეჰქმნას, რომ სახელი იდიდოს, თავი გამოიჩინოს. კიდევ კარგი, რომ ამ ინტელიგენციას გულშემატკივრად ჰყოლია „Новое Обозрение“, რომელსაც გეტეს, შექსპირის მაგალითები სცოდნია, თორემ შენი მტერი, ვილა აცოდინებდა ამ ძნელად საცოდნელსა. ხოლო ის-კი არ არის კარგი, რომ ქართველთა ინტელიგენცია ყოველ ამის უცოდინარი ჰგონებია და ჰგონია ჩვენს გონებაფხიზელს რუსულს გაზეთს. დღეს ამის უცოდინარი ხომ მეორე კლასის გიმნაზიელიც არ არის და რათ უნებებია „Новое Обозрение“-ს ასე დაქვეითება, ასე ძირს დაწევა, ასე სულელად გამოყვანა ჩვენის ინტელიგენციისა? ყოველთვის სამართლიან „Новое Обозрение“-ს არ შეიძლება არ შევნიშნოთ ეს ერთად-ერთი უსამართლობა, გასაკიცხად კი არა, შესაწყნარებლად, რადგანაც ერთი ალილო მღვდელსაც შესცდებოა. ვინ იტყვის? ქართველთა ინტელიგენციას ბევრი რამ ეკიჟინება, მაგრამ არც ისეთი მწვარში გასახვევია,

რომ იმისი არ-ცოდნა დაჰბრალდეს, რის ცოდნაც ღღეს ბაღლსაც კი ენაზე აკერია, და ამ არ-ცოდნას რომ სწამებს „Новое Обозрение“, იმ წმინდა გრძნობას სამართლიანობისას რაღა პასუხს აძლევს? მაგისი თითონ „Новое Обозрение“-მ იცის და ჩვენ კი ამას მოგვკითხვენ: საიდან გამოიყვანეთ, რომ „Новое Обозрение“ მაგას სწამებს ჩვენს ინტელიგენციასაო? იქიდან, რომ ჩვენი მართლმოყვარე გაზეთი არწმუნებს თავის მკითხველებს, ვითომც ჩვენი ინტელიგენცია მარტო იმაზე უწყრებოდეს ავტორს „Северный Вестник“-ის წერილებისას, რომ— როგორ გაჰბედა და რუსთაველზე სთქვა, სხვისგან მოიღო თავის პოემის ამბავიო. ვითომ ჩვენი ინტელიგენცია მარტო ამაზედ იმღვრევდეს გულს, რომ:

„Как смел нечестивый автор статей „Северного Вестника“ утверждать, что Шота Руставели „заимствовал“ свое произведение у персидских поэтов“.

ამის თქმა რის მომასწავებელია, თუ არ იმისი, რომ ჩვენს ინტელიგენციას არა სცოდნია არაფერი იმისი თუ, აქ საძრახისი არა არის-რა. არა სცოდნია ის ანბანი, რომ შესაძლოა კაცმა სხვის ამბავზე ისეთი თხზულება ააგოს, რომელიც მთელს ქვეყანას შემოირბენს ქებითა და დიდებითა. ამაზე მეტი გაბიაბრუება-ლა იქნება, რომ კაცმა ცოტად თუ ბევრად ნასწავლს კაცს უთხრას, ეს ანბანი შენ არ გაგეგებაო. ჩვენი გულშემატკივარი „Новое Обозрение“-ც ჰგრძნობს, რომ ეს უანბანობა, ამის არ-ცოდნა, მეტის-მეტი ჭკუა-მოკლეობა, მეტის-მეტი სამარცხვინოა ჯერ ინტელიგენციისთვის და მერე თვით ქართველთა საზოგადოებისთვის, ჰგრძნობს და ჩვენის სიბრალულოთ, ჩვენის მეტის-მეტ სიყვარულით ამას გულ-ამოსკვნით და მწუხარებით იძახის:

„Что нас особенно печалит во всем этом деле, это отношение грузинской интеллигенции и публики к подобным ошибкам и несообразностям“.

კაი ნუგეშია განა კაცმა კაცს უთხრას: უნივერსიტეტებსა და გიმნაზიებში ჰყოფილხარ და ანბანიც არ გისწავლია; ღმერთი—რჯული, გულითა ვწუხვარ, რომ ამისთანა სულელი და ბრიყვი ხარო. ეს „გულით-წუხილი“ როგორი საქებარია მწუხარესათვის და როგორი საამუროა ჭირისუფლისათვის—ეგ კი აღარ ვიცი.

თუნდ ეგეც არ იყოს, გაჭირვებულმა „ნარ-დონმა“ განა მარტო ისა სთქვა რუსთაველზედ, რომ თავისის პომის ამბავი მოჰპარა სპარსელებსა, ან იმათგან გადმოიღოო, და თუ სთქვა—განა რითიმე დაასაბუთა, განა რაიმე ხელთ მოგვცა ამისათვის, გარდა იმისა, რომ სპარსელების ამბებსაც საგნად სიყვარული აქვთ და ვეფხის-ტყაოსანსაცაო. ეგ ხომ იმასა ჰგავს, კაცმა სთქვას, ივანე პეტრესა ჰგავს მარტო იმიტომ, რომ ერთსაც ცხვირი აქვს და მეორესაცაო. განა პირუთენელს მჩხრეკელს „ნარ-დონის“ პირგახეულ ტყუილებისას მარტო ეს უნდა ეთქვა და სხვა არაფერი? „ნარ-დონმა“ რუსთაველი განა მარტო ამით ამოსეარა ლაფში, განა მარტო ამის გამო შესვა ვირზედ?

განა აშკარა არ არის, რომ „ნარ-დონმა“ განგებ თვალეში ნაცარი ჩაიყარა, განგებ ყურებში თითი დაიკო, რომ არა დაინახოს-რა, არა გაიგონოს-რა რუსთაველის სიკეთისა და უებარ ბრწყინვალეობისა? განა ვეფხის-ტყაოსანზე კაცმა მარტო ის უნდა სთქვას, რომ რაკი საქართველოს მთელი ექვსი საუკუნე ეს წიგნი სიყვარულით ხელში სჭერია, მისი სიტყვები ანდაზებად გაუხდია, გაუზეპირებია, რაკი მისი სენტენციები საფუძვლად დასდებია ქართველთა ზნეობას, რაკი ყოველივე ეს ასე მი-

ულია ქართველობას, იგი წიგნი დოკუმენტად უნდა ჩაითვალოს ამ ერის ავ-კარგიანობის გამოსარკვევად და სხვა მისი მხარენი-კი უკან დაყენებულ და გაბათილებულ უნდა იქმნან ჰკუთხდამჯდარ მკვლევარისა და კრიტიკოსის თვალშიო? განა მარტო ეს უნდა ეთქვა „Новое Обозрение“-ს სარჩლად რუსთაველისა? ნუთუ ვეფხის-ტყაოსანი მარტო დოკუმენტია, მარტო მშრალი პროტოკოლია და სხვა არარა? ამით ხომ „Новое Обозрение“ უფრო „ნარდონს“ ჰმომბობს, ვიდრე ამტყუნებს. მართლა-კი ეგრეა? აბა ერთი გულზედ ხელი დაიდოს კაცმა და ესა ჰკითხოს თავის-თავსა.

ან ვსთქვათ, საქართველო ესე მოექცა და ექცევა თავის საყვარელ ვეფხის-ტყაოსანს, განა არ შეიძლება საქართველო მოტყუებული იყოს ამაში და ის მოსწონდეს, რაც მოსაწონი არ არის თავის-თავად? განა ცოტა მაგალითებია მსოფლიო ისტორიაში, რომ „ხელი-ხელ საგოგმანებლად“ გაეხადნოთ უშვერი და ულაზათო რამ? განა თვით „ნარდონი“ არა ჰყვირის თავის ჩხავანა ხმითა, რომ ეგ საქართველოს მიერ მოწონება ვეფხის-ტყაოსნისა ბევრს არას ნიშნავსო და არაფრის საბუთიაო? ნუთუ ვეფხის-ტყაოსანს სხვა არავითარი ღირსება არა აქვს-რა, გარდა იმისა, რომ ქართველებს მოსწონს? ეს ხომ სხვის მოწონებით მოწონებული გამოდის და თითონ „Новое Обозрение“-ლა რატომ არას გვეუბნება, არის რამე თავის-თავად საქმე-სადიდებელი ვეფხის-ტყაოსანში, არის რამე თავის-თავად სასახელო რუსთაველისა, თუ მართლა იმისთანა უშვერია, რომ მის მომწონს ეგ მოწონება სირცხვილად უფრო ჩაეთვლება, ვიდრე ქებად? აქ საქმე იმაზეა მიმდგარი, რომ „ნარდონი“ სწორედ ამისთანა უშვერობას სწამებს ვეფხის-ტყაოსანსა, — „Новое Обозре-

ნის“-ს ამაზე უნდა ეთქვა თავისი „ჰო“ თუ „არა“ და არ ამოჰფარებოდა სხვის კალთასა, სხვის მოწონებას.

ამასაც თავი დავანებოთ. თავი დავანებოთ, რომ ჩვენს „წყაზარს გაზეთს“ მისებურმა ვაჟაკობამ მთელს ამ ისტორიაში უმტყუნა და დანასავეთ ყელში მობჯენილ ჰოსა და არაზე თავს გაუფრთხილდა და არა სთქვა-რა. ჩვენ გვიკვირს, რატომ ესე არა ჰფრთხილობს, როცა „ნარ-დონზე“-კი არა, ქართველთა ინტელიგენციასა და საზოგადოებაზე ჰლაპარაკობს და სწამებს იმისთანა სისულელეს, ვითომც ერთიც და მეორეც იმიტომ უწყრებოდეს „ნარ-დონსა“, რომ რუსთაველს შესწამა სპარსელ პოეტებისაგან აილო ვეფხის-ტყაოსნის ამბავიო. მართო ამ რუსულ გაზეთის მკითხველს სასაცილოდაც არ ეყოფა ასეთი ტვინთხელობა, ასეთი სულელობა ქართველებისა საერთოდ და მის ინტელიგენციისა საკუთრივ. მართლა-კი ამისთვის აუპილბილდა, ამისთვის გაუწილდა ავტორს „Письма о Грузии“-სას ქართველობა და ქართველთა ინტელიგენცია! განა სხვა უფრო ჰკვათ-მისაღები, უფრო პატივსაღები მიზეზი არ მისცა ერთსაცა და მეორესაც „Новое Обозрение“-საგან ეგრე სათუთად შეწყნარებულმა „ნარ-დონმა“. აქ განა საქმე არ არის იმაში, რომ „Письма о Грузии“-სა თავიდან ბოლომდე ერთი გაპტყელებული და უშვერი ტყუილია, მართო ძაგებისთვის შეთითხნილი, ჭირვეულობის და ყოვლად უაზრობისა და უფიცობისაგან და თავგასულ მამლაყინწაობისაგან ურცხვად გატრაბახებული? ტყუილი ხომ, თუნდ საქმეარად მოგონილი, მაინც საზიზღია და საწბილო. აი, თუ მართლა გული ემღვრევა ქართველთა ინტელიგენციას „Письма о Грузии“-ს გამო, სად უნდა მოიძებნოს ამისი მიზეზი, და

არა ქართველთა ინტელიგენციის ჭკუა-დახშულობასა და გონება-მიხდილობაში.

რათ გასწირა „Новое Обозрение“-მ ასე უწყალოდ ქართველობა და ქართველთა ინტელიგენცია? რათ მოექცა ასე უსამართლოდ, ასე უსაბუთოდ ერთსაცა და მეორესაც? რომელმა ქართველმა და რომელმა მონაწილემ ინტელიგენციისამ წამოროშა იმისთანა სულელობა, რასაც „Новое Обозрение“ სწამებს? სად და როდის წამოროშა, არ შეიძლება გვიჩვენოს! იქნება გვითხრან, ჩვენის ყურით გაგვიგია ბულვარის აკადემიკოსებისაგანო, და განა საკადრისია სალიტერატურო ორგანოსათვის ბულვარის სულელობა აიღოს და თავზე მოახვიოს მთელს ინტელიგენციას, მთელს ქართველთა საზოგადოებას და ამისათვის სამარცხვინო ბოძზე გააკრას ერთიცა და მეორეც! თითონ „Новое Обозрение“ ჰგრძნობს, რომ აქ ინტელიგენცია და ქართველთა საზოგადოებაც სამარცხვინო ბოძზეა მისგან გაკრული და ამიტომ თუ ამბობს გულითადის მწუხარებით:

„Не больно-ли видеть это?“...

ვსთქვათ, რომ „больно“ და თქვე დალოცვილებო, რაზედ გაიჭირეთ საქმე? ხომ თქვენვე სკრით და თქვენვე ჰკერავთ, ვისი რა ბრალია!

[1889 წ.]

პველი სპართველეს ემონომიური წყობის შესახებ
(1880)

ქველი საპარტველო ეკონომიური წყობის შესახებ

ჩვენის ხალხისა და ქვეყნის ისტორია მეტად ბნელია და შეუმუშავებელი. ჩვენს ისტორიაში ან სულ არ არის ფაქტები ჩვენის ხალხის ცხოვრების შესახებ და, თუ არის კანტი-კუნტად სადმე, ისიც მეტად საეჭვოა. ჩვენ ვამბობთ მარტო იმისთანა ფაქტების თაობაზედ, რომელშიაც ერთობ ხალხი იჩენს თავის-თავსა, თავის თვითებასა, თავის მონაწილეობასა ისტორიაში.

ერთის სიტყვით, ჩვენის შიდა-ცხოვრების ისტორია ჯერ ფარდა-აუხდელია და უცნობი ჩვენგან. ჩვენი „ქართლის-ცხოვრება“ ხალხის ისტორია კი არ არის, მეფეთა ისტორიაა, და ხალხი კი, როგორც მოქმედი პირი ისტორიისა, ჩრდილშია მიყენებული. თითქო ხალხის ისტორიის შესამეცნებლად საკმაოა კაცმა იცოდეს მარტო მეფეთა ისტორია. თითონ მეფეთა მოქმედებაც ნაჩვენებია საგარეო საქმეთა შესახებ და არა შესახებ შიდა-საქმეთა.

ამის გამო არც ერთი შეჭველი საბუთი არ უღდევს სარჩულად არც ერთს ისტორიულს ფაქტს ჩვენის ხალხის ცხოვრებისას.

თუმცა ასეა, მაგრამ არის ერთი იმისთანა ისტორიული მოვლენა, რომელსაც ვერავინ უარს ვერა ჰყოფს და რომელიც დღესაც უკვირს ყველას, ვისაც კი ამ მოვლენისათვის თვალი დაუკვირებია.

უეჭველია, რომ ჩვენს ხალხს ორი ათასი წელიწადი უტხოვრია თავისი ცხოვრებითა და თვითმოქმედებითა. უეჭველია, რომ ამ ორი ათას წელს იმისთანა ხანა ისტორიისა არ დასდგომია, რომ მტრისაგან მოსვენებული ყოფილიყოს ზედ-მიყოლებით და გაუწყვეტლივ ასი წელიწადი მაინც ერთად.

საქართველო დღე-და-ღამ იარაღით ხელში იდგა, მტერი ყოველ-მხრიდამ მოწოლილი იყო. ჩვენი ხალხი თითქმის ორი ათასი წელიწადი იბრძოდა, ომობდა, სისხლსა ღვრიდა, და ბოლოს მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს თვითმყოფობითი სული ისე დალია, რომ ჩვენს ქვეყანას არავისი ვალი და ვახში არ დასდებია.

ესტკვათ, მკლავმა და გულმა შესძლო ეს გოლიათობა, საკვირველი ეს არის—რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა? რა ჰკვებავდა ხალხსა, რა ქონებით უძღვებოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა? ეს ერთი მუჟა ხალხი თითქმის ქუდზედ კაცად უნდა მდგარიყო იარაღით ხელში, რომ მტრისაგან მტერად არ აღგვილიყო,—და საზრდოებას ვინ აძლევდა და რა აძლევდა?

ყოველს ამ საგანზედ უეჭველი და გულდადებითი პასუხი მეტად ძნელია. ამ შემთხვევაში ჩვენი „ქართლის-ცხოვრება“ ხელს ვერაფრით შეგვიწყობს, ერთს იმისთანას არას გვანიშნებს, რომ საბუთად ვიხმართ უეჭველის დასკვნისათვის. მხოლოდ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამისი პასუხი ჩვენს ეკონომიურს აგებულებასა და წყობაში უნდა მოინახებოდეს. უეჭველია, ჩვენი უწინდელი ეკონომიური წყობა ისეთი ყოფილა, რომ ხალხს იქიდან ჰქონია ის ქონებითი ძალ-ღონე, რომლითაც იგი გასძლიოდა ამოდენა ვაი-ვაგლახსა და ომებსა ამოდენა ხნის განმავლობაში. აი, საგანი ღირს-შესანიშნავი და მეტად საინტერესო გამო-

საკვლევად. ეს საგანი რომ თვალ-წინა ჰქონდეს ჩვენს ეხლანდელს მეისტორიეს, ამ საგანზედ რომ უეჭველი პასუხი მოგვცეს ვინმე, ბევრს ნათელს მოჰფენდა აწმყოსა და მომავალსაც გზას გაუნათებდა. ჩვენგან დიდი კადნიერება იქნებოდა, რომ ამ მძიმე საქმის გამოკვლევას შეევსდგომოდით გაზეთის მოკლე წერილშია. სწორედ მოგახსენოთ, ამისათვის არც მომზადება გვაქვს და არც საჭირო წყარო. ხოლო ფიქრად მოგვდის ორიოდ აზრი, ისიც ვარაუდობით ცნობილი, და ვგონებთ მეტი არ იყოს ის ორიოდ აზრი მკითხველსაც განუუზიაროთ.

ჩვენა გვეგონია, სიკეთე ჩვენის ეკონომიურის აგებულებისა და წყობისა იმაში ყოფილა, რომ მიწა, ესე იგი მამულ-დედული, ცოტად თუ ბევრად უფრო სამართლანად მორიგებული ყოფილა ჩვენს ხალხში, ვიდრე სადმე სხვაგან. საკვირველია, რომ დღეს-აქამომდე უმამულო, უბინაო კაცი ჩვენში თითქმის არსად არ მოიძევება. ამისთანა წყობამ მიჰპართა უსათუოდ ჩვენი ხალხი მიწათმოქმედებას, რომელიც უფრო დაუშრომელი და მკვიდრი წყაროა ხალხისა და ქვეყნის საზრდოებისათვის, ვიდრე სხვა რამ. ხსნა ჩვენის ქვეყნისა ამ წყობაში უნდა ყოფილიყო, და ვიდრე ამ წყობას უფროთხილდებოდნენ ჩვენი მეფეები, იმ დრომდე ქვეყანა ჩვენი ღონიერი ყოფილა და გასძლოლია მტერს ასე თუ ისე.

სიტოთხილე რაში უნდა აღმოჩენილიყო?

ჩვენს ეკონომიურს წყობაში ორ-გვარი მდინარეობა იყო, როგორც ყველგან სხვაგან: ერთი სამსოფლო და მეორე საკომლო. პირველი მიიზიდებოდა ისე, რომ სოფლის წრეში ყოფილი მამულები, მიწა, მინდორი, ტყე, — საზოგადო, სამსოფლო ხმარებაში ყოფილიყო; მეორე ისე, რომ ყოველივე ეგენი განსაკუთრებულიყო. თუ საკომლო

ფეხს გაიდგამდა და გავრცელდებოდა, მაშინ განსაკუთრებას მიწისას და, მაშასადამე, უსწორ-მასწორობას მიწის-მფლობელობაში ფართო გზა გაეხსნებოდა, და თუ სამსოფლო გაძლიერდებოდა—მაშინ იმ უსწორ-მასწორობას გზა შეეკვროდა.

აქედამ ცხადია, ჩვენი მეფეები რას უნდა გაჰფიქროლებოდნენ. როგორც ეტყობა, უფიქროდებოდნენ კიდევ, თუ არ მეფენი, თითონ ხალხი მაინცა. ეს იქიდანაა სჩანს, რომ ჩვეულებამ ფრთა შეაკვეცა საკომლო განვითარებას, რადგანაც ყველგან საკომლო განსაზღვრული იყო ზოგან ოცის დღიურობა, ზოგან ორმოცის დღიურობა, მამულე-ბის ნოყიერებისა გვარად. ასე რომ ერთს კომლს სოფელში ჩვეულებით დადგენილზედ მეტი არ შეეძლო მამულე-ბი დაეჭირა. ტყისა და მინდვრის განსაკუთრება ხომ ყოვლად შეუძლებელი იყო და დღესაც აქამომდე ჩვენის ხალხის გონებაში ვერა თავსდება ის აზრი, რომ ტყე და მინდორი საკუთრება იყოს ვისიმე და არა სამსოფლო.

ბოლოს-და-ბოლოს ამ უკეთეს მხარეს ჩვენის ეკონომიურის წყობისასა ყური აღარ ათხოვეს; გაიდგა ფეხი განსაკუთრებამ და კომლეულობამ, ჩამოვარდა უსწორ-მასწორობა მიწის მფლობელობაში არამც თუ კომლთა შორისაც, არამედ სოფელთა შორისაც. არიან ეხლა იმისთანა კომლეულნი გლეხთა შორის, რომელთაც დაუპყრიათ სოფლის მამულეები ასის, ორასის დღისა და რომელთაც თავისი ხიზნები ჰყავთ, ყმებზედ უარესად შეწუხებულნი. არიან იმისთანა სოფლებიცა, ოთხი-ხუთი კომლია და ხუთას-ექვსასი დღის სამსოფლო მამულეები აქვთ, მაშინ როდესაც მათ გვერდით სხვა სოფელია, საცა მიწა ენატრებათ და არ იციან ვიწროობისა გამო, რა ჭინ და საით წავიდნენ.

[1880 წ.]

დავით აღმაშენებელი
(1888)

დავით აღმაშენებელი

არ ვიცი, სხვა როგორ ჰქვიპრობს და ჩვენ კი ასე გვგონია, რომ ერის დაცემა და გათახსირება მაშინ იწყება, როცა ერი, თავის საუბედუროდ, თავის ისტორიას ივიწყებს. როგორც კაცად არ იხსენება ის მაწანწალა ბოგანა, ვისაც აღარ ახსოვს—ვინ არის, საიდან მოდის და სად მიდის, ისეც ერად სახსენებელი არ არის იგი, რომელსაც ღმერთი გასწყრომია და თავისი ისტორია არ ახსოვს. რა არის ისტორია? იგია მთხრობელი მისი თუ,—რანი ვიყავით, რანი ვართ და რად შესაძლოა ვიყვნეთ კვლავადაც. ისტორია თავის გულის-ფიცარზედ იჭდევს მარტო სულისა და გულის მოძრაობას ერისას და ამ დაჭდევითა, როგორც სარკე, გვაჩვენებს იმ ღონეს და საგზალს, რომელიც მომადლებული აქვს ამა თუ იმ ერსა დღეგრძელობისთვის და გაძლიერებისთვის.

უკეთესნი და უდიდესნი მომქმედნი ერისა ხომ სხვა არა არიან-რა, თუ არ ერის გულის-ნადების და წყურვილის გამოჰმეტყველნი და გამახორციელებელნი, რომელნიც ამის გამო თითქო შემოქმედობენ, თითქო ჰქმნიან ისტორიას. ამიტომაც ეს ამისთანა მომქმედნი, ვამბობთ ჩვენ, დაუფიწყარნი უნდა იყვნენ, თუ ერს კიდევ ერობა ჰსურს და დედამიწის ზურგიდამ მტვერსავით ასაგველად არ გადაუდგია თავი. დავიწყება ამათი—საკუთარის ვი-

ნაობის დაეიწყება და თუ კაცს თავისი ეინაობა არ ახსოვს, რილას მაქნისია? იგი ნადირია, რომელსაც, რაკი დედის ძუძუს მოჰშორდება, აღარ ახსოვს თავის მშობელი და სიცოცხლის მომნიჭებელი. გარდა იმისა, რომ ამ უკეთესთა და უდიდესთა მომქმედთა მეოხებით და ღვაწლით ვცხოვრობთ დღესა და ვსულდგმულობთ, ამათ სხვა სამსახურიც მიუძღვით ჩვენ-წინა. ისინი ცხოველი მაგალითებია მისი თუ—რა სიმაღლემდე შეუძლიან ერს ამა, თუ იმ გარემოებაში მიაღწიოს. რამოდენადაც დიდ-ბუნებოვანია ამისთანა მომქმედი, რამოდენადაც ეს დიდ-ბუნებოვანობა ხშირია რომლისამე ერის ისტორიაში, იმოდენად უფრო უტყუარი საწყაო გვაქვს ხელთ ერის სიკეთის, ძალ-ლონის და შემძლებელობის აწყვისათვის. თუ გუშინ იყვნენ ჩემის სისხლისა და ხორცის დიდებულნი და სახელოვანნი კაცი, რა მიზეზია, რომ ხვალაც არ გამოჩნდენ, თუ გარემოების იგივეობას ვიგულისხმებთ.

გარდა იმისა, რომ ამ უკეთესთა და უდიდესთა მომქმედთა მეოხებით და ღვაწლით ვცხოვრობთ დღესა და ვსულდგმულობთ, ამათ სხვა მნიშვნელობაცა აქვთ ერისათვის. ერი თავის გმირებში ჰპოულობს თავის სულსა და გულსა, თავის მწვრთნელსა, თავის ღონეს და შემძლებელობას, თავის ხატსა და მაგალითს. ამიტომაც იგი ზოგს იმათგანს წმინდანების გვირგვინითა ჰმოსავს და ჰლოცულობს, ზოგს დიდ-ბუნებოვანობის შარავანდედითა, და თაყვანისცემს სასოებით და მადლობითა. ამიტომაც საჭიროა იმათი ხსოვნა, იმათი დაუვიწყარობა.

„ჩვენთვის, ადამიანებისათვის, საჭიროაო, — ამბობს ბრძენი სენეკა, — იმისთანა კაცი, რომ მის მიხედვით და მაგალითით შევიძლოთ საკუთარის ხასიათის გაწვრთნა და გამტკიცებაო. ოჰ, რა ბედნიერია იგი, ვინც არამც

თუ ჩვენთან ყოფნით გვწვრთნის ჩვენ, არამედ მარტო თავისი სახელის ხსენებითაცაო“.

ამისთანა ბედნიერი დავით აღმაშენებელია საქართველოს ერისთვის. მისი მიცვალების დღე 26 იანვარია. ხოლო საქართველოს ეკლესია, რომელიც ყოველთვის თავდადებით ჰპატრონობდა ჩვენს ერს და არასდროს დიდებას ერისას დავიწყებას არ აძლევდა, 26 იანვარს აქებს და აღიდებს სახელოვანს დავით მეფეს, რომელსაც უტყუარმა განაჩენმა ერისამ, ეკლესიის დალოცვითა და კურთხევით, აღმაშენებლის სახელი დაარქვა საუკუნო სახსენებლად. ამ მართლა-და დიდებულმა მეფემ ერთად მოუყარა თავი ქართველობას. აოხრებული ქვეყანა ააშენა, მტერი გაუფრთხო და გაუფანტა, და დღეს თუ ჩვენ ჩვენს ბინაზედ ვართ,—ეს იქნება იმისი ღვაწლი, იმისი სამსახურიც უფრო იყოს. დიდება სახელსა მისსა!..

ხოლო დავით აღმაშენებელი სადიდებელია ჩვენგან არა მარტო სახელოვან მეფობითა, არამედ თავის დიდბუნებოვან კაცობითაც. იგი, თავგადადებული მოყვარე თავის ეროვნობისა და მართლმადიდებელის სარწმუნოებისა, დიდი პატივისმცემელი იყო სხვის ეროვნობისაც და სარწმუნოებისა. ამისთანა შემწყნარებელი სხვისა მაშინ, როდესაც იგი ყოვლად-შემძლებელ მბრძანებელად შეიქმნა სხვადასხვა თესლის და სხვადასხვა სარწმუნოების ერისა, ამისთანა სხვა ერის ღირსების თაყვანისმცემელი იმ დროში, როცა კაცი კაცს შესაქმელადაც არა ჰზოგავდა, ამისთანა კაცთმოყვარული პატივისცემა სხვის ეროვნობისა, სხვის სარწმუნოებისა, ნუთუ საკვირველი და საოცარი მაგალითი არ არის მეთორმეტე საუკუნის კაცისაგან!

მეტე-ლა დიდბუნებოვანობა მოეთხოვება განა მე-თორმეტე საუკუნის კაცს მაშინ, როცა დღეს, მეცხრა-

მეტე საუკუნის დასასრულს, საკვირველბად მიგვაჩნია გლადსტონი, რომ ირლანდიის ეროვნობას და სარწმუნოებას ესარჩლება იმავე კაცთმოყვარეობით, რა კაცთმოყვარეობითაც დავით აღმაშენებელი სხვა ერს პატივსაცემდა! ჩვენს მატთანებს თავი დავანებოთ და ვიმოწმოთ სხვა ერის მემატანენი. ისინიც კი აღტაცებით იხსენიებენ დავით აღმაშენებელს, როგორც კაცს, პატივისმცემელს და შემწყნარებელს სხვა ერისას და სხვა რჯულისას.

სომეხი მათე ედესელი ამბობს:

„დავით იყო წმინდა, კეთილმსახური, საესე ქველმოქმედებით და მართლმსაჯული. დავითის გარეშემო იკრიბებოდა დანარჩენი სომეხთა ნათესავი, რომელთათვის მან დააფუძნა საქართველოში ქალაქი კორი (გორი), სადაც მრავალი ეკლესია და მონასტერი ააშენა. მიაგო ჩვენს ნათესავს ყოველგვარი ნუგეშის ცემა და შვება“.

ვარდან დიდი სწერს:

„დავითს არავითარი სიძულვილი არა ჰქონდა სომხურის წირვა-ლოცვისა და ეკლესიისა: იგი ხშირად იდრეკდა თავს ჩვენს ხელ-ქვეშ და ითხოვდა ჩვენს ლოცვა-კურთხევას“.

ეგ კიდეც არაფერი, რომ დავით აღმაშენებელი ასე ექცეოდა სომხებს, რომელნიც, რაც უნდა იყოს, ქრისტიანები იყვნენ და არიან. დიდ-ბუნებოვანი კაცთმოყვარეობა დავით მეფისა მაჰმადიანებსაც მიეფინათ, და მით უფრო ბრწყინვალეა ეს ამბავი, რომ მაჰმადიანები თვით დავით მეფისა და მისის ერის სარწმუნოებას ერჩოდნენ აღმოსაფხვრელად.—მაჰმადიანთა მწერალი აღიანი აი რასა სწერს:

„დავიოს სთხოვეს მუსულმანებმა, რომ ქრისტიანეთ არა ჰქონოდათ ნება მუსულმანებთან ერთად შესვლისა აბანოში და აღეკრძალნა გიაურებისთვის მათი ავად ხსენება. დავითმა ყოველივე ეს თხოვნა აუსრულა. დავითი თავის შვილის დიმიტრიოზურთ ყოველ-დღე დადიოდა უმთავრესს მეჩითში, ისმენდა სამეფო ლოცვას და თვით ყორანის კითხვას. დავითი უხვად აძლევდა ფულს ქატიბს და მუაძინებს. მან ააშენა უცხო ტომთათვის ქარვასლები, და სადგომი სახლები—მოქადაგეთა, სუფიებთა და პოეტთათვის, რომელთაც ულუფას უნიშნავდა. თუ ვინმე ისურვებდა ტფილისის დატევებას, გულ-სავსებით ხელს უპყრობდა და მგზავრობის ღონისძიებას აძლევდა ფულით. დავითი უფრო მეტს პატივსა-სცემდა მუსულმანთა, ვიდრე მთავარნი მუსულმანთანი“ *.

ყოველივე ეს დიდსულოვანობა და სულგრძელობა დავითისა მაშინ არის მომხდარი, როცა ძლევამოსილი იგი მეფე სრულად გაბატონდა თავის ქვეყანაში და, მაშასადამე, ამისთანა პატიოსანი და განათლებული ქცევა მარტო იმის დიდ-ბუნებოვან გულს და გონებას უნდა მიეწეროს და არაფერს სხვას. იმას აღარ ვამბობთ, რომ სნეულთა, უღონოთა და საპყარათაჲთა დავითმა ააშენა სამკურნალო, თითონ ზშირად დადიოდა ამ უბედურთა სანახავად და მოსაკითხავად.

აი ეს დიდებული მეფე—რა დიდებულ კაცურ-კაცის სახესაც მოგვივლენს თვალ-წინ და რა თავმოსაწონებელს საბუთს გვაძლევს ხელთა. აი ამისთანა კაცის ხსენე-

*) როგორც ეს ციტატა, ისეც ზემოყვანილნი, ბ-ნ დ. ბაქრაძის „გენი“ში დამოწმებულია.

ბაა გამაცოცხლებელი ერისა და ამისთანა კაცის არ-ხსოვ-
ნა მომაკდინებელ ცოდვად უნდა ჩაეთვალოს ერსა, რო-
მელმაც იგი ჰშვა და თავის ძუძუთი გამოჰზარდა. ჩვენმა
დამცველმა ეკლესიამ ეს კარგად იცოდა და ამიტომაც
26 იანვარი დაგვინიშნა, რომ წელიწადში ერთხელ მა-
ინც გავიხსენოთ ეს ქართველისათვის თავმოსაწონებელი
დიდებული მეფე, დიდებული კაცი.

კაცს ორი სახელი უნდა ჰქონდესო, — ამბობს ჩვენი
ერი: — ერთი აქ დასარჩენი, მეორე თან წასაყოლიო. ეს
ანდერძი ქართველისა ისე არავის შეუსრულებია, რო-
გორც დავით მეფესა. აქ აღმაშენებელის სახელი დარჩა,
როგორც მეფეს, და იქ, როგორც დიდ-ბუნებოვანმა კაც-
მა — წაიყოლია სახელი წმინდანისა, დიდების გვირგვინით
შემკობილი.

[1888 წ.]

ლუარსაგ წამებული

(1886)

ლუარსაბ წამებული

21-ს ივნისს საქართველოს ეკლესია აღიდგებს სახელს მეფის ლუარსაბისას, რომელიც ამ დღეს ეწამა შაჰ-აბაზისაგან. ლუარსაბ II მეფე ქართლისა იყო შვილი მეფის გიორგი მე-V-ისა და ლიპარიტიანთა ასულისა მარამისა. ლუარსაბი ავიდა ქართლის სამეფო ტახტზედ მამის გარდაცვალების შემდეგ და სცხოვრებდა მეჩვიდმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში.

მის დროს იყო იგი სახელოვანი დიდი მოურავი გიორგი სააკაძე, რომლის მოქმედება და ქცევა დღესაც აუხსნელია ჩვენთა ისტორიკოსთაგან და რომელიც, იყო რა უხვად შემკული ყოვლისა სამამაცო და საგმირო ღირსებითა, დღეს-აქამომდე არც ავად არის ჩვენ მიერ დატყდებული და არც კარგადა. მისი ავ-კარგიანობით აღსაესე განსაცდელიანი ცხოვრება და საოცარნი მოქმედებანი, მისნი ავად და კარგადაც აღსახსნელნი დიდნი საქმენი, — ჯერ შიგნეულად გამოძიებულნი არ არიან და ელიან პირუთენელს გამკითხველსა. ეს კი გულდაჯერებით საღიარებელია, რომ მისი მოუსვენარი და მღელვარებისაგან დაუცხრომელი ცხოვრება ერთი დიდი ტრაგედიაა, განსაკვირველი და გასაოცებელი. ამ ლუარსაბის დროსვე იყო ერთი სხვა გამოჩენილი კაციც, ნუგზარ არაგვის ერისთავი, სიმამრი სააკაძისა, რომლის სახელიც

დღევანდლამდე სახსოვრად ჩარჩენია გულში საქართველოს ერს. ჩვენი ერი დღესაც ნუგზარს იხსენიებს ამ საგულისხმეო ლექსით:

„ნუგზარ ერისთვის დროსაო,
სისხლის წვიმების დროსაო.“

დიდ მოურავს სააკაძეს, როგორც ერის უპირველესს კაცს იმ დროში, დიდი გავლენა და ზედმოქმედება ჰქონდა მეფის ლუარსაბის სვე-ბედზედ და თვით მთელ საქართველოზედაც.

ჯერ ვსთქვათ ის, რომ დაი სააკაძისა ცოლად შეირთო ლუარსაბ მეფემ. აზნაურშვილის მოყვრობამ და ნამეტნავად აზნაურშვილის ქალის გადედოფლებამ გული აუშლვრია მაშინდელ დიდებულებს, რომელთაც ითაკილეს აზნაურის ქალის დედოფლობა და ბატონობა. იქნება ყოველივე უბედურება, რაც ღერე ლუარსაბ მეფეს დაატყდა, ამ მიზეზითაც შეემთხვია. დიდი მოურავი თუმცა ყოვლად ნიჭიერი კაცი იყო, ყოვლად მზნე სახელმწიფო კაცი და წარჩინებული მეომარი და სარდალი, მაგრამ ყოველივე ეს ვერ იპატიებდა მას მდაბალ-ბუნებიანთა კაცთა შურისაგან. ეს ნაძირალი გრძნობა ადამიანის ავზნეობისა ბევრს მეტოქეს და მოშურნეს მოუბოვებდა მაშინდელ დიდებულთა შორის, რომელთაც მოდგმა უფრო დიდ ღირსებად მიაჩნდათ, ვიდრე ნიჭიერი დიდ-ბუნებიანობა. ამით თუ აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ სახელოვანს დიდ მოურავსა მრავალი მტერი აუჩნდა. მტერთა შორის ყველაზედ გავლენიანი და ძლიერი შარიდან ბარათაშვილი იყო, მამა-მძუძე ლუარსაბ მეფისა. ამან დაიყოლია მეფე და აათვალწუნებინა იმისთანა კაცი, როგორიც იყო დიდი მოურავი. გადაჰკიდა მეფე დიდ მოურავსა და დიდი მოურავი იძულებულ შეიქმნა შეჰკედლებოდა შაჰ-აბაზსა, რომელსაც ცოლად

ჰყვანდა დაი ლუარსაბ მეფისა. ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ბრალსა სდებს დიდ მოურავსა, რომ იგი „აზრახებდა ყვენსა დაპყრობად ქართლისად“.

ესე იყო თუ არა, ყვენი შაჰ-აბაზი მოვიდა განჯას და დააპირა უგრძნეულად შესვლა კახეთს. კახეთის მეფემ თეიმურაზმა მოიწვია საშველად ქართლის მეფე ლუარსაბი, შეჰკრეს ამ ორმა მეფემ პირობა, რომ წინააღმდეგნენ შაჰ-აბაზსა და ამ პირობისამებრ მეფე თეიმურაზი მოვიდა ლუარსაბთან მუხრანს, რადგანაც ამ დროს შაჰ-აბაზიც კახეთიდან ქართლს წამოვიდა. მეფეებმა თუმცა მოიწადინეს ომისათვის მიენდოთ თავისი სვებედი, მაგრამ რა იხილეს დიდი სპა და ჯარი ყვენიისა, ომი ველარ გაუბედეს და გაიხიზნენ იმერეთს. იმერეთის მეფემ გიორგიმ დიდის პატივით მიიღო ორივენი. შაჰ-აბაზი შევიდა გორს და აქედამ სთხოვა გიორგი მეფეს, დამითმე მეფენიო. გიორგიმ უარი შეუთვალა. ყვენმა, რომ ნახა ძალით აღარ გაეწყობა რა, ხერხი იხმარა. მოიხმო მამა-მძღმე ლუარსაბ მეფისა შარიდან ბარათაშვილი, შეჰფიცა, ოღონდ ლუარსაბი მომიყვანეო და არამც თუ თავის სამეფოს მივსცემო, სხვას ბევრს ნიჭსაც არ დავიშურებო: გამოისტუმრა შარიდან, საჩუქრად გამოატანა ლუარსაბისთვის ძვირფასად მოკედილი ხმალი და თანაც ბარათი ლუარსაბის დისა, მოდი, ნურათურის შიში გაქესო.

შარიდანმა დაარწმუნა მეფე, რომ ყვენი ბოროტს არას შეგამთხვევსო და მეფე მოემზადა წასასვლელად. ბევრი ურჩიეს წარიჩნებულთა და დიდებულთა, ნუ მიენდობი ყვენსა და ნუ წახვალო, მაგრამ მეფემ ასე უპასუხა: „უკეთუ არა წავიდე, ამიყრის ქვეყანასა და მოაოკრებს, რა მადლი არს ჩემდა“. მისული მეფე შაჰ-აბაზმა ჯერ ჩაიტყუა

ტფილისს, მერე ყარაიაზედ, ვითომდა სანადიროდ, სანადიროდვე გაიწვია ყარაბაღს, ყარაბაღიდან მაზანდარანს და აქ მაზანდარანში-კი გამოუცხადა, უნდა უარჰყო რჯული ქრისტესი და გამაჰმადიანდო. თუ ამას იქმო, „დიდითა პატივითა პატივ-გცე და მრავლითა დიდებითა განგიტეო ქვეყანად შენდაო“. ლუარსაბ მეფემ შორს დაიჭირა და უპასუხა: „უკეთუ ყოველი ქვეყანა ჩემდა იყოს, არა თავს ვიდვა სიტყვათა და ქადაგებათა შენდა მორჩილებათ, არამედ მეუფისა და ღვთისა მიერ ჩემისა ნათელ-მიღების, და მის მიმართ დამძის სასოება ჩემი და თვინიერ მისა სხვა ღმერთი არავინ ვიცი“.

ამის შემდეგ ხელ-ფეხ-შეკრული მეფე წაიყვანეს და დამწყვდიეს ციხეში, შვიდი წელიწადი ჰყვანდათ ესე და ცდილობდნენ გაემაჰმადიანებინათ, მაგრამ მეფე „ესრეთ მტკიცედ და შეურყეველად ჰდგა, ვითარცა კლდე ანდამატი, და ესრეთ იხილვებოდა მშვენიერი და ბრწყინვალე პირი მისი—ვითარცა ოქრო გამოდნობილი ბრძმედსა შინა და განკვირვებულ იყვნენ სიმხნისა და ახოვნებისა მისისათვის“. ბევრს ურჩევდნენ მეფეს შეებრალა თავისი მშვენიერება და სიჭაბუკე და მწართა სიკვდილითა არ მომკვდარიყო შაჰ-აბაზის უწყალო ხელითა, მაგრამ მეფემ არ უღალატა თავისის ქვეყნისა და ერის რჯულსა და არ შეუღრკა სიკვდილსა. „რა გნებავთ ყოფად ჩემდა, ჰყავთ,—ელზნებოდა თურმე შაჰ-აბაზის მოციქულთა,—და აღასრულეთ ბრძანებაი მისიო“. რა ნახა შაჰ აბაზმა ესეთი სიმტკიცე ლუარსაბ მეფისა და ველარა გააწყო-რა, ბრძანა სიკვდილი ლუარსაბისა. როცა მივიდნენ ჯალათნი ამის ასასრულებლად, მეფემ ითხოვა, მაცალეთ, სიკვდილის წინ ვილოცოო, ნება მისცეს. დაისვენ-

ნა თურმე წინ ხატი ღვთის-მშობლისა, რომელიცა თანა ჰქონდა, და ესე შეევედრა: „ჰოი დედოფალო ღვთის-მშობელო, შენდამი დამიძს სასოება ჩემი; შენ ხარ ნუგე-შინის-მცემელი ჩემი. შენ მომეც შეწენა წამებისა ჩემისა ამის და შემრთე წმიდათა მოწამეთა შენთა თანა, რათა მეცა ვადიდებდე მამასა, ძესა და წმიდასა სულსა.“

ამის შემდეგ მივიდნენ ჯალათნი და დაარჩევს მშვილ-ღის საბლითა. ეს იყო 1622 წელს, ივნისის 21-სა დღე-სა. გვამი ესრეთ ქვეყნისა და რჯულისათვის წამებულის მეფისა ჰმარხია შირაზს.

მხოლოდ დიდ-ბუნებიანთა კაცთა თვისებაა ერთხელ რწმენილი. და აღიარებული გაიხადონ თვის სიცოცხლის საგნად და მას ქვეშ დაუგონ თავისი ცხოვრება და, თუ საჭიროება მოითხოვს, შესწირონ თავი თავისიკა ნიშნად იმისა, რომ ჰქმმარიტება მეტად უღირს, ვიდრე საკუთარი თავი და საკუთარი სიცოცხლე. ამიტომაც მეტად არა ვსთვლით, რომ დღეს ერთი საქართველოს გზირთავანი გავიხსენეთ, იგი გმირი, რომელმაც სთქვა: რა მადლია თავი გადავირჩინო და ჩემი ქვეყანა მტერს ავაოხრებინო,—წაეიდა და წამებულის გვირგვინით შეიმოსა სახელოვანი თავი ქვეყნისა და ქრისტეს სახელითა. და დღეს ჩვენ სხვა არა დაგვრჩენია რა გარდა იმისა, რომ ბესარიონ კათალიკოზთან ერთად ქება-დიდებათ წარმოვსთქვათ:

„ყოფადთა მცნობი, ბრძენი და ანოვანი
მეფე ლუარსაბ დღეს იდიდებოდენ.“

[1886 წ.]

ასის წლის წინათ
(1899)

ასის წლის წინათ

(პირველად შემოსვლა რუსის ჯარისა ტფილისში)

11-ს იანვარს 1798 წელს თელავში გარდაიცვალა ღრმად მოხუცებული სახელოვანი მეფე ერეკლე. საქართველოს სამეფო ტახტზედ ავიდა მისი უფროსი შვილი გიორგი. საქართველო, დამარცხებული ალა-მაჰმად-ხანისაგან მეფე ერეკლეს სიცოცხლეშივე, ჯერ კიდევ ვერ იყო გამობრუნებული. ტფილისი, ეს ჩვენი სატახტო დედა-ქალაქი, აკლებული და აოხრებული, ჯერ კიდევ რაღაც დარღვეულსა და დანგრეულს ქვეყანას წარმოადგენდა. ჯერ გამრთელებული არ იყო იგი საშინელი წყლული და ჭრილობა, რომელიც ეწვია ჩვენს ქვეყანას ალა-მაჰმად-ხანის უწყალო და შეუბრალებელ ხელითა. ჯერ კიდევ გამოგლოვებულნი არ იყვნენ დახოცილნი და გაჟლეტილნი დიდი თუ პატარა, ქალი თუ ვაჟი, სისხლის-მსმელ სპარსთა ყეენისაგან.

დასუსტებული საქართველო, რომელსაც მეფე ერეკლეს სიკვდილით „რკინის კარი შეეხსნა“, უფრო კარ-ღია შეექმნა და ადვილი საცილობელი გაუხდა გარს შემორტყმულ მტრებს. ცალკე სპარსეთი, ცალკე ოსმალეთი, ხმალამოლებულნი თავს ადგნენ დამარცხებულს საქართველოს და მუქარას მუქარაზე უთვლიდნენ. სპარსეთი უწყრებოდა საქართველოს, რატომ ჩემთან არ იჭერ საქმეს და

ჩემს მფარველობას ქვეშ არ ეძიებ შენს დღეგრძელობას და კეთილდღეობასაო. ამასვე უწყრებოდა ოსმალეთი და ახალციხიდან მოსვენებას არ აძლევდა ქართლსა. ერთი სახელმწიფოც და მეორეც თავისთვის გამოეყოდა საქართველოს. ერთსაც და მეორესაც ჰსურდათ საქართველო, თუ ხმლით არა, მფარველობის სახით მაინც ხელთ ეგდოთ, თავისი საკუთარი ჯარები შიგ ჩაეყენებინათ და მით მაგრა მოეკიდნათ აქ ფეხი. გაძლიერება რუსეთისა, რომელმაც მაშინ საქართველოს საზღვრებამდე მოაწია ჩრდილოეთის მხრით, ერთსაც თავზარსა სცემდა და მეორესაც. ფეხის შემოდგმა რუსეთისა საქართველოში და მათი აბრუს გატეხა და თითქმის დაქვეითება დასავლეთ და მცირე აზიაში — ერთი იყო.

როგორც სპარსეთმა, ისეც ოსმალეთმა კარგად იცოდა, რა დიდი საქმეა საქართველოს ხელში ჩაგდება მისთვის, ვინც დაასწრობს. ვინც საქართველოში ფეხს მოიმაგრებდა, იგი დიდს ზედმოქმედებას იქონიებდა მთელს დასავლეთს და მცირე აზიაში და სვე-ბედი აზიის შესახებ პოლიტიკისა ხელთ ჩაუვარდებოდა სხვათა შესახუთავად. გარდა ამისა, არც სპარსეთს უნდოდა, რომ საქართველოს დაჭერით ვინმე სხვა სახელმწიფო ახლო მოსვლოდა, არც ოსმალეთს, რადგანაც საქართველო ამ ორსავე სახელმწიფოს საზღვრად და გზად ედგა. თუმცა რუსეთისაგან შიშს ეს ორივე სახელმწიფო ერთად უნდა ემოქმედებინა, მაგრამ ასე არ მოუხდათ. სპარსეთს უნდოდა მარტოს სჭეროდა საქართველო, ჯერ ვითარცა კარი რუსეთიდან აზიაში შემოსევისათვის დასაკეტი და მერმე ვითარცა გზა ოსმალეთის შესალახველი. ამასვე ჰლანოდა ოსმალეთი და სპარსეთს არ ანებებდა საქართველოს დაჭერას, თვით სწყუროდა ეს კარი და გზა თი-

თონ ჰქონებიყო და სპარსეთისათვის მუქარად ზელთა სქე-
როდა. აზიაში ეს ორი სახელმწიფო ერთმანეთს ეცილე-
ბოდა პირველობასა და ბატონობას და ამიტომ ერთმა-
ნეთზე ალუჩსებული იყვნენ და ერთმანეთს შორს უდგ-
ნენ.

ეს ორ-მხრიველი მტრობა საქართველოსათვის ახალი
ამბავი არ იყო. თუმცა დიდი ხანია ცალკე სპარსეთი,
ცალკე ოსმალეთი ამ აზრით ეტანებოდნენ ჩვენს ქვეყანა-
სა, მაგრამ საქართველო, ასე თუ ისე, როგორც იყო, იგე-
რიებდა ერთსაც და მეორესაც და არც ერთს არ ჰნებდე-
ბოდა. წინათ ბევრჯერ ააოხრეს საქართველო, ბევრჯერ
მიანგრ-მოანგრიეს, ჩამოათალეს სანაპირო ქვეყნები, ხო-
ლო გული კი ვერ შეუნგრიეს. საქართველო იბრძოდა,
ჯვარს ეცმოდა და გულს კი არ იტეხდა. ამ ტანჯვა-წა-
მებით მოაწია ამ პატარა ქვეყანამ, ამ ერთმა მუქა ერმა
მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულამდე. შეირჩინა რჯული,
ენა, თავისი ეროვნული ვინაობა და თავისი ქვეყანა. როცა
გაძლიერებულმა რუსეთმა ფეხი მოაბჯინა ჩრდილო-კავკა-
სიის მთებს და წამებულმა საქართველომ რუსეთისაკენ
მიიხედა და გული მიიბრუნა, მაშინ უფრო გაუმძვინვარ-
დნენ მტრები და ნამეტნავად სპარსეთი. ალა-მაჰმად-ხანის
მოსევა და თავდასხმა 1795 წელს — რუსეთთან საუბრის გა-
მართვამ გამოიწვია და ოსმალთს ამ მიზეზმაც თავს წა-
მოგვაცენა, და ერთიც და მეორეც, თუმცა ცალ-ცალკე-
კი, უფრო მეტის მძვინვარებით მოგვისია.

გულკეთილი, მაგრამ სუსტი მეფე გიორგი როგორ
გაუძლებდა ამისთანა გარემოებას და როგორ გაუძღვებო-
და გაჭირვებულს სამეფოს, რომელიც ალა-მაჰმად-ხანის
აოხრებისაგან ჯერ კიდევ არ გამობრუნებულყო, არ
გამორკვეულიყო და წყლული არ გამრთებლობდა. ამას

დაურთეთ ის ამბავიც, რომ ლეკნიც-კი გაუთამამდნენ უღონოდ-ქმნილს მეფეს და, ახალციხის ფაშის წაქეზებით, ხან აქ იკლებდნენ ქვეყანას, ხან იქ. გარდა ამისა, შინ, მეფის სახლობაშიაც, ყველაფერი აწეწილი და აშლილი იყო. ცალკე ქვრივი დედოფალი დარეჯანი, ცალკე ძმები აეშალნენ, ყველანი თავის-თავისაკენ იწევდნენ და მეფეს ეურჩებოდნენ. სამეფო სვე-ბედი ხელში სათამაშოდ გაიხადეს და საწყალ მეფე გიორგის რა უნდა ექმნა ასეთს მდგომარეობაში: გარეთ მტრისათვის გაეცა პასუხი, თუ შინ გასძლოლოდა შუღლსა და ცილებას დედინაცვლისას და ძმებისას. ყოველ ამას შავი ჭირიც დაერთო და მთელი ქვეყანა შეაძრწუნა და სასოწარკვეთილებას მისცა. თვითოეული ზემოხსენებული უბედურება ცალკე საკმაო იყო, რომ მეფე და სამეფო განწირულებაში ჩავარდნილიყო და სულ ერთად ხომ ზედმოსეული — ერთ დიდ და უძლეველ უბედურებად შეიქმნა.

იქნება მეფე გიორგი შინაურს არეულობასა და უბედურობას კიდევ როგორმე გასძლოლოდა, თუ გარედამ მტრის შიში მაინც არა ჰქონოდა. მაშინ ალა-მაჰმად-ხანი ცოცხალი აღარ იყო და მის მაგიერ სპარსეთის ტახტი დაიჭირა ბაბა-ხანმა. ბაბა-ხანი შუშისა და განჯის ხანებს ზედ-მისეოდა, მათის სახანოების დაპყრობა უნდოდა და მერე აპირობდა საქართველოს თავს დასხმოდა, ოსმალეთიც ახალციხიდან იმუქრებოდა.

სხვა გზა არ იყო, მეფე გიორგის ან ოსმალეთთან უნდა დაეჭირა საქმე, ან სპარსეთთან და ან რუსეთთან, რომ როგორმე გადაერჩინა საქართველო ამოდენ ერთად ზედმოსეულ უბედურებისაგან. ამ საქმეს აჩქარება უნდოდა. ღვთის-მოსავმა და ღვთის-მოყვარე მეფე გიორგიმ, რა თქმა უნდა, ერთმორწმუნე რუსეთი ირჩია. ამას ეუბნებო-

და წინაპართა ანდერძიცა, რადგანაც, მისდა მეფობის წინათაც, ჯერ კიდევ 1576 წლითგან, საქართველოს მეფენი ბევრჯერ გამოჰლაპარაკებიან რუსეთს და მისგან ხელშეწყობას და ხელის გამართვას მოჰლოდებიან. ქრისტეს ჯვარისათვის ჯვარცმულ ერის მეფემ ქრისტეს ჯვარისვე მოსაღვივებელი მოიწვია საშველად და მფარველად.

მეფე გიორგიმ აღარ დააგვიანა საქმე, მას უკვე გაგზავნილი ჰყვანდა პეტერბურგში რწმუნებული მოციქული თ. გარსევან ჭავჭავაძე, რათა აუწყოს იმპერატორს პავლე პირველს თავისი სამეფო ტახტზე ასვლა და საქართველოში გამეფება. მეფე გიორგიმ 11-ს ოქტომბერს 1798 წელს ზედ მიადევნა თხოვნა იმპერატორ პავლესათვის მისართმევად. თითონ გარსევან ჭავჭავაძე წარსდგა იმპერატორის წინაშე და მოახსენა: „დიდო იმპერატორო, მფარველო და შემწეო ქართლ-კახეთის სამეფოთაო! მოგართმევ რა თხოვნას, მე, უერთგულესი ქვეშევრდომი თქვენის იმპერატოროების დიდებულებისა, ღირს ვიქმენ ჩემთა მეფისა გიორგი ერეკლეს ძისაგან და ყოველთამისდა სამფლობელო ერთაგან დავემხო ფეხთა ქვეშე თქვენის იმპერატოროების დიდებულებისა და ჩემდა მოვალეობისამებრ გავბედო გთხოვოთ,—ბედნიერ ჰყოთ ხელმწიფე ჩემი და დაუმტკიცოთ მეფობა საქართველოსი, როგორც კანონიერს მემკვიდრესა, შეჰმოსოთ სამეფო ნიშნებითა და განაგრძოთ მისდა და მისთა ერთადმი თქვენი მოწყალება. მიიღეთ ეს ჩემ-მიერ მორთმეულნი თხოვნანი და ღირსჰყავით თქვენის დიდებულის ყურადღებისა“.

შემდეგ თ. გარსევან ჭავჭავაძეს მეფე გიორგიმ დაავალა წარუდგინოს იმპერატორს მეორე თხოვნაც შესახებ იმისა,—რომ მემკვიდრედ დაუმტკიცოს დავით ბატონიშვილი და შემდეგისათვისაც აღთქმულ იქმნას, რომ შთა-

მომავალნი ჩემნი საუკუნოდ და შეურყევლად შეფობდნენ საქართველოში და არავინ სხვა არ ერეოდეს ჩემს შინაურ საქმეთა განკარგულებაში, და როგორც ჩემთა თავადაზნაურებთან, ისეც სხვა ქვეშევრდომებთან საქმე არავის არა ჰქონდეს-რაო. ამასთან მეფე გიორგი აღუწყებდა იმპერატორს პავლეს, რომ წინაპარნი ჩემნი ყოველთვის ერთგულნი იყვნენ რუსეთისა და მეც ჩემის მხრით აღთქმასა ვსდებ, რომ ქვეშევრდომობის ერთგულებაში მე ჩემს წინაპრებს აღვემატოო და ითხოვდა—ნება მიბოძეო მიწერ-მოწერა პირდაპირ პეტერბურგთან ვიქონიო ჩემის მინისტრის თ. ჭავჭავაძის საშუალებითაო, რადგანაც სხვა გზით საქმეთა სვლა ყოვნდება და გვიანდებაო. მეფე გიორგი სთხოვდა იმპერატორს პავლეს სამი ათას რუსის ჯარისკაცს, შეჭურვილს სათანადო იარაღით და ყოველ სამხედრო კუთვნილებითა. ამის თაობაზე გიორგი მეფე სწერდა იმპერატორს პავლეს: „როცა თქვენი ძლევა-მოსილი ჯარი საქართველოში ყოფილა, ყოველთვის ბოროტნი კაცნი რალაცეებს იგონებდნენ და სამღურავს და შულს აჩენდნენ თქვენისა და ჩვენის ჯარის უფროსთა შორის, ამიტომ გთხოვთ უბრძანოთ აქ გამოსაგზავნ ჯარის უფროსს, მარტო ჩემთან იქონიოს საქმე, ანუ ჩემ-მიერ რწმუნებულთანო“. დასასრულ მეფე მოახსენებდა იმპერატორს პავლეს, რომ ჯერ ჩემ უმაწვილობაშივე მსურდა პირად ზილვა რუსეთის თვითმპყრობელისა, მაგრამ მრავალი გარემოება მიშლიდაო. „დღეს-კი,—ამბობს მეფე გიორგი,—თქვენა გზადით ჩემდა ხელმწიფედ და ვსასოებ, რომ თქვენდა მიმართ გამოწვდილნი ხელნი ჩემნი უკუ-ქცეულ არ იქნებიანო“.

მინამ თ. გარსევან ჭავჭავაძე თავისს მოციქულობას ასარულებდა და დრო ამ მიწერ-მოწერაში გადიოდა, მე-

ფე გიორგის დღე-და-ღღე უფრო და უფრო უჭირდებოდა საქმე. ლეკები სადავლოდ დაუსჯელოდ ჰთარეშობდნენ, ახალციხის ფაშა ქართლს წამ-და-უწუმ შეესიოდა ხოლმე და იკლებდა, საცა კი ხელი მიუწვდებოდა. მართალია, იმპერატორმა პავლემ უბრძანა თავისს ელჩს სტამბოლში, რომ სთხოვოს სულთანს არ აწიოკოს საქართველო, მაგრამ ახალციხის ფაშა მაინც თავისას არ იშლიდა და ლეკებსაც გზას აძლევდა და ხელს უმართავდა სადავლოდ საქართველოში ეთარეშნათ. არც სპარსეთის მუქარა და მტრობა ასვენებდა საქართველოს. ასეთმა გარემოებამ დიდს საფიქრებელში ჩააგდო მეფე გიორგი, მით უფრო, რომ რუსეთიდან ჯერ გარდაწყვეტილი არა იცოდა-რა. სხვა გზა არ იყო, უნდა აეჩქარებინა თ. გარსევან ჭავჭავაძე, რომ საქმე მალე გაათავოს და ჯარი რუსეთისა მოაშველოს და ამასთან სთხოვოს, რომ მეფეს ნება მიეცეს თითონ ამოქმედოს ჯარი იქ, საცა საჭიროება მოითხოვს.

იმპერატორმა პავლემ, მოისმინა რა გაჭირვება მეფე გიორგისა და საქართველოსი და იუწყა რა ახალი მუქარა სპარსეთისა, აწიოკება ქვეყნისა ოსმალეთისა და ლეკთა თარეშობისაგან, მსწრაფლ შეუდგა, რომ მეფე გიორგის გადაწყვეტილი პასუხი მისცეს. 23 თებერვალს 1799 წელს ბრძანება მისცა ჩრდილო-კავკასიის ჯარის მთავარ-მმართველს მოამზადოს საქართველოში წასასვლელად მეშვიდმეტე ეგერის პოლკი გენერალ-მაიორ ლაზარევისა თავისის არტილერიით და ასი ცხენოსანი ყაზახი ზედ დაუმატოს. ეს ეგერის პოლკი იდგა მაშინ მოზდოკში.

საჭიროა ვიცოდეთ, რომ ჯერ კიდევ 1783 წელს მეფე ერეკლესთან შეკრულ პირობის ძალით, საქართველოს მეფის კარზე რუსეთს უნდა ჰყოლოდა განსაკუთრებული რწმუნებული მინისტრი. 1799 წლამდე, სხვადასხვა

გარემოების გამო, ეს პირობა შეუსრულებელი დარჩა და იმპერატორმა პავლემ, თ. გარსევან ჭავჭავაძის თხოვნით, გააღვიძა ეს პირობა და რწმუნებულ მინისტრად დანიშნა სტატსკი სოვეტნიკი კავალენსკი, რომელსაც, სხვათა შორის, ებრძანა, რომ საქართველოს ერის სიყვარული და ნდობა მოიპოვეო.

1799 წ. მაისში კავალენსკი წამოვიდა პეტერბურგიდამ და მკათათვის ბოლოს მოვიდა ყაზახის სოფელს ნაურში, საცა იმყოფებოდა კნორინგი, მაშინდელი მთავარ-მმართველი ჩრდილო კავკასიის ჯარებისა; აქედამ კავალენსკიმ აუწყა მეფე გიორგის, რომ მოდის საქართველოში და თან მოჰყავს დაპირებული ჯარი. კნორინგმა თავისის მხრივ ბრძანება მისცა ლაზარევს, მზად იყავ შენის პოლკით და არტილერიით საქართველოში წასასვლელად, მოიმზადე ათის დღის სურსათი, რომ, როცა საჭირო იქნეს, ერთის საათითაც არ დაყოვნდეთ.

კავალენსკის გამოატანა იმპერატორმა პავლემ დამამტკიცებელი გრამოტა მეფე გიორგის სახელზე. გრამოტა იგი არის დაწერილი 18 აპრილს 1799 წელს. იმპერატორი პავლე იწერებოდა: „მივიღე რა მადლობით თქვენი თხოვნა, ტრაქტატის მესამე მუხლის ძალითა გამტკიცებთ დღეს თქვენ საქართველოს მეფედ და ძესა თქვენსა დავითს თქვენდა მემკვიდრედ თქვენს შემდეგ“. ამასთან იმპერატორმა პავლემ გამოატანა კავალენსკის სამეფო სამკაულები და სამეფო ნიშნები: 1. ოქროს სამეფო გვირგვინი, შიგა-და-შიგ ძვირფასის თვლებით შემკული; 2. სკიპტრა, ძვირფასის ქვებით მოჭედული; 3. ხმალი, ოქროთი და ძვირფასის თვლებით შემოსილი; 4. სამეფო პორფირი ყარყუმის ბეწვისა, შვინდისფერ ზავერდის საპირეთი, მასზედ ქარგით ნაკერი გერბი რუსეთისა

და საქართველოსი; 5. თეთრი ღროშა ორ-თავიან არწი-
ვითა, შუაგულში რუსეთის გერბი ჰქონდა; 6. სამეფო
ტახტი, შვინდისფერის ხავერდით გადაკრული, პრტყე-
ლის ოქრომკედის არშიებითა და ოქრომკედისვე დიდ-
რონ ფოჩებით მორთული, და ამისთანავე სამი ბალიში;
შუაგული ტახტისა ეჭირა საქართველოს გერბსა და
აქეთ-იქიდან რუსეთის გერბს; 7. ტახტთან ერთად ორი
პატარა სტოლი, ხავერდითვე გადაკრული და ოქრო-
მკედით მორთული; თვითოეულ სტოლისათვის თითო
ბალიში, რომელზედაც დადებულ უნდა ყოფილიყო სა-
მეფო ნიშნები: ერთზე გვირგვინი და სკიპტრა, მეორე-
ზე ხმალი და უმაღლესი გრამოტა; 8. სამი ორდენი, ალ-
მასებით შემკული, ერთი წმიდა მოციქულის ანდრია
პირველწოდებულისა—მეფე გიორგისათვის, მეორე დიდ-
წამებულის ეკატერინესი—დედოფალ მარიამისათვის, და
წმიდა ანნას პირველ ხარისხისა—მემკვიდრე დავით ბა-
ტონიშვილისათვის.

ყოველ ამას გარდა, იმპერატორმა პავლემ გამოუ-
გზავნა კავალენსკის ხელითვე ძვირფასი ნივთები მარიამ
დედოფალსა, ბატონიშვილებსა, კარის ეკლესიის მღვდელს,
სიძეს მეფისას მუხრან-ბატონს და სიმამრს მეფისას თ.
ციციშვილს.

მეშვიდმეტე ეგერის პოლკი ლაზარევისა ბრძანებისა-
მებრ მზად იყო საქართველოში წამოსასვლელად, თან
უნდა გამოჰყოლოდა თვით კავალენსკიცა, რომელსაც უნ-
და წამოეღო პავლე იმპერატორის მიერ გამოტანებული
ნივთები. დასასრულ, 19 ოქტომბერს 1799 წელს, კნორ-
რინგმა კვლავ ინახულა ხსენებული პოლკი, კმაყოფილი
დარჩა და მეორეს დღისათვის ბრძანება მისცა გასულიყო
თერგსა და გზას შესდგომოდა. მეორე დღეს, ბრძანებისა-

მებრ, პოლკი თავისის ადგილიდამ დაიძრა, გამოვიდა თერგს და წამოვიდა ტფილისისაკენ. კნორრინგმა მისცა დარიგება ლაზარევს, როგორ უნდა მოიქცეს და, სხვათა შორის, აუწყა უმაღლესი ბრძანება: „ლაზარევის პოლკი, მივა თუ არა ტფილისში, მეფე გიორგის იმისთანა პატივით უნდა შეეგებოს, როგორც წესდებით მე, იმპერატორს, მეკუთვნის, იმავე წესით სასახლის მცველნი დაუყენოს. მეფის გვირგვინის კურთხევის დღეს პოლკი საპარადოდ განწყობილ იქმნას და ბატალიონებად დამწყკრივებულ. როცა მეფე გიორგი შევა ეკლესიაში და გამოვა, ჯარმა შესაფერი პატივი მისცეს“.

დიდი წვალემა გამოიარა რუსის ჯარმა, რაკი კავკასიის მთებში შემოსდგა ფეხი. ვიწრო აღმართ-დაღმართები, თოვლი და ყინვა, გაფუჭებული გზები, ზოგან სურსათის ნაკლებობა, — ყოველივე ეს ერთად, აბრკოლებდა ჯარს. ზარბაზნები და სხვა არტილერიის კუთვნილებანი ზოგან ხელდახელ და ზურგით გადმოჰქონდათ ჯარისკაცებს, რადგანაც სხვანაირად ვერა ხერხდებოდა. როგორც იყო, ჯარმა ყოველს დაბრკოლებას სძლია, გადმოიარა მთები და გადმოხედა არაგვის ხეობის დაბლობებს. აქ ჯარს მიეგება ბატონიშვილი ვახტანგ, მიაგება ოთხმოცი უღელი ხარ-კამეჩი, გამომცხვარი პური და სხვა სურსათი, ტფილისამდე გზა-და-გზა სხვადასხვა ადგილას ორმოც-დაათ-ათი საპალნის საზიდი (ხენი მოუშადა. ამ სახით იარა ჯარმა მთელი თვე და ექვსი დღე და როგორც იყო მოუახლოვდა ტფილისსა. ტფილისი დიდის ყოფით მოიკაზმა და მოირთო ჯარის დასახვედრად და მისაღებად. ჯარს მოელოდნენ ტფილისში 26 ნოემბერს. მთელი ქალაქი აიშალა და გარეთუბანს და ვერაზედ გავიდა და აქ ელოდებოდა ჯარის მოსვლას.

მეფე გიორგიც გაეგება თავისის ამალით. თან ახლდნენ: მემკვიდრე დავით ბატონიშვილი, სხვა ბატონიშვილები, გამოჩენილნი მოხელენი საერონი და სამღვდელოებისანი და მთელი დიდკაცობა ტფილისისა. ქალაქის ბანები მოიქედა დიდითა და პატარითა, ქალითა და კაცი-თა, და მოუთმენლად ელოდებოდნენ ჯარსა, ვითარცა ქვეყნის მხსნელსა, მშვიდობიანობისა და მოსვენების მომავლინებელსა.

ბოლოს მოვიდა ჯარიცა. მეფე გიორგი თითონ წამოუძღვა წინ და შემოიყვანა ტფილისში. სიხარულის კიჟინა ხალხისა, ზარბაზნის სროლა, ზარების რეკა ერთს დიდს ყოფას და ამბავს წარმოადგენდა. კავალენსკიმ ამრიგად აუწყა კნორრინგს რუსის ჯარის შემოსვლა ტფილისში: „ჯარი, დასასრულ, მოვიდა ტფილისს; მოსელისას იგი წარმოადგენდა სასიამოვნო სანახავსა თავისის წყობითა და წეს-რიგიანობითა. სამის ვერსტის მანძილზე დიდის ყოფით მოეგებნენ ჯარს იმ წესით, როგორაც წინათვე დავაწყეთ მისმა უმაღლესობამ მეფე გიორგიმ და მე. მეფე მთელის თავისის წარჩინებულ საერო და სამღვდლო დიდკაცობით მიეგება ჯარს. სახლის ბანები სულ მთლად სავსე იყო თეთრ-ჩადრიან ქალებითა, კაცს ეგონებოდა მთელ ქალაქში მოფენილია კარვები ბანაკისაო. ზარბაზნის სროლა, ზარების რეკა ამ დღესასწაულს აძლიერებდა, და სიხარულის კიჟინა ერისა, მოძრაობა და თვით ცრემლნი, ნამეტნავად დედაკაცობისა, აგვირგვინებდა იმ ტკბილად საგონებელ სურათსა და უტყუარს ერთგულებას ჩვენდამი ერისას“.

მეფე გიორგიმ, გახარებულმა — რომ სასურველი აუსრულდა, ყოველივე ღონისძიება იხმარა, რომ ჯარი კარგად დაებინავებინა და სურსათი საკმაო და რიგიანი

ჰქონოდა. შემოისვლის მეორეს დღესვე ჯარს გაუგზავნა ხუთ საპალნემდე ლვინო და რვაასი ცალი ხმელი თევზი, გარდა იმისა, რაც ულუფად განწესებული იყო. აფიცრებს სადგომად თავისი სასახლე უთავაზა, ხოლო აფიცრებმა არ ინდომეს მეფის შეწყუბება. და დიდი მადლობა გადაუხადეს ამისთანა გულმტკივნეულ თავაზიანობისათვის.

ესე შემოვიდა რუსის ჯარი ტფილისში. ამ დიდის ყოფით და ამბით დახვდა რუსეთის ჯარს მეფე და ერი. სასოწარკვეთილმა მეფემ და ერმა ძლივს ნუგეშითა და იმედით გაიცოცხლა გული. მეფის კარიდამ დაწყებული უკანასკნელ ქოხამდე სიხარულმა გაშალა თვისი სანატრელი ფრთა, სიხარულმა ხსნისამ და ნუგეშისამ. დიდი ხანია საქართველოს ამისთანა ბრწყინვალე დღე აღარ ენახა. ყველას, დიდიდამ პატარამდე, ქალით კაცამდე, გული აეცსო იმ სანატრელ იმედითა, რომ რუსის მხედრობის დაბნელება საქართველოში საქართველოს მოუვლენს იმ მშვიდობიანობას, იმ მოსვენებას, იმ პატრონობასა და მფარველობას, იმ ბედნიერადა და უტკივარად შინაურ ცხოვრებას, რომელთათვისაც ამდენს საუკუნეების განმავლობაში ასე თავგამეტებით, ასე თავდადებათ იბრძოდა საქართველოს შვილი და თავისის სისხლით ჰრწყავდა ყოველს კუთხეს თავისის ქვეყნისას. ამ ღირსსახსოვარ დღიდან საქართველომ მშვიდობიანობა მოიპოვა. შიში მტრისა ერთმორწმუნე ერის მფარველობამ გაუფანტა. დამშვიდდა დიდის ხნის დაუმშვიდებელი, დაღალული ქვეყანა, დაწყნარდა აკლებისა და აოხრებისაგან, დასცხრა ომისა და ბრძოლისაგან. დადუმდა ჟღერა ხმლისა და მახვილისა, მტრისა ხელით მოღერებულისა ჩვენზე და ჩვენს ცოლ-შვილებზე, გაჰქრა ცეცხლი,

რომელიც სწავდა და ჰბუგავდა ჩვენს მამა-პაპათა ბინას, ჩვენს საცხოვრებელს, გათავდა რბევა და აკლება, მიეცა წარსულს და მარტო საშინელ და შემადრწუნებელ სახსოვრად-ლა დაგვრჩა. დაუდგა ახალი ხანა, ხანა მოსვენებული, უშიშარის ცხოვრებისა სისხლდანთხეულ და ქრისტეს ჯვარისათვის ჯვარცმულ საქართველოს, რომელიც ღმერთმა სააქაო სამოთხედ გაუჩინა ადამიანს და კინალამ ერთ დიდ სასაფლაოდ არ გადაექცა მისს თავდადებულ შვილებს, რომელნიც უმწედ, უნუგეშ, ყველასაგან შორს, მარტოდ-მარტო იხოცებოდნენ ქრისტეს სარწმუნოების სადიდებლად და თავისის ვინაობის გადასარჩენად. დაიდვა საზღვარი მშვიდობის-მყოფელ ცხოვრებისა. ის დღეა და ეს დღე, ველარავინ გადმოლაზა იგი საზღვარი ცეცხლითა და მახვილით ხელში და 26 ნოემბერს 1799 წელს, კვლავ სასოება-გალვიძებული მეფე და ერი, გულწრფელად მიენდო თავისს მომავალსა, დიდის რუსეთის მფარველობის იმედითა და ნუგეშინით ფრთაშესხმული.

დღეს, 26 ნოემბერს 1899 წ., სწორედ ასი წელიწადია მას აქეთ.

[1899 წ.]

პირი ღე ისტორიი
(1888)

ერო და ისტორია

(დიმ. ბაქრაძის ნაშრომის გამო საქართველოს ისტორიაზე)

ჩვენ არა ერთხელ გვითქვამს, რომ ერის პირქვე დამხობა, გათახსირება, გაწყალება იქიდან დაიწყება, როცა იგი თავის ისტორიას ივიწყებს, როცა მას ხსოვნა ეკარგება თავისი წარსულისა, თავისი ყოფილის ცხოვრებისა. დავიწყება ისტორიისა, თავისი წარსულისა და ყოფილის ცხოვრების აღმოფხვრა ხსოვნისაგან—მომასწავებელია ერის სულით და ხორციით მოშლისა, დარღვევისა და მთლად წაწყმედისა. წარსულ—მკვიდრი საძიკველია აწმყოსი, როგორც აწმყო—მომავლისა. ეს სამი სხვადასხვა ხანა, სხვადასხვა ჟამი ერის ცხოვრებისა ისეა ერთმანეთზედ გადაბმული, რომ ერთი უმეოროდ—წარმოუდგენელი, გაუგებარი და გამოუცნობია. ამიტომაც არის ნათქვამი ერთის ბრძნისაგან, რომ აწმყო, შობილი წარსულისაგან, არის მშობელი მერმისისაო. ეს სამთა ჟამთა ერთმანეთზედ დამოკიდებულება კანონია ისეთივე შეურყეველი და გარღუევალი, როგორც ყოველივე ბუნებური კანონი.

ბევრს ერს ქვეყანაზედ სულაც არა ჰქონია წარსული, სულაც არა ჰქონია ისტორია, ესე იგი იმისთანა ცნობიერი ცხოვრება, რომელიც გამოსახავს ხოლმე სულიერს და ხორციელს ვინაობას ერთიანის კრებულისას,

მის მიზიდულობას, მის აზრს და საგანს არსებობისას, მის წმიდათა-წმიდას, და რომელიცა მკის თავის დროე-ბისათვის და ამასთანავე სთესს მერმისისათვის. ამისთანა ხალხნი დღესაც ბევრნი არიან ქვეყანაზედ. ამისთანა ხალხი უბინაო კაცსა ჰგავს, რომელმაც არ იცის — ვინ არის, რისთვის არის; საიღამ მოდის და სად მიდის. ამიტომაც ესეთი ხალხი ბევრით არ გამოირჩევა პირუტყვთაგან და იქნება ბევრში უკანაც ჩამოურჩება. უღმობელი კანონი ისტორიისა ამისთანა ხალხს ვერ დაინდობს ეხლანდელს დროში და სხვა უფრო ძლიერის ისტორიის მქონე ერი დაეძგერება თუ არა, თანაც გაიტანს და შეიწირავს ხოლმე ამისთანა ხალხსა.

თუ ესეთი არა, ბევრით მეტი აღარ არის იგი ერი, რომელსაც ისტორია ჰქონია და იგი ისტორია დაუფიწყნია; აღარც ამისთანა ერსა აქვს მკვიდრად მოკიდებული ფეხი არსებობისათვის საჭიდაოდ, იმიტომ რომ რა იყო — ის დავიწყებული აქვს და, მაშასადამე, რა არის — არც ის იცის. არ იცის რა გაიმავროს, რისთვის გაიწიროს თავი, რას გამოესარჩლოს და რას არა. ფეხ-ქვეშიდამ გამოცლილი აქვს ის მაგარი მიწა, იგი ტინი თავის ვინაობისა, რომელსაც ისტორია შეადულებს ხოლმე მამა-პაპათა ნაღვაწ-ნამოქმედარისაგან საშვილიშვილოდ ფეხ-მოსაკიდებლად და მოსამავრებლად. იგი დიდება, იგი სახელი, რომელსაც ამისთანა ერი ჩაინარჩუნებს ხოლმე წარსულისაგან თავის გულში, თავის სამღერალსა და საგალობელში, თავის ზღაპრებსა და მოთხრობებში, მართალია, ბევრს ანუგეშებს ხოლმე ჭირსა და ლზინში, მაგრამ, რაც დრო მიდის, ეგ ნუგეშიც, ისტორიის დავიწყებასთან ერთად, ნელდება და თანდათან ჰქრება. იმიტომ რომ სამღერალსა და საგალობელში, ზღაპრებსა და მო-

თბრობებში ჩარჩენილნი სახსოვარნი, ისტორიის დავიწყების გამო, მართალს აღარა ჰგვანან და უაზრო და უსაგნო ზღაპრადღა გარდიქცევიან, როგორც მთქმელის, აგრეთვე გამგონის თვალშიაც. ამის გამო ამ სახსოვრებში ის ცეცხლმოსაკიდებელი ძალ-ღონე აღარ არის, რომელიც კაცს ააფეთქებს ხოლმე მოქმედებისა და გარჯისათვის, და რაკი ეს არ არის, ყოველი ეს განძი და საუნჯეც-კი, წარსულისაგან გადმოლოცვილი, ამაო და ფუჭია ერის გამხნეებისათვის, ერის დღეგრძელობისათვის.

თუნდ ეგეც არ იყოს, შვილმა უნდა იცოდეს, სად და რაზედ გაჩერდა მამა, რომ იქიდან დაიწყოს ცხოვრების უღელის წევა. შვილს უნდა გამორკვეული ჰქონდეს, რაში იყო მართალი და კარგი მისი მამა, რაში იყო შემცდარი, რა ავი მიიჩნია კეთილად, და რა კეთილი — ავად, რა უმართავდა ხელს, რა აბრკოლებდა, რისთვის ირჯებოდა და მხნეობდა და რისთვის და რაში უქმობდა. უამისოდ თითონ შვილი, რაც გინდა მხნე და გამრჯელი იყოს, უხორთუშო სპილოს ეგვანება, დავით გურამიშვილისა არ იყოს, და ამ წუთისოფელში ვერას გახდება.

ჩვენ ერს ორი ათასი წელიწადი უცხოვრია ისტორიულის ცხოვრებით. ბევრი მაგარი და ბევრიც უვარგისი ქვა ჩაუდვია იმ საძირკველში, რომელზედაც დღეს ჩვენი აწმყოა დამყარებული მერმისის ამოსაგებად. რომ მართლა ესეა, ამისი საბუთი თვალ-წინა გვაქვს. რა შეგვინახავდა ამ ერთ მუჭა ხალხს ამ ორი-ათას წელიწადს ამოდენა დაუძინებელ მტრებ შორის, რათ და როგორ შეგვარჩენდა ხარბობა უცხო თემთა ამ მშვენივრად შემკულს წალკოტსა, რომელსაც საქართველოს ეძახიან, თუ ჩვენს წარსულს ჩვენის ცხოვრების საძირკველში მაგარი

ქვა არ ჩაედგა. ეს ერთის მხრით, მეორეს მხრით—რა ჩამოგვარჩენდა ასე უწყალოდ სხვა ქვეყნებსა ან განათლებასა, ან გამდიდრებაში, თუ ამისთანა ქვეყნის პატრონთა ცხოვრების საძირკველში მაგარ ქვასთან ერთად უვარგისი და ფხვნილი ქვაც არ ჩაეყოლებინა ჩვენს ისტორიას.

რომელია სიმაგრე ჩვენის ცხოვრებისა და რომელი სიფუჟე და სისუსტე, ამას ახსნის და გვითარგმნის ხოლმე მარტო ისტორია, და თუ იგი დავივიწყეთ, მაშ დავივიწყნია ჩვენის ცხოვრების სათავეც, ჩვენის ცხოვრების ფესვი, ჩვენის ცხოვრების საძირკველი, და თუ ესეა—რაღაზედ უნდა დავამყაროთ ჩვენი აწმყო, ჩვენი მერმისი? არ არის არც ერთი მხარე ჩვენის ცხოვრებისა, როგორც სხვისაც, რომ რაიმე წარსულის ნაშთი ზედ არ შერჩენოდეს, ხოლო ამ ნაშთისა დღეს ჩვენ აღარა გაგვეგება რა, ვიმეორებთ, იმიტომ რომ დავიწყებული გვაქვს მისი ამხსნელი და გამმარტებელი ისტორია. ამიტომაც ჩვენ ბევრში უთავბოლობა გვეტყობა, არაფერი საქმე არ გვიხერხდება, აქეთ და იქით ვასკდებით თავს-ბრუ-დახვეულ კაცივით და ვერა გამოგვიტანია რა. ეს უქმად წარმატალი გარჯა ჩვენი, უქმად წარხდომილი მხნეობა და ცდა, ქანცს უწყვეტავს გამრჯელს, და მის მაყურებელს ერს ხომ გული უტყდება, თავის-თავზედ სასოება და იმედი ეკარგება, და აქედამ განა დიდი მანძილილა სრულად განადგურებამდე!

გარდა ყოველ ამისა, ბევრჯერ გვითქვამს და ეხლაც განვიმეორებთ, რომ ისტორია იგი დიდებული ტაძარია, საცა უწირავს ერთიანს სულსა ერისას და საცა აღუმართავს ერს თავის დიდებულ და დიდ-ბუნებოვან კაცთა უწმიდაესნი ხატნი და ზედ წარუწერია ღირთა საქმეთა მოთხრობა, ვითა საშვილიშვილო ანდერძი. ერი, რომელ-

საც ახსოვს ეგ თავისის ერთიანის სულის წირვა, ეგ თავის დიდ ბუნებოვანი კაცნი და დიდთა საქმეთა ამბავი, კეთდება, მხნევდება, ჰგულოვანდება და თავმოწონებულია ყველგან, ჭირია თუ ლხინი. ამ ღირსებათა პატრონი ერი არ დაუფარდება, არ დაუძაბუნდება არავითარს ზედმოსეულს უბედურებასა და განსაცდელსა. იგი გულგაუტეხელად იბრძვის, იღვწის, გამხნევებული თავის მამა-პაპის მაგალითითა და ანდერძითა, და მარტო გულგაუტეხელი მეგრძოლი დაინარჩუნებს ხოლმე ბურთსა და მოედანს ამ წუთისოფელში.

დიდ-ბუნებოვან კაცთა და სახელოვან გმირთა მაგალითებით ისტორია სწურთნის ერსა, ზრდის, და დიდებულინი საქმენი კიდევ გულს უკეთებენ მოქმედებისათვის, აქეზებენ, ამხნევებენ, თუ ნამეტნავად ის მაგალითები ერის საკუთარის ისტორიისანი არიან. ერი თავის გმირების ცხოვრებითა და მაგალითებით უნდა ჰსულდგმულებდეს, თუ მართლა ერობა ჰსურს. და აგრეც არის, საცა ერი ერობს. აბა შეხედეთ სხვა ქვეყნებს, ერთი იმისთანა სახელოვანი კაცი არა ჰყოლიათ, რომ მის სახსოვრად ძეგლი არა ჰქონდეთ აღმართული? რისთვის? სულ იმისთვის, რომ დიდმა თუ პატარამ დაიხსომოს თავისი სახელოვანი კაცი, სულ მუდამ თვალ-წინ იყოლიოს და მის მიბაძვას ეცადოს.

ეს მრავალ-გვარი მნიშვნელობა ისტორიისა ერის გამოცოცხლებისათვის კარგად იცოდნენ თავის ერის გულ-შემატკივართა სხვა ქვეყნებში. იგი სახელოვანნი მამული-შვილნი, ყველაზედ უწინარეს, ერის გამოკეთებისთვის დავიწყებულის ისტორიის აღდგენას შეეცადნენ. გამოლვიძებამ ერისამ უგემურის ძილისაგან ყველგან აქედამ დაიწყო თავისი დასაწყისი, და ამ-გზით გამოუხიზლებულ

ერის კეთილდღეობასა და ხელ-ახლად აღორძინებას დღეს ბევრგან ჩვენის თვალითა ვხედავთ.

ჩვენ გვწამს ესეთი სასწაულთმოქმედება ისტორიისა და ამიტომაც დიდის სიხარულით ვეგებებით იმ ამბავს, რომ ჩვენს დაულალავს მოღვაწეს ბ-ნს დ. ბაქრაძეს განუზრახავს ჩვენის დავიწყებულის ისტორიის აღდგენა და გახსენება. „ივერიაში“ დაბეჭდილის პროგრამისაგან სჩანს, რომ ბ-ნ ბაქრაძეს სანატრელის სიდიდით შემოუფარგლავს თავისი საგანი ასე, რომ თუ პროგრამა შესრულდა, ჩვენ, ქართველებს, ხელთ გვექნება მთელი დიდი და ვრცელი სურათი ჩვენის აწ დავიწყებულის წარსულისა. ვისაც-კი გაეგება რამ, სიხარულით აღტაცებულნი მოუთმენლად მოეღიან იმ დღეს, როცა დაიბეჭდება ეს ისტორია, ვითარცა დიდს დღესასწაულს რასმე. მართალიც არიან.

ზემოხსენებულისაგან ცხადად დაინახავს ჩვენი მკითხველი, თუ რა დიდსა და სახელოვანს ღვაწლსა და სამსახურს სდებს ბ-ნი ბაქრაძე ჩვენს ერს, ჩვენს ქვეყანასა. კიდევ ვიტყვი, აღდგენა ისტორიისა—ერის გამოცოცხლებაა, გამომხსენებაა, აწმყოს გაგება და წარმართვაა, მერმისის გამორკვევაა სიბნელისაგან. ყოველ ამ დიდ სიკეთის მომნიჭებელი იქნება ჩვენი პატივცემული ბ-ნი ბაქრაძე, რომელსაც მადლობელი ვრი და დავალებული ქვეყანა თავის-დღეში არ დაივიწყებს თვისთა სახელოვანთა კაცთა შორის. ღმერთმა ისე კეთილად შეასრულებინოს ეს სასახელო განზრახვა, როგორც თითონ ბ-ნ ბაქრაძეს და მისთა კეთილმყოფელთა ჰსურდეს და, სხვათა შორის, ჩვენცა.

[1888 წ.]

ხელის ჩვეულებითა შესწავლის შესახებ
(1887)

ხალხის ჩვეულებათა შესწავლის შესახებ

ამ ბოლო დროს ჩვენს განათლებულ საზოგადოებაში გაჩნდა ერთი საყურადღებო მოვლენა, რომელსაც დიდი გავლენა უნდა ჰქონდეს ხალხის გონებისა და ცნობიერების განვითარებაზედ, ეროვნულ წარმატებაზედ. ეს მოვლენა — სახალხო ლექსების შეკრება და ბეჭდვაა ჩვენს ეურნალ-გაზეთობაში. სამწუხაროდ, როგორც თითქმის ყოველთვის და ყველადღერში, სახალხო სიტყვიერების ნაწარმოების შეკრების შესახებაც ცალკერძო გატაცება ეტყობა ჩვენს საზოგადოებას. აქაო-და სახალხო პოეზიას დიდი მნიშვნელობა აქვსო ჩვენის მწერლობისათვის და მდებრიო ხალხის ესთეტიურის გემოვნებისა და აზროვნობის გასაცნობადო, ხელი მოგვიდეთ მარტო ამ პოეზიის შეკრებას და სხვა საგნები-კი ხალხის ნაწარმოებისა სრულიად დავიწყებული გვაქვს. მდებრიო ხალხის გონებითი თუ სხვაგვარი საუნჯე მარტო იმის ლექსებში ანუ პოეზიაში როდი გამოიხატება, არა, — ეს საუნჯე უხვად დათესილი და დარჩენილია ისეთს ნაწარმოებებში, რომელნიც სრულებით არ ეკუთვნიან პოეზიის სფერას. ამგვარია, მაგალითებრ, ხალხის ჩვეულებანი, რომელნიც შეეხებიან ეკონომიურს და იურიდიულს ცხოვრებას.

ყველას, ვისაც-კი უცხოვრია მდებრიო ხალხში, ეცოდინება, რომ ხალხს თავისი საკუთარი ეკონომიური წეს-

წყობილება და იურიდიული ჩვეულებანი აქვს, რომლითაც ხელმძღვანელობს, როცა საჭიროება ამას მოითხოვს. მამულის გაყიდვა და დაგირავება, საქონლის გაბარება მოსაშენებლად, ერთურთ შორის აღებ-მიცემობა, სხვადასხვა მცირე დანაშაულობის გასამართლება და ათასი ამგვარი მოვლენა,—სულ ხალხის ჩვეულების ძალით სწარმოებს, ხალხის ადათზეა დაფუძნებული და ამ ადათს ემორჩილება. ჯერ ეხლაც, ხალხმა დაწერილის კანონისა არა იცის—რა და სასოფლო სასამართლოში რომ მიხვიდეთ, შეიტყობთ, რომ სოფლის მსაჯულები ადათითა და ჩვეულებით ხელმძღვანელობენ საქმის გადაწყვეტის დროს. მართალიც არის, მდაბიო ხალხის ეკონომიური და იურიდიული ცხოვრება ჯერ-ჯერობით ისე ვიწროდ დამკვიდრად შემოფარგლული წრეა, რომელსაც მაგრე მალე და ადვილად დაწერილი კანონი ვერ დაარღვევს და ვერ შეუვა. ფრიად სასარგებლო უნდა იყოს ყველა შეგნებული ქართველისათვის იცოდეს,—რავად და რომელ ჩვეულებებს მისდევს მდაბიო ხალხი თავის ეკონომიურ და იურიდიულ ურთიერთობის შესახებ. ეს სფერა ცხოვრებისა მთელს სურათს გადაუშლის ჩვენს მოწინავე საზოგადოებას და ცხოვრების სურათი კიდევ დავგანახებ ხალხის ავსა და კარგს, იმის შეხედულობას სამართალზედ, ერთურთს დამოკიდებულებაზედ და სხვა.

სადაც მდაბიო ხალხის ცხოვრების შესწავლა ნამდვილ გზაზედ არის დაყენებული, სადაც შეგნებული აქვთ, თუ რა საუნჯეა დარჩენილი სხვადასხვა ჩვეულებებში, იქ მდაბიო ხალხის ყოველგვარ ჩვეულებას, ცხოვრების ყოველგვარ საგანს ჯეროვანს უურადლებას აქცევენ და გამოუკვლეველად არაფერსა სტოვებენ. სწორედ ამგვარ შესწავლას და გამოკვლევას მოაქვს სასარგებლო და კეთილი

ნაყოფი, მხოლოდ ამნაირის შესწავლით და გამოკვლევით შეიძლება ყოველმხრივ შევიგნოთ ხალხის წარსული და აწმყო, იმისი ავი და კარგი, იმისი წადილი, საჭიროება. სადაც ასე არ არის, იქ ყოველთვის შესაძლოა შევცდეთ და ვერ შევიტყოთ, — რა სურს ხალხს და რას აქცევს ზურგს იგი.

როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ, ჩვენმა ინტელიგენციამ ხელი მოჰკიდა მარტოდ-მარტო სახალხო პოეზიის შეკრებას. ეს საკმაო არ არის. არა-თუ საკმაო, იქნება ბევრ-ჯერ მევენებელიც იყოს და ხალხის ცხოვრების შესახებ შეცდომაში შეგვიყვანოს ამ პოეზიამ. რისთვის, როგორ? — გვკითხავს განცვიფრებული მკითხველი. აი რისთვის და როგორ: პოეზია, და მეტადრე სახალხო პოეზია, თქვენც მოგესხენებათ, უფრო ფანტაზიის ნაყოფია და ფანტაზია კიდევ მაგრე-რიგად არ ეწყობა და არ ემორჩილება ზნეობით კანონის მოთხოვნილებას. ხშირად მდაბიო ხალხი, გატაცებული ფანტაზიის აღმაფრენით, დამღერის და დაჰხარის ისეთს საგანს და მოვლენას, რომელიც ძირეულად ეწინააღმდეგება ცხოვრების სიკეთესა და ცრუმორწმუნეობაზედ არის აშენებული. რასაკვირველია, მარტო პოეზიის მიხედვით დასკვნა და მსჯელობა ხალხის ცხოვრების საჭიროებაზედ და იმის მოთხოვნილებაზედ შეცდომა იქნება და ამ შეცდომას საზარალო შედეგი უნდა მოჰყვეს. თუ ამ შემთხვევაში შეცდომის თავიდან აცილება ვესურს, პოეტურ შეხედულობის გარდა ხალხის სხვა შეხედულობას და მსჯელობასაც ყური უნდა ვათხოვოთ, და ეს შეიძლება მხოლოდ მაშინ, როცა ხალხის ყველაგვარი ნაწარმოები შესწავლილი გვექნება. ჩვენი დედა-აზრი ეს არის: ხალხის ცხოვრება ყოველმხრივ და ჰარმონიულად უნდა შევისწავლოთ; იმისი ყოველგვარი გონები-

თი ნაწარმოები უნდა შეეკრიბოთ. ჩვენ ამ-ჯამად დავასახელებთ ნაწარმოები ორის სფეროში—ეკონომიურის და იურიდიულის ცხოვრებიდან. ეს იმიტომ, რომ ერთისა და მეორისაც შეკრება და შესწავლა ყველასათვის საადვილო საქმეა და უფრო ბეჯითობას და დაკვირვებას თხოულობს, ვიდრე სპეციალურს ცოდნასა და მომზადებას. ვინც ცოტაოდნად ნასწავლია და ხალხში ტრიალებს, ცხოვრობს, თვალყურს ადევნებს იმის ეკონომიურს და იურიდიულს ჩვეულებებს, ის ადვილად შენიშნავს ამ ჩვეულებებს და იმათი ქალაქებში გადმოღება ხომ უფრო ადვილი საქმეა.

ერთის რომელისამე საგნის ამოჩემა, იმისი „მოდალ“ დაწესება და სხვა საგნების დავიწყება—კარგი არადროს არა ყოფილა და არც ჩვენთვის იქნება. სახალხო პოეზია კარგია, მაგრამ როცა მარტო იმისი შეკრება იზიდავს მთელის ინტელიგენციის ყურადღებას, როცა ეს შეკრება „მოდალ“ ხდება, მაშინ საჭიროა, რომ სხვა საგნებისაკენაც მიიხედოს განათლებულმა საზოგადოებამ.

საჭიროა, რომ ჩვენმა ნასწავლმა საზოგადოებამ ერთად თავი მოიყაროს, მოილაპარაკოს, ასწონ-დასწონოს ყოველიფერი ამ საგნის შესახებ და პროგრამა შეადგინოს ხალხის ზნე-ჩვეულებათა შეკრებისა და შესწავლისათვის. თუ ყველგან ამას მისდევენ, განა, ჩვენთვის კი დრო არ არის?

წერილები
ლიტერატურაზე
და ხელოვნებაზე

(დამატება მე-IV ტომისა)

პოეზიის ახალგაზრდა მოქვეარულთ

ჩვენ აუარებელი ლექსები მოგვდის დიდის თხოვნი-
თა, რომ დაგვიბეჭდეთო. ჩვენდა სამწუხაროდ და დამწე-
რთა არა-სასიქადულოდ, ათასში ერთი ძლივს გამოდგება
ისეთი, რომელზედაც შესაძლო არ იყოს სამართლიანად
თქმა: რაზედ მომცდარა დამწერიო. ჩვენ ჩვენის მოვალე-
ობისამებრ, რასაკვირველია, იძულებულ ვართ გადავიკით-
ხოთ ხოლმე ყოველივე ეს წარამარად კუდ-გადაბმული
მწყობრისტყვაობა, რომელიც გაუსაძნავ ურემსავით ჭრი-
ჭინებს ყურისათვისაც და გულისათვისაც. ვკითხულობთ
და ვნანობთ, — რაზედ დავკარგეთ დრო და რაზედ წავიხ-
დინეთ, გავიუგემურეთ გუნება. ჩვენ კიდეც იმედი მაინც
გვანუგეშებს, როცა ამისთანა უმაღლეს, მაგრამ ჩვენთვის
აუცილებელს შრომას ხელსა ვკიდებთ. ფვიქრობთ, იქნე-
ბა ათასში ერთს კარგსა და მარილიანს რასმეს შევხვდეთ,
და თუ ეს იშვიათი, ძლიერ იშვიათი ბედი გვეწვევა, სი-
ხარულით წავავლებთ ხოლმე ხელსა, როგორც ობოლს მარ-
გალიტსა, აუარებელ ლექში ნაპოვნსა. მაშინ ჩვენც ვსია-
მოვნობთ და ვსტკბებით და ჩვენს მკითხველსაც ვასიამო-
ვნებთ და ვატკბობთ.

ვამბობთ, ეს ბედი იშვიათად გვეწვევა ხოლმე. ხში-
რად მთელ დასტა ქაღალდს გადიკითხავთ და ერთს სტრი-
ქონსაც ვერა ნახავთ, „ღვთაებურის ცეცხლით“ გამთბარ-
სა. სანაწური მარტო ეს ჩვენი ამ ჭადაკითხვაში დაკარ-

გული დრო არ არის: ეგ ჩვენი მოვალეობაა, მართალია, მეტად უსიამოვნო და შემაწუხებელი, მაგრამ მაინც მოვალეობაა. ხოლო საკვირველი ეს არის, — დამწერი რათა სცდება, რათა ჰკარგავს დროს, ხარჯავს ქაღალდს, მელანს, მაშინ როდესაც არაეისაგან დავალებული არ არის? უსაქმურს კაცს, რა თქმა უნდა, ამისთანა უხეიროდ საქმიანობა არ ეკიჟინება, ცუდად ჯდომას ცუდად შრომა სჯობიაო, ნათქვამია. ჩვენ ამისთანა კაცის არც დრო გვენანება, არც ჯაფა, იმიტომ რომ არც ერთია მისთვის გამოსაყენებელი და არც მეორე, დეე ისევ ლექსებში სიტყვები აკრიკინოს თვისდა სასიამოვნოდ და რედაქტორის შესაწუხებლად. ხოლო სამწუხარო და სანაწუხი ის არის, რომ ამაზედ სცდებიან თითქმის უსუსური ყმაწვილები, რომელთაც მძიმე მოვალეობა სწავლისა ჯერ კიდევ წინ მიუძღვით და, მაშასადამე, დროსა და ჯაფას მათთვის თავისი საფასური აქვს.

დღე არ გავა — არ მოგვივიდეს ლექსი და ქვეშ არ ეწეროს „მოსწავლე ამა და ამ სკოლისა“. დღევანდელი ჩვენი სიტყვა ამათ გვინდა მივმართოთ; ვშიშობთ კი, რომ ჩვენი სიტყვა ისე არ იქნას მიღებული ზოგიერთ ჩვენთა მოკეთებაგან, ვითომც ჩვენ ხალისის დახშვა და გაცუდება გვინდოდეს. ღმერთმა ნუ ქმნას!.. ხალისი კარგი საქონელია, ხოლო მაშინ კი, როცა იგი იმოდენად ფრთაშესხმულია, რომ სიმაღლეს საგნისას, რომელზედაც მიმართულია, შესწვდეს. ვიდრე ამისი ძალ-ლონე კაცს არ შეუძენია, ნუ ჰფიქრობს ცარიელის ხალისით გახდეს რასმე.

ამიტომაც ჩვენი პატარა მეგობრები ნუ გვიწყენენ პირდაპირს სიტყვას. პირდაპირი სიტყვა სჯობია ტყუილუბრალო წაქეზებას. ქართულად ლექსად მოწყობა სიტყვისა მეტად ადვილია. არა გვგონია, სხვა რომელიმე ენა წარ-

მოადგენდეს ამისთანა სიადვილეს. ხოლო ლექსი იმით არა ლექსობს, რომ სიტყვების ბოლოები ერთმანეთისათვის შეუწყვიათ. ლექსი პოეზიის შეილია. რა არის პოეზია, ამას ვერა კაცი ვერ აგისხნით, მთქმელიც ტყუილად მოსცდება და გამგონიცა. პოეზია საგრძნობელია და არა საცნობელი. ჩვენ მხოლოდ მისი ზედმოქმედება ვიცით. ვიცით, რომ იგი გვატყბობს და გვასიამოვნებს ჭირსა და ლხინშიაც. ვიცით, რომ იგი ხატებაა ჩვენთა გრძნობათა, გულის-თქმათა, ფიქრთა, ნაღველთა, ლხინთა, ერთის სიტყვით ხილულთა და არა ხილულთა. ვიცით, რომ მისგან მოხიბლულს კაცს „ავიწყდება საწუთროება“, მის მიერ გატაცებული „გულის-თქმა კაცის ცისა იქით ეძიებს სადგურს, ზენა არსთ სამყოფთ“, როგორც ამბობს ჩვენი გამოჩენილი პოეტი ნ. ბარათაშვილი. ყოველივე ეს ვიცით, და თითონ პოეზია რა არის — ეს კი არავინ იცის, პოეზია უცნაური მადლია და პოეტი ამ მადლით მოსილი კაცია.

მადლი ხომ მადლია, მაგრამ ამასაც მოვლა უნდა, უნდა პატრონობა, ხელის შეწყობა, გაზრდა და დავაჟკაცება, თუ ესე ითქმის. ეგ ისეთი აზიზი, მზეთუნახავი ყვავილია, რომ მალე ჭკნება, თავის სუნნელებას ჰკარგავს, თუ მეცნიერების შუქი არ ადგია, თუ მეცნიერება თავის უკვდავების წყაროს არ ასხურებს და სიბრძნის ხელი კიდევ დღე-მუდამ არა ჰფურჩქნის.

თუ ღმერთს პოეტობის ნიჭი მოუმადლებია თქვენთვის, ჩვენო პატარა მეგობრებო, ნუ ჩქარობთ მაგის გამოჩენასა. ნუ გეშინიათ, იგი არ მიგემალებათ. არსად. იგი თავის დროზედ გამოიხეთქებს, როგორც ანკარა წყარო კლდის გულიდამა, ოღონდ პირველ ხანშივე ნუ მოაკლებთ მაგ უსუსურს მადლს — მეცნიერების ნოყიერს ძუსუსა. ჯერ

თქვენ სწავლობთ და ღმერთმაც მოგიმართოთ ხელი მაგ საკეთილო გზაზედ. ჯერ ისწავლეთ, ჯერ თქვენ შეიძინეთ, რომ მერე სხვასაც შესძინოთ რამე. კიდევ გეტყვით: პოეზია ღვთაებური ღონეა, გულის სიღრმიდამ ადამიანის გრძნობათა მარგალიტების ამომტანელი, მხატვარია ცხოველმყოფელი და ხორცთშემსხმელი უსხეულო აზრისა, ფიქრისა, გრძნობისა, ერთის სიტყვით ადამიანის და მსოფლიოს სულის მოძრაობისა. ეს მსოფლიო სული—ზღვაა უძირო, არამც თუ თვალ, ფიქრ-მიუწვდომელიცა. ამ ზღვისათვის კაცი გემია, ნიჭი—აფრა და მეცნიერება—საჭე, გემის მიმმართველი. ადამიანი ამ ზღვაზედ სიარულს გამარჯვებით შესძლებს მხოლოდ მაშინ, როცა სწავლითა და ცოდნით განსწმენდია „თვალნი ზე ზეცისა და ქვეყნისა საიდუმლოთა მხედველად, ყურნი ზესკნელისა და ქვესკნელისა უცნაურთა ხმათა მსმენელად“, ხელნი ცისა და ქვეყნის მაჯისცემის შემტყობად და ენა ყოველ ამის აღმომთქმელად და მთარგმნელად.

ადამიანი, ბუნება, ცა, ქვეყანა, მსოფლიო,—ერთი დიდებული წიგნია, უცნაურს ენაზედ დაწერილი. მეცნიერება ამას სთარგმნის უხატებო, უსურათო სიტყვითა, პოეზია კი ხატებითა და სურათითა. მეცნიერების ნათარგმნი ჯერ უნდა, რაც შეიძლება ბლომად, მოგროვდეს გულის საგანძეში, რომ მერე პოეტის მხატვრობითმა სიტყვამ აღმოებეჭდოს, სული ჩაუდგას, ხორციით შემოსოს ადამიანის გასატაცებლად, აღსაფრთოვანებლად და გასაოცებლად. თუ პოეტი მეცნიერებას არ მოიწვევს, მარტო ცარიელი ნიჭი ვერ უთარგმნის ამ წიგნსა. საცა არ არის მეცნიერება, იქ მკითხველიც ამ წიგნისა არ არის. „უკეთუ მთარგმნელი არ იყოს, მკითხველნი დუმენო“, ნათქვამია ერთის ძეგლის ბრძნისაგან. ჯერ თქვენ, ვითარცა

მოსწავლე ყრმათა, ეგ მთარგმნელობა არ შეგიძლიანთ, ვიდრე საკმაოდ არ შეისრულებთ სწავლასა. ამიტომაც მოგახსენებთ: სდუმენ იმ დრომდე. ამას გირჩევთ ყველას, ვისაც ხალისი ლექსის წერისა აღრეულად გაგღვიძებიათ. ვცდებით ამაში, თუ არ ვცდებით, ეს კი გვერწმუნეთ, რომ რჩევა ჩვენი გულწრფელია ორსავე შემთხვევაში. გვერწმუნეთ, რომ ამ რჩევას იძლევა თქვენი გულითადი მეგობარი, თქვენი კეთილის მოსურნე.

[1886 წ.]

ქართული ხალხური მუსიკა

I

შაბათს, 15 ნოემბერს, ერთი ფრიად სასიამოვნო და ახალი ამბავი მოხდა. ქართულს თეატრში გამართული იყო ქართული კონცერტი. ქართულმა ხორომ იგალობა ჩვენი საერო სიმღერები. ჩვენ მუსიკობაში თავს არა ვსდებთ, იმიტომ რომ ამ ხელოვნებისა ჩვენ არა ვიცით-რა. ჩვენ ამ კონცერტის გამო ზოგიერთი ფიქრები აგვეშალა და, ვიდრე თვით კონცერტის თაობაზედ ვიტყოდეთ რასმე, გვსურს ზოგიერთი ჩვენი ფიქრი გამოვსთქვათ, რამოდენადაც შესაძლოა.

მთელს ქვეყანაში სახელგანთქმულმა გერმანელმა ლესინგმა ერთს თავის სახელოვანს თხზულებაში, რომელსაც „ლაოკონი“ ჰქვია, სთქვა: „მუსიკა არის უტყვი პოეზია და პოეზია—მეტყველი მუსიკა“. ჩვენ კიდევ ამას ვიტყვი, რომ სიმღერა, გალობა, სხვა არა არის-რა, გარდა ბედნიერად შექსოვილის პოეზიისა და მუსიკისა. აქ, სიმღერაში, გალობაში, მწყობრი ხმა ჰშველის წყობილ-სიტყვაობას და წყობილ-სიტყვაობა მწყობრს ხმასა, რათა მთლად და სავსებით ადამიანმა გამოსთქვას თვისის სულის მოძრაობა და თვისის გულის ძარღვის ცემა. ხმა და სიტყვა ცალკ-ცალკე ბევრს შემთხვევაში უღონონი არიან ადამიანის გულის სიღრმიდამ ამოზიდონ იგი სხვილი და წვრილი მარგალიტები, რომლითაც სავსეა ადამიანის გული და

რომელიც აიშლებიან ყოველთვის, როცა ან სევდა-მწუხარება, ან სიხარული შესძრავს ხოლმე ღვთაებურს სიმებს ადამიანის სულიერებისას. სიმღერა ამ მხრით იგივე ცრემლია, რომელიც მაშინაც მოდის, როცა გულს მწუხარება ჰკუმშავს, და მაშინაც, როცა დიდი სიხარული ეწვევა. ჩვენებური „ზარი“, ეგ გლოვის მუსიკა, პოეზიასთან და-ძმასავით შეთვისხორცებული, იგივე სიმღერაა სევდა-მწუხარებისა, როგორც მაგალითებზე „მაყრული“ — სიხარულისა და ბედნიერებისა, როგორც „ორ-პირი“ — ვაჟკაცობისა, მედგრობისა და მხნეობისა. გალობა ისეთივე მოთხოვნილებაა, ისეთივე საჭიროებაა, ისეთივე განუყრელი თვისებაა ადამიანის ბუნებისა, როგორც ცრემლი — როცა კაცი ან ჰხარობს, ან ჰგოდებს, როგორც კენესა — როცა გული შეხუთულია, როგორც ძახილი, თქმა — როცა გული მხიარული და ბედნიერია.

ხოლო რადგანაც ქვეყანაზედ გულსა ადამიანისას სძრავს ხოლმე არა მარტო სიხარული და მწუხარება, არამედ სხვა ათას-გვარი მიზეზიცა, ამიტომაც სამწუხარო და სასიხარულო სიმღერას შუა კიდევე მრავალი გვარი სიმღერა და გალობაა. ამ მხრით ადამიანის გული იგივე ზღვაა, რომელიც კოვზით არ დაიღვეა თავის-ღღეში. მინამ გული სძვერს, გულივე ათასნაირს სიმთ ააწერებს ხოლმე ათასნაირის მიზეზითა, და რადგანაც მიზეზი გულის-თქმისა უღქველი და დაუსრულებელია, თვით სიმღერას, რომელიც მარტო გულის-თქმაა და სხვა არა-რა, ბოლო და დასასრული არ ექნება თავის-ღღეში, ვიდრე ეს დედამიწის ზურგი ატარებს და იშენევს ადამიანსა. კაცთ გარე, ქვეყნიერებაში სიმღერა არ არის*. ეგ მხოლოდ კაცის

* ჩვენ აქ საზეში გვაქვს სიმღერა, როგორც მწყობრი ხმა — მწყობრ-სიტყვასთან შეერთებული.

კუთვნილებაა, ვითა ღვთის კერძოისა. ეგ ღვთაებური ნიჭი ბუნებამ მარტო ადამიანს მოჰმადლა და იგი ნიჭი იმოდენად ძვირფასად მიაჩნია კაცობრიობას, რომ არ არის ცას ქვეშეთში იმისთანა კაცი, იმისთანა ერი, რომ ეგ ნიჭი არ ემოქმედებინოს და ეგ მშვენიერი ნერგი, ადამიანის სულში ბუნებისაგან ჩარგული, არ ეხვირებინოს და ცოტა თუ ბევრი ყვავილები არ გამოესხმევინებინოს.

ჩვენა ვსტყვით, რომ სიმღერა გულის-თქმაა. როგორც ცალკე კაცის გული, ისე გული ერისა ბევრში სხვა ცალკე ერის გულს არა ჰგავს... ამის გამო გულის-თქმაც, გულის გამომეტყველებაც სულ სხვა არის ხოლმე და ყოველს ერს თავისი კილო, თავისი ჰანგი აქვს ამ სხვადასხვაობისათვის. იგი უტყვი პოეზია, რომელსაც ლესინგი მუსიკას ეძახის, იგივე ენაა, მხოლოდ ხორცთ-შეუსხმელი, სიტყვით არ-განსაზღვრული, სიტყვით არ-გამორკვეული,— იგი მარტო ხმაა, კენესაა, ხარებაა, იგი ძახილია აღფრთოვანებულის სულისა. ეს კენესა, ეს ძახილი ქართველისა სულ სხვაა, სხვა ერისა სულ სხვა, როგორც სხვადასხვა ენა-მეტყველობა. ქართველი, როცა ჰკენესის, სხვა-რიგად, სხვა ხმით, სხვა კილოთი ჰკენესის, ვიდრე ფრანგი, ანუ გერმანელი; ქართველი, როცა ჰხარობს, სულ სხვა-რიგადა ჰხარობს და სიხარულის გამოთქმაც სულ სხვა-რიგია. რა არის, მაგალითებრ, ქართველის: „ვაი“, „ვიშ-ვიშ“, „ვაშა-ვაშა“ თუ არ თქმა, თუ არ ძახილი, თუ არ ყეფა ასე თუ ისე ნაძგერის გულისა!.. ეგ ხომ ცარიელი ხმაა, ხომ იგი უტყვი ბგერაა ხმისა, რომელიც უტყვს პოეზიაზედ უფრო ახლოა, ვიდრე მეტყველ მუსიკაზედ, ესე იგი უფრო მუსიკაა, ვიდრე სიტყვიერება! როცა ქართველი იძახის: „ვაი, ვიშ“, ჩვენ, ქართველებს, მთლად

და საგებით გვესმის ეს ბგერა ქართველის გულის ძარღვისა, ასე თუ ისე ძლიერად ნატყენისა და განწონილისა. სხვა ერის კაცი ვერ გაიგებს: ამას ამავე შემთხვევისათვის სხვა მწყობრი აქვს ხმებისა, რომელიც ჩვენ, ქართველებსათვისაც ისევე გაუგებარია, როგორც მისთვის ჩვენია გაუგებარი, თუ ან იმას ჩვენთვის ყური არ შეუჩვენია, ან ჩვენ მისთვის. ამიტომაც ერთის ერის სიმღერა რომ მეორეს მოეწონოს, უნდა მისთვის გასაგები იყოს, და რომ გასაგები იყოს, ისე უნდა შეაჩვიოს ყური, როგორც ენა—მეტყველობას. შეიყვანეთ ჩვენი გლეხკაცი, ანუ იმისთანა კინმე, თუნდა თავადიც იყოს, რომელსაც ევროპიული მუსიკა თავის დღეში არ გაუგონია, შეიყვანეთ და თუნდა ბახისა, მოცარტისა და ბეტჰოვენის სიმფონიები მოასმენინეთ, იმას არ მოეწონება, თუმცა კი მთელი ევროპა აღტაცებაში მოდის ხოლმე. ეგ იმიტომ კი არ მოსდის, როგორც ზოგიერთნი ბრძენი ამბობენ, რომ იგი გლეხკაცი ანუ თავადი კაცობრიულ ნიჭს მუსიკის სიამოვნებისას მოკლებულია. ეგ იმას ეგვანებოდა, რომ კაცს კაცმა მეტყველების ნიჭის უქონლობა შესწამოს, როცა, ვსთქვათ, ბაირონის ლექსს ინგლისურად უკითხავდნენ ამ ენის არმცოდნე კაცს და ამის გამო არ-მცოდნე კაცი კითხვის დროს თვლელში იყოს, როცა სხვანი აღტაცებულნი არიან. იგინივე, რომელნიც მოცარტისა და ბეტჰოვენის მუსიკით აღტაცებაში მოდიან, იგინივე ცხვირ-ზევით აიცილებენ ხოლმე ჩვენს სიმღერასა; ჩვენს მუსიკასა, მაშინ როდესაც ჩვენ აღტაცებაში მოვდივართ ხოლმე. აქ მიზეზი მართო გაუგებრობაა, არ-ცოდნაა, და არა გრძნობა-მოკლებულობა, გრძნობა-დახშულობა. სიმღერის, პოეზიის სიამოვნების ნიჭი საყოველთაო კუთვნილებაა ადამიანისა. არ არის ქვეყანაზედ ადამიანი ამ ნიჭს მოკლებული, ყრუ-

ისა და მუნჯის მეტი, ისიც იმიტომ—რომ აქ ხორცის ნაკლულევანება მიზეზი ამ ნიჭის უქონლობისა და არა სულისა.

რასაკვირველია, ყველა ერს ერთს ხარისხამდე არა აქვს აყვანილი თავისი მუსიკა, როგორც თვით ენა-მეტყველობაც. ამ მხრით ზოგი ერი ძალიან წინ წასულია, ზოგი ჯერ მიდის. ევროპამ ამ მხრით დიდად შორს დააგდო აზია და დღეს ევროპიული მუსიკა დიდად გაბრწყინებულია, განწმენდილია, დახელოვნებულია, და რა თქმა უნდა, ქვეყნიერობაზედ უპირატესობს. ხოლო ვინც დააკვირდება აზიურს მუსიკასა და შეადარდებს ევროპისას, იგი აღვილად ჰგონობს, რომ ამ ორთა მუსიკათა შორის ბუნებითი, არსებითი სხვადასხვაობა არის. სულ სხვა ძარღვი აქვს ერთს და სულ სხვა ძარღვი მეორეს, და თუმცა ერთი ისე განკარგებული, შეეკეთებული და დახელოვნებული არ არის, როგორც მეორე, მაგრამ არა გვეგონია—ერთმა მეორეს ოდესმე სძლიოს და გზა დაათმობინოს; აზიური მუსიკაც იმ-რიგადვე თავის გზაზედ იდგება და ივლის, როგორც ევროპიული თავის გზაზედ მდგარა და უვლია...

II

რომ ქართული სიმღერა და გალობა ევროპიულს არა ჰგავს, ეგ აშკარაა და ამას არავითარი დამტკიცება არ სჭირია, როგორც გვარწმუნებენ მცოდნე კაცები. ჩვენ მუსიკისა, როგორც წინათაც მოგახსენეთ, სულ არა გვესმის—რა და მის გამო ვშიშობთ და სითამამედ მიგვაჩნია წარმოვსთქვათ ერთი აზრი, რომელიც დიდხანია მოსვენებას არ გვაძლევს და რომელზედაც პასუხი ჩვენთვის არავის მოუცია, თუმცა ბევრჯერ და ბევრგან ჩამოგვი-

გდია ამაზედ ლაპარაკი მუსიკის მცოდნე კაცთა შორის. ქართული სიმღერა ხომ ევროპიულს სრულებით არა ჰგავს, ჰგავს კი აზიურსა? ჩვენ აქ სახეში გვაქვს ქართული საერო, თუ საეკლესიო, ბანით საგალობელნი და არა მარტოდ სათქმელნი. ყოველისფრით უნდა იგულისხმებოდეს, რომ უნდა აზიურსა რაშიმე ჰგვანდეს: საქართველო უფრო აზიაა, მისი ისტორია უფრო აზიის კულტურისა და ცივილიზაციის გავლენის ქვეშ იყო უკანასკნელ საუკუნემდე. მისვლა-მოსვლა, ისტორიული დამოკიდებულება, ისტორიული მეზობლობა უფრო აზიის ერთა თანა ჰქონია და რა საფიქრებელია, რომ ყოველს ამას არ ემოქმედნა აქაურს სიმღერათა მწყობრობასა და აგებულებაზედ. ვსთქვათ, რომ საეკლესიო გალობაზედ ზედმოქმედება იქონია საბერძნეთის გალობამ მას შემდეგ, რაკი ჩვენში ქრისტიანობა შემოვიდა, რადგანაც ყოველისფერი საეკლესიო იქილამ მივიღეთ. ეს საერო სიმღერა თვითნაჩენია თავით, თავისით-მყოფია, თვით-მოარული,—თუ საერთო რამა აქვს აზიის სხვა ერთა სიმღერებთანა. მაგალითებრ, საფრანგეთის მუსიკას, გერმანიისას, იტალიისას—ბევრი მსგავსება აქვთ ერთმანეთში, ისეთი მსგავსება, რომ გაუჭირებლად, სრულიად თავისუფლად—ერთის ერის მუსიკა მეორესათვის პირდაპირ გასაგებია, პირდაპირ მოსაწონია, თუმცა ამასთანავე ყოველის ამა ერის მუსიკას თავისი საკუთარი ფერი აქვს ზედ დაჩნეული. ეგვევ განა ითქმის, მაგალითებრ, აქაურს ბანით სათქმელს სიმღერებზედ და სპარსულებზედ? არა გვგონია. სულ სხვადასხვა არის: სპარსელს ჩვენი ბანით სათქმელი სიმღერა სულ არ მოსწონს, იმიტომ რომ არ ესმის. რომ ესმოდეს, ეგ იმის ნიშანი იქნებოდა, რომ ძირი ან ფერი ერთი აქვთ აქაურს და იმათ სიმღერებს. ან თუნდა აზი-

ის სხვა ერი აიღეთ,—განა აქაური სიმღერები ჰგვანან რომელისამე ერის სიმღერას აზიაში?

არ ვიცი, თეორია ამაზედ რას იტყვის, ხოლო რამოდენადაც ეს სხვადასხვაობა გასარჩევია ყურისათვის, იმოდენად მართალი ვიქნებით ვსთქვათ, რომ აზიის არა-რომელისამე ერის სიმღერას არა ჰგავს აქაური ბანით სათქმელი სიმღერა. აქ საკუთარი, თვით-ნაჩენი, თვით-მყოფი სიმღერაა და ამ მხრით მუსიკის მცოდნე კაცთა თვალში ქართული სიმღერები სრულს ახალს ამბავს უნდა წარმოადგენდეს მუსიკის ისტორიისა და თეორიისათვის. არიან ჩვენში მუსიკის მცოდნე უცხო ქვეყნის ორიოდ კაცი, რომელნიც ამ მხრით დაჰკვირვებიან ჩვენს სიმღერებს, სცდილან მისი ვითარება, თვისება, ხასიათი ზედმიწევნით და ღრმად ემცნოთ და იმათაც ფიქრად მოსდით იგივე, რაც ჩვენა ვსთქვით ქართულის სიმღერების თვით-ნაჩენობასა და თვით-მყოფობაზედ. ესენი მეტად შორს არიან იმ უმადურობაზედ, თუ გნებავთ—სიბრიყვეზედაც, რომელიც ასე კადნიერად უარ-ჰყოფს მუსიკობას ჩვენის სიმღერებისას და ამბობს, რაღაც ველურის, ნადირ-კაცის ბლავილიაო და არა იგი მწყობრი ხმა-ტკბილი გალობა, რომელიც კაცს ესიამოვნებო.

ის მუსიკის მცოდნე კაცი, რომელნიც დღეს მიუზიღნია ქართულის სიმღერების სიკეთეს და სიტკბოებას, ბევრს ღირსებას ჰპოულობენ და ბევრსაც მეცადინეობენ გადაიღონ ნოტებზედ საყოველთაო საცნობელად. ამ მხრით თითონ ჩვენი ყმაწვილი კაცებიც ჰშრომობენ და აი ამ შრომის ნაყოფი დიდის სიამოვნებით გავიგონეთ ჩვენის ყურიტ შაბათს, 15-ს ნოემბერს. ქართულმა ხორომ,—თუ არ ვცდებით, ოცი, ოც-და-ათი კაცი იქნებოდა,—ბ-ნ რატილის ლოტბარობით იგალობა თეატრში თერთმეტამ-

დეს სხვათა შორის ქართული საერო სიმღერები, ნოტებზედ გადაღებული. ხალხი საკმაოდ ბლომად დაესწრო და სიამოვნებით კი არა, აღტაცებით დაჰყვდა და მიეგება ამ ახალს და სასიამოვნო ამბავს. თუმცა ვერ ვიტყვით, რომ ყველა ქართული ხმები კარგად იყო გადაღებული, მაგრამ მაინც კიდევ ჩვენ მიერ ქება და ღიღება ეკუთვნით ამ საქმის დამწყებთა. იგი ნაკლულეგანება, რომელიც ყოველს ახალს საქმეს აუცილებლად მოსდევს ხოლმე, და რომელიც აქ ვახსენეთ, უკეთესის სურვილით მოგვივიდა და არა წუნის დასადებად. ამისთანა საქმეში თითონ წუნიც-კი უნდა ჰმდუმარებდეს, იმიტომ რომ თითონ საქმე ქველმოქმედებაა თავით თვისით. სწორედ ამ გრძნობითაც დაჰყვდა ჩვენი საზოგადოება ამ მშვენიერს საქმეს და ამ გრძნობითვე გამოვიდა თეატრიდამ. დიდი მადლობა გვმართებს ბ-ნ აღნიაშვილისა, რომელმაც ეს მართლა სახელოვანი საქმე იკისრა, შეჰყარა ხორო, გაგვიმართა ქართული კონცერტი და დაგვატკბო იმ მივიწყებულის ხმებით, რომლითაც მღეროდნენ ჩვენი წინაპარნი და რომელსაც ისეთის აღტაცებით ისმენდა იმ ღამეს თეატრში შეყრილი საზოგადოება... არა ნაკლებ მადლობის ღირსია ბ-ნი რატილი, ეგ უცხო კაცი, რომელმაც მოამზადა და გასწურთა იგი ხორო. მადლობელმა საზოგადოებამ იქვე თეატრში მოაგროვა ფული და საჩუქარი მიართვა ბ-ნს რატილს. ძახილს და ტაშის ცემას ბოლო არა ჰქონდა, სასურველია, რომ ამ დიდად სასიამოვნო საქმემ ხშირად გვასიამოვნოს ხოლმე ისე, როგორც შაბათს საღამოს გვასიამოვნა.

ნუთუ კარგი არ იქნებოდა, რომ ჩვენმა დრამატიულმა დასმა ეს ახალი საქმე, ხოროთი გალობა ქართულის ხმებისა, ზედ გადააბას წარმოდგენებსა! ეს აზრი და

სურვილი ბევრმა გამოსთქვა თვით თეატრშივე და ჩვენც სხვასთან ერთად გვგონია, რომ ეს ორი საქმე ერთმანეთს შეავსებს და ერთმანეთს უშველის ამრავალფეროს სიამოვნება და, მაშასადამე, თეატრში მოსიარულე საზოგადოებაც ამრავლოს და ბლომად მოიწვიოს. ეს გაერთება ორის ერთ-გვარად სასურველ და სანატრელ სიამოვნებისა ერთ-საც ახეირებს და მეორესაც, როცა ორივე დაძმურად ერთად მოწვეულ იქნებიან ჩვენდა გასართობად.

[1886 წ.]

ბ-ნი ბაგჰრაღიძე სვიმონ ლეონიძის როლში

ვისაც ჰსურვებია ოდესმე ნახვა ნამდვილ დარბაისელ ძველ ქართველის კაცისა, რომელსაც გულში გამო-ნასკული აქვს დარბაისლურადვე დიდი სურვილი და დიდი გრძნობა, უნდა დასწრებიყო წარსულს კვირა დღეს, 12 აპრილს, „სამშობლოს“ წარმოდგენას ჩვენს თეატრში. ჩვენ არას ვიტყვით სხვა მოთამაშეებზე, რომელნიც უკვე ცნობილ არიან, ხოლო არ შეგვიძლიან არ აღვნიშნოთ ის ფრიად ჰკვიანური, გრძნობიერი, უმეტნაკლებო აღსრულება როლისა, რომლის ცხადი მაგალითი თვალ-წინ გაგვიტარა ბ-ნმა გამყრელიძემ, სვიმონ ლეონიძის წარმომდგენელმა.

ჯერ ერთი ისა, რომ ისე შესაფერად მორთული იყო, რომ პირველს დანახვაზედვე ჰგრძნობდით, რომ ამრიგად უბრალოდ, სადად, მაგრამ ფაქიზად ტან-ჩაცმული კაცი უსათუოდ შინაგანის ღირსებით უნდა იყოს მდიდარიო. ასეთიც არის სწორედ სვიმონ ლეონიძე „სამშობლოში“. მერე ყოველივე მიხრა-მოხრა ბ-ნ გამყრელიძესი, ყოველივე მოძრაობა, ხელის თუ სახის ასე თუ ისე ხმარება—ისე შეესაბამებოდა ძველს, დარბაისელს ქართველს და ამასთან დიდსულოვანს და დიდგულოვანს კაცს, როგორც სვიმონ ლეონიძეა, რომ სწორედ აკვირვებდა მაყურებელს. არც კი მგა, რომ აცა დიდსულოვანის კაცის

როლსა ვთამაშობ და გავიბლინძოო, არც გრეხა და პრან-
ქვა, არც გაქაჭვა, რომ აცა გმირად გამოვჩნდეთ, არც
ერთი ამისთანა უმსგავსობა არ მოსვლია ბ-ნ გამყრელი-
ძეს სცენაზედ და იმოდენად იხელოვნა, რომ ყოველ ამ
უგემურ უფერ-უმარილოდ დაგვანახვა ნამდვილი გმირი
კაცი. არც ბუკი დაუკრავს ამისათვის, არც ნალარა, და
ქეშმარიტი დიდსულოვანი ძველი ქართველი დაწყნარე-
ბით, დიდის ხელოვნურ თავდაჭერით, გადუმეტებლივ და-
გვიხატა გაოცებულ თვალ-წინ. მისი თამაშობა ამ შე-
მთხვევაში თვით ბუნება იყო, არაფერი მეტი, არაფერი
ნაკლები. თავიდან ბოლომდე ერთნაირად, თანასწორად,
ფრთხილად და ცოდნით, ნამდვილ გმირის ბუნების შეუ-
ბღალავად გაატარა თავისი როლი.

სიტყვა-პასუხის კილო მშვენიერი გამოიჩინა. მის
ლაპარაკში თითქმის ყოველი სიტყვა თავის ადგილას
ისეთის შესაფერის კილოთი იყო თქმული, როგორც ეკუ-
თვნოდა. აუჩქარებლივ, დინჯად, მშვიდობიანად მოლაპა-
რაკემ ისეთი სიმხურვალე და მნიშვნელობა აძლია სიტ-
ყვას, რომ არა ერთს და ორს მოჰგვარა ცრემლი და აუ-
დულა გული დიდის გრძნობის ცეცხლით. უკანასკნელს
სცენაში, როცა ლევან ხიმშიაშვილს ეთხოვება და სასი-
კვდილოდ მიდის, აქ ასეთი ბუნებით სავსე კილო იხმარა
ბ-ნმა გამყრელიძემ, რომ პირველ ხარისხოვან არტისტსაც
ხშირად გაუძნელდება. სვიმონ ლეონიძის დიდ-ბუნებოვა-
ნობის ზარი მთელის თავის ძალმომრეობით იგრძნო მთელ-
მა კრებამ მაყურებლებისამ და იმოდენად გაინაბა ყველამ
სული, რომ ბ-ნ გამყრელიძესაგან თქმული: „ლევან, აღ-
თქმა, აღთქმა, არ დაივიწყო აღთქმაო“—გასავალ კარებ-
ში ხმადაბლად, თითქმის ჩურჩულით თქმული, მოეფინა
მთელს დარბაზს თეატრისას თავიდან ბოლომდე.

არც მაყურებელნი დარჩენ უიმისოდ, რომ თავისი მხრით პატივი არ ეცათ და თავისი აღტაცება არ გამოეთქვათ არტისტისათვის. გარდა იმისა, რომ ბევრჯერ გამოიწვიეს ტაშის კვრითა თამაშობის დროს, მერეც, როცა დასრულდა „სამშობლოს“ წარმოდგენა და ბ-ნი გამყრელიძე, დიდი ხანი თავის როლს მორჩომილი, იჯდა ლოჯაში, დიდის ძახილით ხელახლავ გამოიწვიეს და ერთიანის ტაშის გრიალმა აჩვენა არტისტს, რომ ნიჭის დაფასება ჩვენცა გვცოდნია. ბევრს არტისტს არ უმოქმედნია ასე ძლიერ და ხანგრძლივ მაყურებლებზედ, რომ ორსამ მოქმედების შემდეგ, საცა მას აღარ უთამაშნია. მაყურებელი იძულებულ იქმნას წარსულის აღტაცებისაგან ხელახლად გამოიწვიოს პატივსაცემად აღტაცების მიზეზი. ბ-ნი გამყრელიძე კვირას, 12 აპრილს, სწორედ ღირსი იყო ამ სასახელო პატივისცემისა.

[1892 წ.]

ილიას ნაწარმოებთა
ტიქსტი და ქრონოლოგია

ილიას ნაწარმოებთა თემატიკა და ჟანროლოგია.

წმინდა ილიას ისტორიის საკითხებზე.

* *

1. აი ისტორია (გვ. 3—149). დაწერილია 1889 წელს. დაიბეჭდა ავტორის ხელმოწერედად გაზეთ ივერიაში 1889 წელს, აპრილიდან—ივლისამდე. (იხ. ივერია აღნიშნული წლისა, №№ 71, 77, 78, 89, 90, 106, 116, 117, 118, 130, 139).

„Письма о Грузии“, რომელმაც გამოიწვია ილიას ეს წერილები, დაბეჭდილი იყო პეტერბურგის ჟურნალში „Северный Вестник“ იმავე 1889 წელს, თებერვლის და მარტის №№-ბში. „Письма о Грузии“ ხელმოწერილია ინიციალებით „Н. Д.“.—ავტორი „Письма о Грузии“-სა არის ივანე ჯაბადარი. იგი ერთ-ერთი თვალსაჩინო წევრი იყო რუსეთის ძველი ხალხოსნური (ნაროდნიკული) მოძრაობისა; 70-იან წლებში ივ. ჯაბადარი შედიოდა ცენტრალ-რუსეთის ხალხოსანთა ორგანიზაციაში, სადაც მასთან ერთად მუშაობდნენ სხვა ქართველი რევოლუციონერები: გიორგი ზდანოვიჩი, ალექსანდრე ციციშვილი და სხვანი. ეს ორგანიზაცია აღმოაჩინა მთავრობამ 1875 წელს, და მეთაურები, მათ შორის ივ. ჯაბადარიც, და-

ატყვევებს. 1877 წელს მოხდა მათი გასამართლება (ეგრეთ-
წოდებული 50-ის პროცესი), და ივ. ჯაბადარი, ხალხო-
სანთა ორგანიზაციის სხვა წარმომადგენლებთან ერთად,
გადაასახლეს ციმბირში, სადაც მან ათი წელი დაჰყო*.

„Письма о Грузии“ ივ. ჯაბადარმა დასწერა გა-
დასახლებიდან დაბრუნების შემდეგ. „Письма о Грузии“-ს
ახასიათებს ერთგვარი ეროვნული ნილილიზმი, რამაც უმ-
თავრესად გამოიწვია ილიას ეს წერილები „აი ისტორია“.

* *

2. **აი ისტორია.** მეშვიდე და მეთოთხმეტე
წერილი (გვ. 153—164). ეს ორი წერილი სერიიდან
„აი ისტორია“ ილიას აღარ გამოუქვეყნებია, ალბად იმი-
ტომ, რომ აქ აღძრული საკითხები არ მიაჩნდა მას საბო-
ლოოდ გარკვეულად. ამის გამო ჩვენს გამოცემაში ეს წე-
რილები აღარ შევიტანეთ „აი ისტორიის“ ძირეულ ტექ-
სტში, არამედ ცალკე დამატების სახით მოვათავსეთ.

ეს ორი წერილი ჩვენს გამოცემაში ილიას ავტო-
გრაფის მიხედვით დაიბეჭდა. (ავტოგრაფი დაცულია წ.-
კ. საზ. მუზეუმის ხელნაწერთა კრებულში, № 5029).

* *

3. **გზა-და-გზა და სხვათა შორის** (გვ. 167—178).
ილიას ჯერ კიდევ არ დაესრულებია „აი ისტორიის“

*) წყაროებიდან ივ. ჯაბადარის მოღვაწეობის შესახებ აქ და-
ვასახელებთ:

ჟურნალი *Былое*, 1907 წ. № 9, მოგონებანი ივ. ჯაბადა-
რისა—„Процесс 50-и“;

ოფიციალური ოქმები „Процесс 50-и“, 1906 წლის გამოცემა;
ნიკო ნიკოლაძის წერილი „Как пишется история“ (გაზ.
Закавказье, 1908, № 33);

ს. ზუნდაძე, სოც. ისტ. საქ., II, გვ. 40—46, 125—6.

ბეჭდვა (დაბეჭდილი იყო მხოლოდ მეხუთე წერილი), როდესაც ტფილისის რუსულ ორგანოში „Новое Обозрение“-ში ივანე ჯაბადარმა დაბეჭდა ილიას საპასუხოდ ორი ფელეტონი, ასეთის სახელწოდებით: „Открытое послание „Иверийцам““. (იხ. Нов. Обозр. 1889 წ., 2 და 5 მაისის ნომრები. ფელეტონები ხელმოწერილია ინიციალებით Н. Д.). ილიას აქ მოთავსებული წერილი წარმოადგენს ამ ფელეტონების პასუხს.

დაიბეჭდა ილიას ეს წერილი ივერიაში 1889 წელს, 23 მაისის ნომერში (№ 105 *).

* *

4. Новое Обозрение-ს წერილის გამო (გვ. 179.—198). ილიას პოლემიკას „Письма о Грузии“-ს ავტორთან ფართო გამომხატულება ჰქონდა იმ-დროინდელს ქართულსა და რუსულს პრესაში**.

კერძოდ ის წერილი, რომელსაც აქ ეხება ილია, ატარებს სათაურს: „Византийские споры“ და და-

*) აღენიშნავთ აქვე, რომ ილიას ჯერ განზრახული ჰქონია პასუხი ივ. ჯაბადარის ამ ახალ ფელეტონებზე გაეცა „აი ისტორიის“ სერიაში; ილიას ხელნაწერში, „აი ისტორიის“ მეშვიდე წერილს დათვლილი აქვს ვრცელი სქოლიო, რომელიც წარმოადგენს ამ პასუხის პირველ ესკიზს (იხ. წ.-კ. საზ. მუხ. ხელნ. № 5029). მაგრამ შემდეგ ილიას აღარ დაუნახავს საჭიროდ ახალის პოლემიკით დაემძიმებია „აი ისტორია“ და ივ. ჯაბადარის ფელეტონებზე პასუხი გაუცია ამ ცალკე წერილით.

**) იხ. „თეატრი“, 1889 წ., №№ 39, 40; „Новое Обозрение“, 1889 წ. №№ 2022, 2032, 2046, 2048.—ამავე პოლემიკას უფრო გვიანაც ჰქონდა გამოძახილი, 1907—1908 წლებში; იხ. ი. ჯაბადარის მოგონებანი (ეჟურნალი Былое, 1907, № 9) და ნიკო ნიკოლაძის პასუხი „Как пишется история“ (1908 წ., Зак. № 33).

ბეჭდილი იყო „Новое Обозрение“-ში 1889 წელს, № 2022, ხელმოუწერელი მეთაურის სახით. „Новое Обозрение“-ს იდეური ხელმძღვანელი ამ დროს ნიკო ნიკოლაძე იყო, და, როგორც ირკვევა, თვით ეს წერილიც, რომელსაც ეკამათება ილია, დაწერილია ნიკო ნიკოლაძის მიერ*.

ილიას ეს საპასუხო სტატია დაიბეჭდა გაზ. ივერიაში 1889 წელს, ნოემბერში, მეთაურების სახით (№№ 236, 237, 238).—ილიას ეს სტატია, ისე როგორც ყველა წერილები „Письма о Грузии“-ს გამო, ხელმოუწერელად გამოქვეყნდა.

* *

5. ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შე-სახებ (გვ. 201—204). დაიბეჭდა 1880 წელს გაზეთ დროებაში, რომელსაც ამ დროს ილია ჭავჭავაძე და ს. მესხი რედაქტორობდნენ (№ 25, მეთაური).

ეს სტატია ავტორის ხელმოუწერელად დაიბეჭდა. რომ იგი ილიას ეკუთვნის, ამას, გარდა სტილისა, ადასტურებს შემდეგი: ამ სტატიის შესავალში ზედმიწევნით იგივე აზრებია გამოთქმული ქართული მატრიანეების შესახებ, რაც ილიას ერთ კერძო წერილში დავით ერისთავისადმი. (იხ. ტექსტი ილიას ამ წერილისა ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში, გვ. 373).

* *

6. დავით აღმაშენებელი (გვ. 207—212). დაიბეჭდა გაზ. ივერიაში, 1888 წელს № 17 (მეთაური).

*) რომ ამ მეთაურის ავტორი ნიკო ნიკოლაძეა, ამას ადასტურებს თვით ნიკოლაძის ჩვენება შემდეგს წერილში, რომელიც დაიბეჭდა იმავე 1889 წელს (იხ. Новое Обозрение, № 2032).

7. **ლუარსაბ წამებული.** (გვ. 215—219). დაიბეჭდა გაზეთ ივერიაში, 1886 წელს № 133 (მეთაური).

ორივე წერილი ხელმოუწერელია. რომ ისინი ილიას ეკუთვნის, ამის ერთ-ერთი მაჩვენებელია ის გარემოება, რომ ეს წერილები შეუტანიათ ილიას ნაწერების კრებულში, რომელიც ავტორის სიცოცხლეში დაამზადა „ქართველთა საგამომცემლო ამხანაგობამ“ (იხ. წ.-კ. საზ. მუზეუმის ხელნაწერი № 5168; იხ. აგრეთვე მე-IV ტომი, გვ. 416). ამას გარდა: „ლუარსაბ წამებული“ წარმოადგენს ერთგვარ pendant-ს ილიას პოემისა „დიმიტრი ღაფაშაძე-ბული“; ხოლო რაც შეეხება პირველ წერილს „დავით აღმაშენებელი“, მას სრულიად ცხადლივ ემჩნევა ილიას წერის მანერა.

8. **ასი წლის წინად** (გვ. 223—235). დაიბეჭდა გაზეთ ივერიაში, 1899 წელს, 26 ნოემბრის ნომერში.— წერილი ხელმოწერილია ავტორის მიერ.

9. **ერი და ისტორია** (გვ. 239—244). დაიბეჭდა გაზეთ ივერიაში, 1888 წელს, № 237 (მეთაური).

10. **ხალხის ჩვეულებათა შესწავლის შესახებ** (გვ. 247—250). დაიბეჭდა გაზეთ ივერიაში, 1887 წელს, № 270 (მეთაური).

ორივე წერილი ხელმოუწერელად გამოქვეყნდა. ილიას ავტორობას, გარდა სტილისა, ის გარემოება ადასტურებს, რომ ეს წერილები შეტანილია ილიას ნაწარმოებთა ზემოთ-მოხსენებულ ხელნაწერ კრებულში № 5168 (წ.-კ. საზ. მუზეუმისა).

ამ ტომის ცალკე დამატებაში ვათავსებთ ილიას რამდენსამე წერილს ლიტერატურაზე და ხელოვნებაზე, რომელნიც არ შევიდნენ ჩვენი გამოცემის მეოთხე წიგნში. ესენია:

1. პოეზიის ახალგაზრდა მოუვარულთ. (გვ. 253—257). დაბეჭდილი იყო გაზ. ივერიაში 1886 წელს, № 139. (მეთაური).

2. ქართული ხალხური მუსიკა. (გვ. 258—266). დაბეჭდილი იყო ივერიაში, 1886 წელს, № 250 და 251. (მეთაურები):

3 ბ-ნი გამყრელიძე სვიმონ ლეონიძის როლში. (გვ. 267—269). დაბეჭდა ივერიაში, 1892 წ. № 77.

სამივე წერილი ხელმოუწერელია. ამათგან პირველი ორი წერილი შეტანილია ილიას ნაწარმოებთა ზემოთ-მოხსენებულ ხელნაწერ კრებულში № 5168 (წ.-კ. საზ. მუზეუმისა). რაც შეეხება მესამე წერილს—„ბ-ნი გამყრელიძე სვიმონ ლეონიძის როლში“, ამ წერილის ილიასადმი კუთვნილებას ადასტურებენ ივერიის ძველი თანამშრომელნი, კერძოდ მწერალი ილია ელეთერიძე*.

*) აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ გარდა აქ გამოქვეყნებული ნაწერებისა, რედაქციას აქვს ცნობა რამდენიმე წერილის შესახებ, რომელთაც ილიას მიაწერენ. მაგრამ ზოგის შესახებ ილიას ავტორობა არ შეიძლება ზედმიწევნით გამორკვეულად ჩაითვალოს, ზოგის დაბეჭდვის დრო უცნობია. ამიტომ საკითხს ამ წერილების შესახებ ჯერ-ჯერობით ღიად ვტოვებთ. საერთოდ ყველა ახალი მასალები, რომელთა შესახებ ილიას ავტორობა საბოლოოდ გამოირკვევა, დაბეჭდილი იქნება ამ გამოცემის უკანასკნელ ტომში.

დამატებით, წერილების სათაურების შესახებ. წერილები: ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ, დავით აღმაშენებელი, ლუარსაბ წამებული, ერი და ისტორია, ხალხის ჩვეულებათა შესწავლის შესახებ, პოეზიის ახალგაზრდა მოყვარულთ, ქართული ხალხური მუსიკა, როგორც აღნიშნეთ, დაბეჭდილი იყო საგაზეთო მეთაურების სახით, და ამ პირველნაბეჭდებში მათ სათაურები არა აქვთ. ყველა აქ აღნიშნული სახელწოდებანი რედაქციას ეკუთვნის.

პ. ინ—ვა.

დამატებითი შენიშვნა
ფსევდონიმის „სფირიდონ ჩიტორელიძის“ შესახებ

ჩვენი გამოცემის მეოთხე ტომში მოთავსებულია ორი ტექსტი, ხელმოწერილი სფირიდონ ჩიტორელიძის ფსევდონიმით: „სფირიდონის და თადეოზის ბასი“ და „წერალი მეგობართან“ (გვ. 289—363).

როდესაც ჩვენ მეოთხე ტომის მასალებს ვამზადებდით, ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ გარემოებამ, რომ ეს ორი ტექსტი, რომელთაც ხელმოწერილი აქვთ „სფირიდონ ჩიტორელიძე“, და რომლებიც ჩვეულებრივ ილიას ნაწერებად იყო ცნობილი, განსხვავდება თავისი სტილით ილიას დანარჩენი ნაწერებიდან, რომ მათ, თავისი ხასიათით „განკერძოებული ადგილი უჭირავთ“ (იხ. ტომი მეოთხე, გვ. VII). ამის გამო ეს ორი წერილი გამოვყავით ილიას ნაწერების ძირეული ჯგუფიდან და მოვათავსეთ მეოთხე ტომის დამატებაში.

როგორც აღვნიშნავდით მეოთხე ტომის სარედაქციო შენიშვნებში, „სფირიდონ ჩიტორელიძის“ ფსევდონიმის შესახებ ორნაირი ცნობა არსებობს: ერთი მას ილია ჭავჭავაძეს მიაწერს, ხოლო მეორე მიხეილ ყიფიანს.

ის მასალები, რომელიც ამ დროს ცნობილი იყო, გვაძლავდა ამ წერილების ავტორობის საკითხი ილია ჭავჭავაძის სასარგებლოდ გადაგვეჭრა. მოვაგონებთ აქ მკითხველს საკმის ვითარებას:

მიხეილ ყიფიანის ავტორობის სასარგებლოდ ჩვენ გვქონდა მხოლოდ ერთი ცნობა ანტონ ფურცელაძისა. 1863 წელს, როგორც ცნობილია, სწარმოებდა პოლემიკა ჟურნალ „საქართველოს მოამბესა“ და „ცისკარს“ შორის. „საქართველოს მოამბე“ ეს იყო ორგანო ახალი დასისა—„თერგ-დალეულებისა“ და მას იღია ჰავეჭავაძე ხელმძღვანელობდა; ხოლო „ცისკრის“ გარშემო თავს იყრიდა უმთავრესად ძველი ლიტერატურული თაობა და მათთან ერთად თანამშრომლობას ეწეოდა ახალი თაობის წარმომადგენელიც ანტონ ფურცელაძე. ამ პოლემიკის დროს ანტონ ფურცელაძემ ერთი, ლიტერატურულის თვალსაზრისით არა-საკადრისი, საქციელი ჩაიდინა. ერთ-ერთ საპოლემიკო წერილში „საქართველოს მოამბის“ წინააღმდეგ, ანტონ ფურცელაძე შეეცადა გაემჟღავნებინა „საქართველოს მოამბის“ ლიტერატურული საიდუმლო და აეხსნა, თუ ვინ არიან ხელმოუწერელი და ფსევდონიმიანი წერილების ავტორები. კერძოდ სფირიდონ ჩიტორელიძის „სფირიდონისა და თადეოზის ბაასს“ იგი მიაწერს მიხეილ ყიფიანს.

ანტონ ფურცელაძის ეს ცნობა არ შეიძლება ჩა-ჩაგვეთვალა რაიმე მკვიდრ საბუთად, იმიტომ რომ, როგორც ირკვევა, ილია და „საქართველოს მოამბის“ რედაქცია ფსევდონიმებს დიდის საიდუმლოებით ინახავდა. ასე, მაგალითად, ცნობილია ილიას ერთი კერძო წერილიდან, რომ ილიას სურდა დაერწმუნებია „ცისკრის“ რედაქცია, თითქო „ზუმბერიძე“ მწერლის ნამდვილი გვარია, ნამდვილად-კი ზუმბერიძე თვით ილიას ფსევდონიმი იყო. ეს იყო 1861 წელს, როდესაც დამოკიდებულება ილიასა და „ცისკრის“ ჯგუფის მწერალთა შორის ჯერ კიდევ არ იყო საბოლოოდ შეწყვეტილი. რასაკვირველია

1863 წელშიაც, როდესაც ქართული მწერლობა ორ შეურიგებელ ბანაკად გაიყო და „საქართველოს მოამბის“ პირველი ნომრების გამოსვლიდანვე პოლემიკა გაიმართა „ცისკარსა“ და ილიას ჟურნალს. შორის, ბუნებრივია რომ „საქართველოს მოამბე“ მით უფრო იცავდა თანამშრომელთა ფსევდონიმების საიდუმლოებას და ყოველ შემთხვევაში ცისკრის რედაქციას არ უნდა ჰქონოდა ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები; ამიტომაც, როცა ანტონ ფურცელაძე შეეცადა ამოეცნო „საქართველოს მოამბის“ ხელმოუწერელი და ფსევდონიმიანი წერილების ავტორები, იგი სჩანს მიგნებით ხელმძღვანელობდა და დამყარებია გარედან მოკრულ ხმებს.

ყოველივე აქ აღნიშნულის გამო, ჩვენ შეუძლებლად დავინახეთ დავმყარებოდიტ ანტონ-ფურცელაძის მხოლოდ ამ ცნობას და აღვნიშნეთ, რომ მარტო ამისი მიხედვით არავითარი გადაჭრილი დასკვნის გამოტანა არ შეიძლება.

მეორეს მხრით, ილიას ავტორობის სასარგებლოდ ჩვენ გვქონდა შემდეგი სამი ჩვენება:

1. გრიგოლ ყიფშიძის მოწმობა. განსვენებული ლიტერატორი გრ. ყიფშიძე, როგორც ცნობილია, დაახლოებული პირი იყო ილია ჭავჭავაძესთან, მისი უახლოესი თანამშრომელი ათეული წლების განმავლობაში. და გრიგოლ ყიფშიძე ადასტურებს, რომ „საქართველოს მოამბის“ წერილები, „ჩიტორელიძის“ ფსევდონიმით ხელმოწერილი, ილიას ეკუთვნისო (იხ. ილიას ბიოგრაფია გრ. ყიფშიძისა, 1914 წლ. გამოცემა, გვ. XXX). გრ. ყიფშიძის ამ ცნობისათვის გვერდის ავლა შეუძლებელია, მით უფრო, თუ მხედველობაში შემდეგს მივიღებთ: წერილები, სფირიდონ ჩიტორელიძის ფსევდონიმით ხელმოწერილი, მოთავსებული იყო არა მარტო „საქართველოს მოამბეში“

1863 წელს, არამედ შემდეგაც 80—90-იან წლებში; ხოლო გრ. ყიფშიძე ამ დროს „ივერიის“ ერთ-ერთი ხელმძღვანელთაგანი იყო, რედაქციის პასუხისმგებელი მდივანი, და ძნელი წარმოსადგენია, რომ მას არა სცოდნოდა, თუ ვინ სწერდა „სფირიდონ ჩიტორელიძის“ ფსევდონიმით.

2. ილიას ავტორობის სასარგებლოდ არ შეიძლება არ ჩაგვეთვალა აგრეთვე ის გარემოება, რომ „სფირიდონის და თადეოზის ბაასი“ შეტანილია ილიას ნაწარმოებთა ხელნაწერ კრებულში, რომელიც თვით ილიას სიცოცხლეში დაუმზადებია გამოსაცემად „ქართველთა საგამომცემლო ამხანაგობას“. (იხ. ხელნაწერი წ.-კ. საზ. მუზეუმისა № 5168).

3. აღსანიშნავია ისიც, რომ შინაარსის მიხედვითაც „სფირიდონის და თადეოზის ბაასი“ ეხება საკითხების იმ წრეს, რომელიც აინტერესებდა ილიას 1861—1863 წლებში: ხელოვნების დანიშნულება და მიზნები, რეალისტური მიმართულების იდეოლოგია, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის პრობლემა და სხვანი.

ყოველივე აქ აღნიშნულის გამო ჩვენ იძულებული ვიყავით ამ წერილების ავტორობის საკითხი ილია ჭავჭავაძის სასარგებლოდ გადაგვეწყვიტა. მაგრამ ჩვენ მაინც ეჭვს გვიძრავდა საერთო სტილი ამ ნაწერებისა, რომელიც არ ეგუება ილიას წერის მანერას.

ერთად-ერთი, რაც შეიძლებოდა გვეფიქრნა სტილის ასეთი სხვაობის შესახებ, იყო ის, რომ „სფირიდონის და თადეოზის ბაასი“ ჯერ ერთი ილიას პირველ ცდებს ეკუთვნის კრიტიკა—პუბლიცისტიკის დარგში (ქრონოლოგიურად მას წინ უსწრებს მხოლოდ სამი წერილი), და ამას გარდა თითონ შინაარსითაც განკერძოებულ ხასიათს ატარებს: იგი წარმოადგენს პოპულარულს

საუბარს ლიტერატურისა და ხელოვნების საკითხებზე და მხედველობაში აქვს 60-იანი წლების ქართველი მკითხველის სალიტერატურო მომზადება; ავტორს აქ უნებლიეთ უხდებოდა ერთგვარი ელემენტარული ტონის აღება, რომ გასაგები ყოფილიყო 60-იან წლების „შინაურ“ მწერლობაზე აღზრდილ ჩამორჩენილი მკითხველისათვის და ასეთ შემთხვევაში, რასაკვირველია, არც იყო მოსალოდნელი, რომ ილიას თავისებური სტილი იმდენად რელიეფურად ყოფილიყო ასახული ამ ნაწარმოებში.

მიუხედავად აქ აღნიშნულისა, ჩვენ ანგარიში გავუწიეთ სტილის სხვაობას, და თუმცა ჩვენ არ გვქონდა მკვიდრი საბუთი ექვი შეგვეტანა ილიას ავტორობაში, მაინც სფირიღონ ჩიტორელიძის ფსევდონიმით ხელმოწერილი ეს ორი ტექსტი გამოვყავით ილიას ნაწერების ძირეული ჯგუფიდან და მოვათავსეთ მეოთხე ტომში ცალკე დამატების სახით.

მეოთხე ტომის გამოქვეყნების შემდეგ აღმოჩნდა ახალი მასალები, რომელმაც გაამართლა ეს ჩვენი ექვები.

ჯერ ერთი, აღმოჩნდა მოგონება მიხეილ ყიფიანის მოღვაწეობის შესახებ, რომელიც თავის დროზე გამოქვეყნებული ყოფილა ჟურნალ „კვალში“ (1893 წ. № 15). ამ მოგონებას ჩვენი ყურადღება მიაქცია ლიტერატორმა სვ. ხუნდაძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ. ეს მოგონებანი დაწერილია ნიკოლოზ ყიფიანის მიერ, რომელმაც მიხეილ ყიფიანის ნამოწათარი იყო და დაახლოებული მეგობარი. მოგონებაში ავტორი სხვათა შორის ეხება მიხეილ ყიფიანის პედაგოგიურსა და სალიტერატურო მოღვაწეობას და შემდეგს გადმოგვცემს:

„მიხეილი ამასთანავე დროს შოულობდა და ბევრსაც შრომობდა ქართული მწიგნობრობისათვის და ქართული

სასწავლებლისათვის. ყმაწვილობაში შეადგინა მშვენივრად შემუშავებული არითმეტიკა (ქართულად), რომლისათვის, მეტადრე ტერმინების გადმოთარგმნისათვის, ბევრი იღვაწა; აგრეთვე სწერდა ქართული ჟურნალებისათვის და სხვათა შორის „საქართველოს მოამბეში“, რომლის რედაქტორად იყო თ. ილია ჭავჭავაძე. თავის ნაწერებს აწერდა ჩიტორელიძის ფსევდონიმსა. შეადგინა აგრეთვე ბ-ნ ვახტანგ თულაშვილის თანამშრომლობით ქართული რუკა საქართველოსი. მის საუკეთესო შრომად უნდა ჩაითვალოს ქართულ ენაზედ შედგენილი გეომეტრია“.

ამ-რიგად ეს მოგონებანი ეთანხმება ანტონ ფურცელაძის ძველს ცნობას, რომ სფირიდონ ჩიტორელიძე—მიხეილ ყიფიანის ფსევდონიმი იყო.

რაკი ამ ახალმა ცნობამ ილია ჭავჭავაძის ავტორობა საეჭვო გახადა, ჩვენ ხელახლა დავუბრუნდით ამ საკითხის განხილვას. ჩვენ მოგვიხდა ჩვენი ძველი ჟურნალ-გაზეთების თავიდანვე გადაშინჯვა, რომ შეგვეგროვებინა სრულად ყველა ის ნაწერები, რომლებიც სფირიდონ ჩიტორელიძის ფსევდონიმით გამოქვეყნებულა. მანამდე ჩვენ ახლო ვიცნობდით მხოლოდ ორ ტექსტს, რომლებიც ლიტერატურის და ხელოვნების საკითხებს ეხება, ე. ი. „სფირიდონის და თადეოზის ბაასს“ და „წერილს მეგობართან“ (რატილის კონცერტის გამო). ჟურნალ-გაზეთების გადაშინჯვიდან გამოიჩვენა, რომ გარდა ამ ორი ნაწარმოებისა „სფირიდონ ჩიტორელიძის“ ფსევდონიმით დაბეჭდილი ყოფილა შემდეგი ექვსი ტექსტი:

1. წერილი გადამითგან. პირველი. (დაბეჭდილია ივერიაში, 1886 წ., № 260).

2. წერილი გადაღმითგან. მეორე. (ივერია. 1886 წ. № 261).

3. წერილები სხვადასხვა რაგინდა-რაზე. პირველი. (ივერია, 1889 წ. № 85).

4. წერილები სხვადასხვა რაგინდა-რაზე. მეორე. (ივერია, 1889 წ. № 86).

5. წიგნი გადაღმითგან. (ივერია, 1889 წ. № 273).

6. წერილი მეგობართან. (ივერია, 1890 წ. № 170).

ეს წერილები წარმოადგენს ფელეტონებს სხვადასხვა საკითხებზე, რომლებიც იმ დროს დღიურ ინტერესს წარმოადგენდა (ტფილისის წყალსადენი, ქურობა პროვინციაში, ქართული და სომხური თეატრი, ქართული მართლწერა და სხვა ასეთები).

საკმაოა შევადაროთ ამ ფელეტონების საერთო სტილი ილიას ფელეტონების მანერას, რათა დავრწმუნდეთ, რომ არც ერთი ეს ტექსტი ილიას არ ეკუთვნის. თუ „სფირიდონის და თადეოზის ბაასის“ შესახებ სტილის სხვაობას არ ჰქონდა იმდენად გადამჭრელი მნიშვნელობა, რადგან თითონ შინაარსითაც მას განკერძოებული ადგილი უჭირავს, დანარჩენი ფელეტონების შესახებ ეს მოსატანი არ არის. და აქ სრულიად რელიეფად მოჩანს წერის მანერის სხვაობა, მათ არ ამჩნევიათ ილიას გამოთქმისა და სახეების ინდივიდუალური შტამები.

მაგრამ სტილის ანალიზი ჩვენ შორს წაგვიყვანდა და აქ მკითხველის ყურადღებას მივაქცევთ სხვა უფრო მარტივ ნიშნებს.

ავიღოთ მაგალითად ერთი დეტალი ჩიტორელიძის ფელეტონიდან: პოლემიკა მართლწერის საკითხებზე. რო-

გორც ცნობილია, ილია ჭავჭავაძის ინიციატივით 60-იან წლებში მოხდა ქართული მართლწერის რეფორმა, — ქართული ანბანიდან გიმორიცხულ იქმნა ეგრეთ-წოდებული ზედმეტი ასოები: ჟ, ლ, ზ, კ, ჟ და ჭ. ეს რეფორმა საერთოდ მიიღო მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულმა მწერლობამ. ერთგვარ გამონაკლისს შეადგენდა მხოლოდ ასო ჭ. 80-იან და 90-იან წლებში „ივერიის“ რედაქციამ, რომელსაც ილია ხელმძღვანელობდა, ისევ აღადგინა ეს ასო და დააქანონა მწერლობაში. თვით ილიას ნაწერებშიაც 80-იან—90-იან წლებისა ამ ასო ჭ-ს ხმარება ჩვეულებრივი მოვლენაა. (იხ. ილიას ამ-დროინდელი როგორც ხელნაწერები, ისე ნაბეჭდი ტექსტები „ივერიაში“). აი ამის საწინააღმდეგოდ სფირიდონ ჩიტორელიძე ერთ-ერთ ფელეტონში სწერს:

„ის ქართველი, რომელმაც ქართულის მეტი არა იცის რა, ჭ-ს ვერც-კი გამოსთქვამს*. ჯერ სხვის ენის მცოდნე ქართველი მწერლებიც, რომელნიც ასე ეტანებიან ასოს ჭ, მრავალ სიტყვაში არა ხმარობენ ამ ასოს. მათგანი არავინ დასწერს ფილოსოფოსსა, სოფიოსა, ფიქრსა, ფეოფილაქტესა, ეფემიასა, საფრანგეთსა, ფარვანასა, ქეიფსა და სხვ. ჭ-თი. მაგრამ თუ მიაღწენ სხვა სიტყვებს, რომელნიც ჩვენ წინაპართ არ უხმარიათ, მაშინვე დაივიწყებენ მამა-პაპურს ჩვეულებასა და სწერენ: ჭარსსა, აჭრიკასა, ბენეჭისსა, ამჭიტეატრსა, ჭებსა და სხვა ამისთანებსა. ხანდახან შეხედებით, რომ ერთი და იგივე მწერალი ხან ჭ-ს ხმარობს, ხან ფ-სა. ტყუილად კი ეჭილდებიან და ეპატივებიან ჭ-ს, ვგონებ ამ ასოს და.

*) ჩიტორელიძე აქ ილიას საწინააღმდეგოდ იმარჯვებს იმავე საბუთს, რომელსაც 60-იან წლებში თვით ილია უყენებდა „ცისკრის“ მწერლებს. (იხ. ილიას „პასუხი“, ტ. IV, გვ. 44).

მკვიდრება ჩვენში არ შეუძლიან. მეტადრე ის არის გასაკვირველი, რომ მეტი სა და არა საჭირო ასოების განდევნაში ივერიის რედაქტორიც ერია და ახლა კი ასოს ქ დიდის პატივისცემით ეპატიჟება“. (იხ. ივერია, 1886 წ., № 261, სფ. ჩიტორელიძის ფელეტონი: „წერილი გადამითგან“).

როგორც ვხედავთ, სფირილონ ჩიტორელიძე აქ ეკამათება ილია ჭავჭავაძეს. ამ-რიგად ილიას ავტორობის საკითხი თავის-თავად იხსნება და დანარჩენ საბუთებზე შეჩერება ზედმეტად უნდა ჩაითვალოს*.

საკითხავი რჩება მხოლოდ, როგორ წარმოიშვა ეს შეხედულება, თითქო სფირილონ ჩიტორელიძე ილიას

*) დამატებით, აქ კიდევ აღვნიშნავთ ერთ დეტალსაც. სფირილონ ჩიტორელიძის ზემოთ-მოხსენებულ ფელეტონებიდან სჩანს, რომ ავტორი ამ ფელეტონების წერის დროს, 1886—1890 წლებში, არ იყო ივერიის რედაქციის წევრი და საერთოდ ტფილისში არ იმყოფებოდა; (ჩიტორელიძე ერთ თავის წერილს ასეთს შენიშვნას უკეთებს: „ეს წერილი უკვე დაწერილი მქონდა და ჯერ არ-გამოგზავნილი, როცა ამავე საგანზე მეთაური წერილი წავიკითხე ივერიაში“. იხ. ივერია, 1886 წლ. № 261); ფელეტონებიდან ისიც ირკვევა, რომ იგი ჩრდილო-კავკასიაში ცხოვრობდა. (—იხ. განსაკუთრებით ერთი ადგილი ფელეტონში „წერილი გადამითგან“, სადაც სწერია: „იმ ქვეყანაში, სადაც მე ვსცხოვრობ, ქისტები—ლილვები მოსაზღოვებნო“.—იხ. ივერია, 1889 წ. № 273; იხ. აგრეთვე შენიშვნა ჰაჯი-მურატის შვილი ყადირ-ყულის შესახებ,—ივერია, 1886 წ. № 260). ჩიტორელიძის ყველა ფელეტონებს 1886—1890 წლებისა მოწერილი აქვს „ძაუჯი-ყაუ“, ხოლო ძაუჯი-ყაუ ოსურად ეწოდება ვლადიკავკასს.—ყველა ეს ცნობები ზედმიწევნით უდგება მიხ. ყიფიანის ბიოგრაფიას: მიხ. ყიფიანი ამ დროს, 1886—1890 წლებში, ვლადიკავკასში ცხოვრობდა და იქვე მსახურობდა „თერგის მხარის სამიჯნო განყოფილების უფროსად“.

ფსევდონიმი იყო და „სფირიდონის და თადეოზის ბაასი“ ილიას ეკუთვნოდა. როგორც ვნახეთ, ამ ცნობას სხვათა შორის გადმოგვცემს გრ. ყიფშიძე, რომლის ჩვენება ამ შემთხვევაში განსაკუთრებით ავტორიტეტულ წყაროდ უნდა ჩაითვალოს, როგორც ილიას უახლოესი თანამშრომელისა. ამას გარდა, როგორც აღნიშნული გვქონდა, „სფირიდონის და თადეოზის ბაასი“ შეტანილია ილიას ნაწარმოებთა ხელნაწერ კრებულში, რომელიც „ქართველთა საგამომცემლო ამხანაგობას“ დაუმზადებია გამოსაცემად. ძნელი დასაშვებია, რომ აქ უბრალო შეცდომას ჰქონდეს ადგილი. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ შეხედულების წარმოშობას შეუწყო ხელი იმ გარემოებამ, რომ „სფირიდონის და თადეოზის ბაასი“ ილიამ რედაქციულად გადაამუშავა, ვიდრე მას დაბეჭდავდა თავის ჟურნალში „საქართველოს მოამბე“. ხოლო ჩვენ ვიცით თუ რას ნიშნავდა ილიას რედაქციული შესწორებანი: ხშირად იგი აბალი ნაწარმოებების დაწერას უდრიდა; ეს უნდა ითქვას არა მარტო პროზაულ ნაწერებზე, არამედ ზოგჯერ თვით ლექსებზედაც-კი. ჩვენ გვაქვს ამისი ერთი სხვა საგულისხმო მაგალითი; ეს არის ავქს. ცაგარლის პოემა „ლეკის ქალი გულჯაგარ“, რომელსაც ჩვენ შევეხეთ ჩვენი გამოცემის პირველი ტომის სარედაქციო შენიშვნებში. ილიას ქალაქებში შენახულა ამ პოემის მეორე ნაწილი, 5-9 თავები; ეს ნაწილი ორის ვარიანტით არის დაცული: პირველი ვარიანტი შეიცავს ავქს. ცაგარლის პოემის ტექსტს პირვანდელი სახით, ხოლო მეორე ვარიანტი წარმოადგენს ილიას მიერ გადაამუშავებულ რედაქციას. და ამ ორი ტექსტის შედარებიდან ირკვევა, თუ როგორ ძირეულად გადაუკეთებია ილიას პირვანდელი დედანი. პოემა, არსებულის სახით, ისევე შეიძლება მიეწე-

როს ილიას, როგორც ავქს. ცაგარელს; ილიას სრუ-
ლებით შეუცვლია პოემის ტექსტი, იმდენად არსებითად.
რომ თითქმის არც ერთი სტრიქონი ცაგარლისა არ არის
დატოვებული პირველის სახით. ადგილ-ადგილ შეცვლი-
ლია თემატიური დეტალებიც-კი. მოკლედ, ამ მეორე ვა-
რიანტის სახით ჩვენ გვაქვს არა უბრალო შესწორება
ავქს. ცაგარლის პოემისა, არამედ ილიას დამოუკიდებე-
ლი პოემა იმავე თემაზე. (უფრო დაწვრილებით ამის შე-
სახებ იხ. ტ. I, გვ. 470—471).

ასევე საფიქრებელია, რომ ილიას რედაქციულად
გადაუმუშავებია „თადეოზის და სფირიდონის ბაასი“ და
ამით უნდა აიხსნას ის ტრადიცია, რომელიც ამ ნაწარ-
მოებს ილიას მიაწერს.

პ. ი.

ფასი 2 მ. 50 კ.

ხელის-მომწერთათვის 1 მ. 75 კ.



გამომცემლობა

„ქართული წიგნი“

ტფილისი, ჯორჯაძის (ყოფ. გიორგის) ქ. № 1.